قصائد

دفتر اوّل و سوم

داخل نصاب امتحان منشی فاضل پنجاب یونیورسٹی

بہ تصحیح

جناب حافظ محمد شریف صاحب مولوی فاضل منشی فاضل

جسے

شیخ جان محمد الٰہ بخش تاجران کتب علوم مشرقیہ

کشمیری بازار لاہور

نے فروری ۱۹۲۵ء میں

حمایت اسلام پریس لاہور میں باہتمام ایم غلام حسین پرنٹر چھپوا کر کشمیری بازار لاہور سے شائع ہوا

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انشائے ابوالفضل دفتر اوّل

گوناگوں نیایش خدادندے راکہ وجودِ بشر را از کارخانۂ عنایت خود کسوتِ حیات پوشانید وتیرہ درونانِ کوئے ضلالت را چراغ ہدایت براہ افروخت۔ رباعی

نامش بزباں گفتنم از بے خردیست
وصفش بدہاں گفتنم از بے خردیست
فی الجملہ چنانست کہ دانم گفتن
انصاف چناں گفتنم از بے خردیست

ودرودِ جہاں جہاں ستایش مرشمعِ سعادت راکہ سرفرازانِ انجمن خرد و یقین را فروغ ایمان و نورِ دین بخشیدہ بانبازان بساطِ معرفت وکمال را پروانۂ جمالِ جہاں آرائی خود گردانید۔ رباعی

آں سرورِ کائنات وآں فخر بشر
جبریل امین ز قرب او دست بسر
خاکِ کفِ پاش سرمۂ دیدۂ جم
خاشاکِ سراش افسر اسکندر

روانشوران دشخوار پسند و ژرف نگہان پایۂ بلند پوشیدہ نماند کہ چوں از بوقلمونی روزگار و نیرنگی زمانہ نا ہنجار اقدسِ شہادت اورنگ نشین بارگاہِ شکوہ وتمکین ورہ نوردِ شاہراہِ علم ویقین۔ قطعہ

عالم و عامل و علامۂ عصر
عارفِ کامل و فیاضِ زمان
آصفِ عہد و فلاطونِ زمن
شیخ ابوالفضل وزیرِ خاقان

ہوش ربائے زمان و زمانیاں شد و تیغِ قضا زندگانی گہسار آن برگزیدہ انفس و آفاق گشت عالم در چشمِ جہانیان تیرہ نمود و قبائے حیات در برِ اہلِ معنی تنگ آمد۔ بیت

شہنشاہِ جہاں را در وفاتش دیدہ پُر نم شد
سکندر اشکِ حسرت ریخت کافلاطونِ عالم شد

مفاوضاتِ آں صدر نشین چار بالش فضل وکمال کہ کارنامۂ قضا و قدر و دستور العمل مدارج کمالست پراگندہ

افتادہ بود منکہ عبد الصمد ابوالفضل محرّم ودر والا دیدآں ارسطوئی اسکندر منش ورائے رابطۂ ہمشیرہ زادگی نسبتِ فرزندی داشتم و منظورِ نظر تربیت او بودم ایں گلدستۂ فرہنگ را دست آویزی شگرف بجہت ادراکِ سعادتِ خود دانستہ در فراہم آوردن آں کمرِ سعی بربستم و در انتظام آں نظرِ ہمت برگماشتم اگرچہ من ہیچ نشناس را چہ یارا کہ جرمِ قمر را پیراہن از کتان دوزم و بہشت را بگل خر زہرہ آرائش دہم و خورشید را بہ مشعل افروزم و نمائش ماہ بہ تجمل کنم لیکن ایں پردگیان خیال و ابکار افکار را از کمالِ صباحت و ملاحت بیش ازیں طاقتِ مستوری ندیدیم خواستم کہ جمالِ جہاں آرای آنہا را بر صاحبانِ سخن و طالبان ایں فن جلوہ گر سازم و ایں عروس زیبا و خریدۂ رعنا را مشاطگی نمودہ بمردان معنی وانمایم لاجرم بہزار تگاپوی و جستجوئے فقرہ فقرہ از ہر جا بہم رسانیدیم و بنوشتن آں دست را نگار بستم و دیدۂ نکتہ بین را کہ خوگردۂ تماشائے عرائس معنویست جلائے دافر بخشیدم و عنوان ہریک را بقدر دریافتِ خود نگاشتہ سہ قسم ساختم۔ **نخستین** - مکاتبات و فرامین کہ از زبان حضرت شاہنشاہی بملوکِ ایران و توران و امرائے عالیشان رقمزدۂ کلکِ معانی سنج گردانیدہ اند - **دوم** عرائض و خطوط کہ خود بحضرت خاقان زمان و خوانین بلند مکانِ نگارش فرمودند۔ **سوم** خطب و اختتام و انتخاب کتب و بیاض ہا و نثرہا و دیگر بعضی مطالب و مقاصد کہ در حیزِ عبارت در آوردہ اند ہمگی را در فرصت اندک انتظام دادم و فراوان بہرہ فرا اندوختم و تاریخ اتمامش بدینگونہ از کشورِ عدم بشہرستانِ وجود جلوہ گر ساختم و از نہانخانۂ ضمیر بر فراز پیدائی آوردم۔ **رباعی**

ایں نسخہ کز و علم و ادب نامی شد — یک موج ز بحرِ طبعِ فہامی شد
در ساعتِ نیک چوں بسر انجام گرفت — تاریخ مکاتبات علامی شد

سبحان اللہ ایں چہ نازنینانِ ہوش افزا اند کہ بر منصۂ شہود جلوہ گری را مستعد اند و دلفریبی را چالاک اما بلند نظری را باید کہ از نظارۂ اینہا دل را کہ خلوت کدۂ پردگیانِ قدس است پیرایۂ نورانی پوشاند و چشم را کہ تابداں کارِ دماغ است از آفتاب جمال شاں پرتو نگین رساند امید کہ ہموارۂ ایں نوبادہ ہائے گلشنِ دانش و نونہالانِ چمن بینش در ہمیشہ بہارِ انصاف پرورش یافتہ بسرسبزی و شادابی فائز گردند۔

خطاب گیهان خدیو حق پژوه عدالت گزین گروه شکوه نیر سپهر ظل الٰهی گوهر معدن شاهنشاهی جلال الدین محمد اکبر بادشاه غازی به عبداللہ خان اوزبک سپهدار ملک توران

سپاس قدسی اساس مبدعی را سزد که عالم گوناگون را با چندین شئون و فنون که عبارت از صور علمیه است به نیروی قدرت ابداعی از نهانخانهٔ بطون به بارگاه ظهور آورده طوائف انام را گاه در قهرمان فرمانروایان معنی که نفوس قدسیهٔ انبیاء و رسل علیٰ نبینا و علیهم الصلوٰة والسلام اند در وحدت ارادی منخرط ساخته انتظام و التیام بخشید و گاه در سطوت جلال مسند آرایان صورت که اساطین بارگاه جبروت اند انسلاک داده بوحدت قهری نظام کارگاه ظاهری را آرائش داد پس جهان جهان نیایش بر روان قافله سالاران شاهراه مقصود که سالکان مراحل معاملت و ناسکان مشاعر صورت را از هامون ضلالت و بیابان اختلاف بدار الملک اهتدا و ایتلاف آورده محمود العاقبه و مسعود العاقبه به خلوت خانهٔ بقا شتافته اند۔ با دوام عالم تائیدات علوی و توفیقات سماوی قرین روزگار بزرگان والا نژاد که زمان حال را از شورش فتن و آشوب حوادث زمن نگاه داشته همگی همت علیه مصروف آن دارند که جمهور انام را از متفق و مختلف در بساط امن و بسیط عافیت داشته در معموری خراب آباد عالم صورت می کوشند گرد او در هنگام وفور نشاط و شمول انبساط که زمانه را سعادت بود و خاطر را بهجت و گلزار تربیت آباد کابل بمشاهده و مطالعهٔ لوحهٔ صفوت و صفا و دیباچهٔ قربت واصطفا که کارنامهٔ نگارستان یکتا دلی بود مسرور و منشرح شد و بشمائم نوراستهٔ خلت و وداد روائح روحانی بسطت و ضیاء از شقائق حدائق مبانی و ریاحین مضامین و معانی آن متشام فیض انتسام روح طراوت تازه گرفت و دماغ فردوس ابتسام ضمیر نضارت بے اندازه پذیرفته و ریاض محبت و قرابت قدیمی سرسبز گشت و اساس خلوص و وفاق صمیمی استحکام یافت الحق این سجیه رضیه که در حقیقت ملاقات روحانی و مکالمه زبانی ست مسرت افزای دل مشتاق و طرب پیرای ضمیر صافی همان تواند بود و مجالست صوری و مصاحبت ظاهری را بدل عدیم البدل توان شمرد و آنکه رقم پذیر خامهٔ مواخات شمامه گردیده بود که توکید مبانی صلح و تصفیه مناهل وفاق از جانبین اهتمام رود و هندوکوه فیما بین باشد سرمنظر استحکام جلوه نمود پیداست که امری شریف تر در عالم کون و فساد و نشاء تعلق غیر از تودد و توافق نشان نداده اند که انتظام سلسله

کائنات بدآں منوط و مربوط است و ہرگاہ این معنی در طبقہ سلاطین بارگاہ جبروت انداز بظہور آید
ہر آئینہ ثمر برکات و منتج حسنات حال و مآل خواہد بود و الوف نفوس و صنوف ذی حیات در
مہاد عافیت آرام خواہند یافت در اظہار مراسم مصالحت و ابراز لوازم مصادقت عارا باینجا
باو سے شد کہ ہمگی ہمت حق طویت ما از مبادی انکشاف صبح سعادت برخلاف اکثرے از
فرمانروایان گذشتہ باصناف بنی نوع ہموارہ بر منہج ایتلاف و ارتباط بودہ و ہرگاہ کہ بادیہ
این وادی آں والا قدر شدہ باشند درین مرتبہ چند از چند بر ذمہ ہمت ما مراقبت این
نسبت و مراعات این رابطہ لازم است لہذا درین ایام کہ حاکم ایران نظر بر سوابق معرفت و
سوالف حقوق آشنائی داشتہ یادگار سلطان شاملو را فرستادہ استعانت نمودہ بود بموقف قبول
نرسید و نیز شاہرخ مرزا آرزوئے آں داشت کہ در کابل یا در کشمیر یا در سواد بجور و تیرہ کہ از
ولائت سرو سیر است جاگیر داشتہ باشد ملاحظہ قرب جوار فرمودہ ملتمس او باجابت مقرون نشد
در صوبہ مالوہ جاگیر دادیم و نیز مرزایان قندھار را بدرگاہ والا طلب داشتہ عراست آں دیار
کہ از قدیم داخل ممالک محروسہ است بملازمان بابری تفویض یافت کہ مبادا جنود توران
آں حدود را از منسوبات ایران اندیشیدہ قصد نمایند و نیز خلط عظیم درمیان ولائت آں والا
شکوہ و ممالک محروسہ واقع شود و نیز یکے از اوباش بدطینت در کوہستان بدخشان سرشورش برداشتہ
مدعی آں باشد کہ فرزند شاہرخ مرزا ام و زمینداران آں ناحیہ باو پیوستند ہرچند عرائض
فرستادہ استمداد نمود توجہ نفرمودیم تا آنکہ آوارۂ دشت ادبار شد از آنجا کہ پاس سخن ناگزیر
ہمت والا ست چوں تخمیں حرف صلح درمیان آمدہ دل چناں بمعنی گراید کہ شایان بزرگ
کردہ ہائے ایزدی باشد اقی الواقع اگر تحقیق آں سخنان دلآویز کہ قاصد و نامہ گذارش نماید
صورت بندد ازیں چہ بہتر والاجائی مقرر باید ساخت تا دراں قرارگاہ بزم یکجہتی
آراستہ شود و بے میانجی وغیری مقاصد دینی و دنیوی مطالب صوری و معنوی بہ بیان تنقیح و
طراز تحقیق روشن گردد و چناں بسمع ہمایوں رسید کہ جمعی از نکس طینتاں بودن مارا در حدود
پنجاب دست آویز سخن ساختہ آئینی کہ مخالف میانی دوستے باشد مذکور سے کردہ اند حاشا
امرے کہ در خلوت سرائے دل نباشد بہ پیشگاہ زبان ظہور باید و آنچہ بطراز تقریر
و تحریر پیوند و عمل برخلاف آں رود با آنکہ آب و ہوا و سیر و شکار این دیار خوش آمدہ بود
چناں بخاطر سے رسد کہ بصوب دار الخلافہ اگرہ نہضت فرمائیم تا زبان ژاژ خایان

بسته آید و آنکه تحریری رفته بود که به نسبت شاهرخ مرزا همان غبار در خاطر است موجب
تامل شد که هرگاه در بواطن قدسیهٔ فرمانروایان والاشکوه که مطالع انوار الٰهی و مظاهر اطوار
صفوت و صفااند غبار را کفا دهمسران انطباع و استقرار نپذیرد از سائر طبقات چگونه قرار
گیرد علی الخصوص که منشاء آن خردسالی و نادانی باشد چرا بزلال عفو و صفح محو نگردد و از خودکامی که
مورد تقصیرات نسبت باین دودمانِ والا شده بمکافات آن سرگشتهٔ بادیهٔ غربت شد چون پناه
این جانب آورد نقوشِ ندامت از ناصیهٔ حال او ظهور داشت درگزرانیده شد و آنکه ایمائی رفته
بود که التجا نمودن شاهرخ مرزا و فرزندانِ محمد حکیم مرزا باین آستانِ دولت از آثار محبت
آن نقاوهٔ دودمان مجدد ائتلاف است چگونه درودِ این منتسبان خاص باین جانب آنچنان تصور
نموده آید و آنکه بمقتضای محبت و یگانگی تفصیلِ فتوحات رقم پذیر خامهٔ اتحاد شده بود آنرا از نتائج
حسنِ نیت آن والا نژاد شمرده خوش وقت شدیم و آنکه بمصحوب مولانا حسینی نگاشته کلکِ محبت بود
که فرزندِ عزیز بموجب خردسالی خواهشی چند که نه درخور او باشد نموده است دل نگرانی دارد که مبادا
غباری در دامن محبت نشسته باشد و در استعذارِ آن تفصیلی رفته بود که تا صد پیشتر از ورود در
اثنای راه در آب فرو رفت و مضمونِ معلوم نشد خاطر حق گزینِ ما از وضوح این واقعه تأسف
داشت روابط قرابت قدیم با ضوابط محبت جدید بدانگونه انتظام و التیام یافته است که
بالفرض چیزی می بود غبار ملال بر دامن مصادقت نشیند۔ فرزندان را با پدرانِ حقیقی نازِ گونه
می باشد۔ خصوصاً بآن والا دستگاه اگر با پدران مجازی نیز این معنی بظهور آید چه دور بست
سعادتمند فرزندی که رضاجوی پدر و جه همت او بود در نگهبانی این سرشته تکاپوی نماید
همان جلائل عهود و شرائف مواثیق که بندیه ایلچیان کاروان مرةً بعد اخری قرار یافته در خاطر حق
پسند مرتسم و منتقش است و در رسم اسلام و آئین کرام از برای القای ارکان دوستی و یک
جهتی عامه حقیقت گزینان فتوت منش را عشر عشیر آن وافی و کافی است. و آنکه مرقوم بود که بعضی
یورشها بآمدن احمد علی اتالیق موقوف است بوضوح پیوست حقیقت بدرد و کردن او چنان گزر
آن را بسمع شریف رسیده باشد که بعد از رخصت این امر ناگزیر پیش آمد۔ نیک ذاتی و آگاه دلی
بود اگر به محفل قدسی رسیدی لب اسرار مصادقت و غوامض موافقت از زبان راست گوئی او معلوم
آن والا گوهر می شد هر اراده که مکنون ضمیر صواب اندیش باشد از مکامن قوه بفعل آمده دند و
هرگونه معاونتی که لازمہ نشاء دوستی بخاطر حقیقت طراز رسد ابلاغ نماید که دران مساعی مشکوره

لوامع ظہور دہد. للّٰہ الحمد کہ از عنفوان جلوس بر اورنگ فرما نروائی تا حال کہ سن عاشرہ است ازقرن ثانی و اوائل انکشاف صبح اقبال و مبداء ابتسام بہار اجلال است ہمگی نیت حق اساس این نیازمند درگاہ الہی آنست کہ اغراض خود منظور نداشتہ ہموارہ در التیام و انتظام جہانیان کوشد و از میامن این کردار سعادت پرتو مملکت وسیع ہندوستان کہ بر چندین فرمانروایان والا شکوہ انقسام یافتہ بود در حیطۂ تصرف و احاطۂ اقتدار ما در آمد و طبقات انام کہ در جبال مزلقہ و قلاع حصینہ و محال مشکلہ تارک استکبار و استجبار بر زمین اطاعت نیاوردہ راہ مخالفت مے سپردند بمقتضائے درستی نیت راہ اطاعت و ارادت مسلوک مے دارند و طوائف اناس را بایک دیگر با وجودت باین اوضاع و تخالف اطوار روابط پیوند پدید از شد چون سخنان دلاویز از نتائج درستی نیت و راستی گفتار و حسن اعمال تا باین جا کشید ناگزیر بذکر برخی از نعم الہی نمائش ایزد وستائش داوار بہ تقدیم رسانیدہ بزم یک جہتی را شادی آمود مے گرداند بر مرآت ضمیر کہ انطباع پذیر اشراقات عالم قدسی است. مخفی و محتجب نماند کہ در ینولا کہ ورود موکب والا بصوب ممالک پنجاب اتفاق افتاد اگرچہ مختیں نظر بسیر و شکار این حدود بود اما تسخیر ولایت دلکشائی کشمیر کہ تا این زمان قدم سلاطین روزگار دران سرزمین کہ در استحکام و استحسان سہیم و عدیل ندارد و در نزہت و لطافت ضرب المثل نظارگیان و شخوار پسند ست نرفتہ بود نیز مرکوز باطن بود کہ ہموارہ بیدادی حکام آن دیار بمسامع قدسیہ مے رسید. بتائیدات سماوی بہادران نبرد کیش غازیان شہامت اندیش در اندک فرصتی آن ملک را در احاطۂ تصرف در آوردند. اگرچہ حکام آنجا در جنگ و جدال تقصیر نکردند. اما چون نیت حق اساس محض خیر بود باحسن وجوہ مفتوح شد و خود ہم دران سرزمین خجستہ آئین کہ از عطیات مجددۂ الہی بود رسیدہ شکر پروردگار بجا آوردیم و نیز چون سیر و شکار کابل و گلگشت آن عشرت سرائے مانوس طبعی بود تا اقصائے کوہستان کشمیر و تبت سیر نمودہ دنوا دران نگارستان صنع الہی را بچشم عبرت بین نظارہ کردہ از راہ ولایت پکلی و دمتور کہ از تصادم جبال و تراکم گریوہ و مغاک بحدیست کہ افکار آسمان سیر و اوہام بلندی پیمای عبور ازان طریق ہائلہ دشوار مے دانند. جریدہ بعرصۂ دلنشیں کابل رسیدہ شد و نیز از مکنونات خاطر حق پرست آن بود کہ حاکم ٹھٹہ را کہ عزبی مملکت روز افزول بر ساحل دریائے شور است و برزیردستان آن مرز و بوم راہ معدلت نے سپرد نخستیں نصائح ہوش افزا فرمودہ بشاہراہ فرمان برداری رہنموں گردد اگر از نامساعدی بخت گوش نصیحت نیوش نداشتہ باشد آن ولایت را کہ مملکتی است وسیع و ولائیست آبادان

به یکے از داد گردانِ فرمان پذیر سپرده آید۔ چوں عقلِ صلاح اندیش و دیدهٔ دور بین و گوش شنوا نداشت که داستانِ موعظت را افسانه انگاشته از بادهٔ خودکامی سرِ رشتهٔ هوشمندی گسیخت لشکرے شائسته بداں ناحیت فرستادیم و تا قریب دو سال بهادرانِ اخلاص مند در هر گونه قطره و تردد اهتمام نموده چه در دریا و چه در صحرا اقسام جنگ و جدل کردند چوں همگی نیت حق پذیر بر فاهیت عالمیان بود همه جا نصرت و فیروزمندی قرینِ حالِ فرخنده مآلِ آں گروهِ عقیدت منش گشت و از انجا که آئینِ قدیم است که کارِ معامله نشناسانِ کوتاه بین تباه گردد۔ حاکمِ آنجا را شکست بر شکست افتاد۔ چوں در نهادِ او مایهٔ سعادت بود بزنهار و پیمانِ اولیائے دولت در آمد و تمامی آں مملکتِ وسیع و قلاعِ آں دیار داخلِ ممالکِ محروسه شد و با آنکه چندیں جنگ و جدل کرده بود۔ و بعد ازاں که بخدمت مشرف شد از ناصیهٔ احوالِ او نقوشِ سعادت مندی فرا گرفته باز آں ملک را که بجنگِ عظیم بدست آمده بود باو مکرمت نمودیم و نیز از مطویاتِ ضمیرِ صواب اندیش تنبیه و تادیب افغاناں و حوش سیرت بهائم سریرت که از مور و ملخ بیش بودند و در جبالِ حصینهٔ سواد بجور و تیراه مساکن ساخته همواره متعرضِ قوافلِ راهِ توران مے شدند آں نیز بمقتضائے عدالت صورت شائسته پذیرفت اکثری حلقهٔ اطاعت و انقیاد بگوشِ هوش کشیدند و گروهے ازاں قطاع الطریق که بخارِ شقاوت و انحراف در دماغِ آنها پیچیده بود۔ پائمالِ پیلانِ کوه مهیب شدند و بسیاری بحبالِ سطوتِ قهرِ الهی اسیر شده بفروخت رفتند و نیز از مکنوناتِ بطونِ حقیقت شیونِ اصلاح و افلاحِ بلوچانِ بد نهاد بود که پیوسته در خوف و رجائے انحراف و اطاعت مانده۔ بر بادیه پیمایانِ ایران راه مے گرفتند و یغما را تمغا نام نهاده اکثرے بندهائے خدا را بے برگ و بے مایه مے ساختند۔ آں هم بدستورِ دلپسند نقش بست و هر گونه صورتِ دلپذیر که در سجنجلِ ضمیر مخفی بود۔ خوشتر ازاں بر منصهٔ ظهور جلوه نما شد و از برکاتِ نیک نیتی با آنکه رایاتِ اقبال در پنجاب بود۔ سلطان مظفر گجراتی که با چهل هزار کس دمِ نخوت میزد۔ بسعیِ مجاهدانِ نصرت مند گرفتار آمد و جمیع سرکشان و گردن فرازانِ آں دیار زنهار خواسته غاشیهٔ خراج بر دوش کشیدند و از بدائعِ سوانح آنکه در هنگامِ آوردنِ او لعبتهٔ خلافت خود را خود کشت و همانا مصلحت چناں بود که خاطرِ مهر گزیں بر کشتنِ آدمی دیده بینانِ ربانی ملاحظه تمام دارد و غالب آں بود که چوں در پیشگاهِ نظر مے آوردند بسلامت مے ماند۔ و نیز با اهتمامِ مبارزانِ پیکار طلب سومناتِ مشهور و جونه گڈه و سائر ولایتِ سورت که جنوب رویه بر ساحلِ دریائے عمان ست در تصرف در آمد و نیز برهان الملک برادرِ نظام الملک که معظمِ ولایتِ دکن داشت و از حوادثِ روزگار پناه بایں جانب آورده بود ما دامیکه خبرِ معدلتِ آں

بالو بمسامع حق نیوش مے رسید۔ اورا بعواطف جلیلہ استمالت فرمودہ تسخیر دکن را موقوف داشتہ
بودیم چوں خبر طغیان و ستم رسیدگی رعایا رسید امرائے ولایت مالوہ و خاندیس حکم والا را کارند بند
شدہ برہان الملک را حکومت آں ولائت دادہ معاودت نمودند چوں کوتاہ حوصلہ بود تاب بادۂ
مردم آزمائی نیاوردہ دم استقلال زدہ ازاں جا کہ بر مسلک ناسپاسی شتافتن استیصال خویش نمودن
است۔ دراندک زمانی اثرے ازو و از فرزندان او نماند و سران آں دیار یکے از منسوبان
آں سلسلہ را برداشتہ نخوت آرائے شدند۔ بتائیدات ایزدی عساکر ظفر طراز سبز گردگی غرۂ ناصیۂ
اقبال قرۂ باصرۂ دولت و اجلال فرزند سعادت مند سلطان مراد را رخصت فرمودیم ربیارے آں
ملک وسیع را کہ ہندوستان دیگر است در حوزۂ تصرف درآوردند و نیز نبرد آزمایان حقیقت مند در اقصائے
بلاد شرقیہ ولایت وسیع اوڈیسہ کہ متصل بہ دریائے شوراست تسخیر نمودند و چندیں ہزار سپاہی امان یافتہ
درسلک ملازمان عتبۂ خلافت درآمدند چوں تعداد نعمائے ایزدی داستانی دراز ست برائے انبساط
خاطر آں عظمت دستگاہ بہمیں قدر بسند نمودہ بر دیباچۂ اعلان میگارد کہ چوں مولانا حسینی بہ ملازمت
استسعاد یافت دراں نزدیکے بکارپردازاں اشغال سلطنت اشارت شد کہ بزودی رخصت ارزانی
دارند دریں اثنا چندی ازو اثر گونی بخت در عرصۂ دلنشین کشمیر آغاز فتنہ و فساد نمودہ بادولت
خداداد دم مخالفت و منازعت زدند۔ موکب اقبال با جمعی از مقربان بساط عشرت برسم شکار بر آمدہ
برمظاہر قدرت ایزدی چشم عبرت بین کشودہ بود کہ آں شورش مسموع شد با وجود طغیان بادوباراں بہ طریق
ایلغار متوجہ شدیم۔ بیشتر ازاں کہ غازیان نصرت مند قطع کریوہا نمودہ بآں ملک درآیند بعضے از سعادت
اندوزاں حقیقت مند کہ بہ حسب ضرورت دراں طوفان بے تمیزی افتادہ بودند قابو یافتہ سر سر
گروہ آنہا آوردند۔ چوں مواکب اجلال نزدیک شدہ بود۔ مجدداً بآں باغستان بےخزاں عبور افتادہ
و براں گل زمین فیض بخش استلذاذ صوری و معنوی نمود فرستادن ایلچی در تعویق ماند چوں رایات ہمایوں
مراجعت نمود در اثنائے راہ خبر واقعۂ مولانا حسینی رسید کہ با بتلائے استسقا درگذشت موجب مزید تاسف
گشت بنابراں بعضے سخنان محبت افزا بسلالۃ الاولیاء العظام و خلاصۃ الاصفیاء الکرام خواجہ
اشرف کہ از ندیمان ایں دودمان والا است گفتہ فرستادہ شد تا ہمہ حقیقت حال را مشہود ضمیر
انور گردانند و ہم مبین روابط عہود و مواثیق کہ بوسائل رسل و رسائل تنصیص و ترصیص یافتہ بود
گرد د ترصد از جلائل مآثر محبت و یگانگی آنکہ پیوستہ بمژدہائے مسرت افزا حدیقۂ باطن را طراوت
بخشد عبداللہ خاں اوزبک رقیمہ ازدیاد اتحاد مرقوم شد۔ رابطۂ خلت و صفا

واسطهٔ محبت وولا یعنی کلام مضافات پیام موالات التیام که در مطاوی رقیمهٔ کریمه دفحاوی
نمیقهٔ انیقه عالی مرتبت ومعالی منقبت سلطنت وابهت پناه رفعت وشوکت دستگاه فارس مضمار
شهامت وایالت مرتقی مدارج نصفت وعدالت نقاوهٔ دودمان عز وعلا عضادهٔ خاندان مجد و
اعتلا مطرح اشعهٔ بوارق الهی مجلی انوار شوارق آگاهی مشید ارکان شجاعت وحشمت موسس
بنیان بسالت وعظمت مسندنشین محفل عز واقبال صدرآرای بارگاه جاه وجلال الناظر مبادی
الفطرة بمعالی الهمم المختص بما من الفوز بجلائل النعم. قطعه

گوهرافزای نگین وتیغ عبدالله خان　　آنکه تیغش برده از آئینهٔ افلاک زنگ
اشهب او را به میدان تهور کار شیر　　ادهم او را بدریای وغا کار نهنگ

لازالت ارکان محبته مشیدة بالدوام ودعائم دولته موسسة بحسن الانتظام مندرج ومندمج بود و
نسبت قرابت ومحبت سابقه را تاکیدی وتشییدی وقواعد صداقت صمیمی را تمهیدی رفته بود به ظهور
پیوست مورث صفای خاطر ومثمر انجلای باطن وظاهر شد. مبانی یک جهتی ویگانگی استحکام پذیرفت
وقوائم دوستی ویکتادلی انتظام گرفت بر مرآت ضمیر انور وخاطر ضیاگستر که از اشراقات عالم قدس و
الهامات عالم انس انطباع می پذیرد. مخفی ومحتجب نماند که از ابتدای جلوس بر اورنگ جهانبانی
تا حال که مبادی قرن ثانی است. به مساعدت توفیق ازلی ومعاضدت تائید سماوی در خاطر حق پرست
چنان جلوه نمائش داده که مقصود از سلطنت وفرمانروائی وابهت وکشورکشائی تقدیم مراسم جهانبانی واقدام
بر لوازم پاسبانی است. نه جمع مال ومنال کردن ودر حظوظ نفسانی ومستلذات جسمانی فرو رفتن
لهذا طریق سلوک وسلوک طریق این نیازمند درگاه الهی با دوست ودشمن وخویش وبیگانه بغیر
از مدارات ومواسات وملاطفت ومماسات امری دیگر نبوده وهمواره خاطر در ترفیه احوال وآسودگی
اوضاع عموم خلائق وجمهور انام مصروف است وعنان توجه باطن باین مقصد بلند ومطلب ارجمند
معطوف حق جل وعلی شاهد است وکفی بالله شهیدا که تفتیح ممالک هندوستان که ساحات ربع مسکون و
سیاهان کوه وهامون سواد اعظم وچهار دانگ عالم تشخیص کرده اند واز سه طرف بدریای محیط اتصال
دارد بمقتضای هوا وهوس نبوده است بل پیش نهاد همت غیر از رعایت ملهوفان وحمایت مظلومان
امری دیگر مخطور نگشته واز این است که روی همت همایون بهر جا که آورد دولت واقبال
بعزم استقبال پیش آمده عنان عزیمت مبارک بهر جا که معطوف داشت. فتح ونصرت
بطریق استعجال اقبال نمود. هرگاه که شیمه قویمه وسجیه مرضیه ما با ساعهٔ عباد الله چنین باشد

بآں سلطنت کہ از عمدہ تائید یافتگان دربار کبریائے الہٰی اند و معہذا روابط آشنائی جانبین وضوابط محبت فیما بین متحقق و متمکن است و قرابت قریبہ سابقہ ضمیمہ نسبتِ لاحقہ شدہ باشد۔ و بر ہوشمندان حق شناس ظاہر است کہ یکے ازیں روابط در التیام محبت وولا کافی است۔ فکیف کہ ایں ہمہ دواعی جمع شدہ باشد۔ نیز از دوستی و یک جہتی منظور نظر حق بین حقیقت آئین نخواہد بود و پیدا است کہ میامن و برکات ایں موافقت و موالات وسیلہ انتظام احوال عالم و عالمیان و نظام او ضاع جہان و جہانیان خواہد شد۔ ایمائیکہ در وادی موانع ارسال رسل و رسائل مرقوم شدہ بود۔ ہرچند در نظر عقل دور بین سخن دراں باب نا کردن ترجیح بر سخن کردن داشت۔ اما اغماض ازاں وادی و در رنگ تطویل کلام دراں مقام نا ملائم پنداشتہ بایں قطعہ کہ از اجلہ و اکابر دین منقول است اکتفا نمود۔ قطعہ

قِيلَ اِنَّ الْاِلٰهَ ذُوْ وَلَدٍ ‌ ‌ ‌ ‌ قِيلَ اِنَّ الرَّسُوْلَ قَدْ كَهَنَا
مَنْ لِّسَانِ الْوَرٰى فَكَيْفَ اَنَا ‌ ‌ ‌ ‌ مَا نَجَا اللّٰهُ وَالرَّسُوْلُ مَعًا

الحمدللہ کہ از بدو انکشاف صبح ایجاد و تکوین و ظہور شعشعہ نیرِ سلطنتِ سعادت قرین ہموارہ مطمح نظر منہج قویم ملت و دین مسلکِ مستقیمِ حق و یقین بودہ لاجرم بموجب الملک والدین توامان ارتقائے مدارج سلطنتِ ہمایون و اعتلائے اعلام دولت روز افزوں کمال دینداری مارا دلیلے قاطع و حجتی ساطع است۔ اللہ تعالےٰ ہمگنان را در مرضیات خویش راسخ دم و ثابت قدم دارد و چوں جوامع ہمم سلاطین عدالت انتما کہ صدر نشینان اراثک اعتلا اندآنست کہ کافہ خلائق و جمہور برایا کہ بدائع و ودائع حضرت صمدیت اند در مہاد امن و امان بودہ در لوازم سیادات الہٰی و مراسم معاش خیرخواہی جہد بلیغ نمایند بنابر آں دریں مدت در تنسیق و انتظام ایں ممالک وسیع و فسیح کہ مقر چندیں سلاطین عالی مقدار و حکام ذوالاقتدار بود سعی مے نمود و بہ عنایت ایزدی کہ شامل حال ایں نیاز مندِ درگاہ الہٰی بودہ از سرانجام مہام ایں ممالک فراغ کلی دست داد۔ الکنہ و محال کہ از زمانِ طلوع نیرّ اسلام الی ہٰذا الایام حوافرِ خیولِ سلاطین کشورکشا و لمعاتِ سیوف خواقین فرمانروا پیرامون آں نگردیدہ بود۔ مساکن و مواطن اہلِ ایمان شد و کنائس و معابد اہل کفر و خذلان مساجد طاعت و مشاعرِ عبادتِ ارباب ایقان گردید۔ المنۃ للہ تقدس و تعالےٰ آنچناں کہ دل مے خواست۔ انتظام و التیام یافت و حسب المدعا سامان و

سرانجام پذیرفت جمیع سرداران و گردن کشان آن جنوبی ہند و غیر ہم حلقۂ اطاعت
بگوش اعتقاد کشیده داخل عساکر نصرت مآثر شدند و طوائف انام را باہم ارتباط و انضباط
تمام دست داده ما نیز به مصداق احسن کما احسن اللہ الیک ہمگی توجہ بہ تمہید قواعد رافت
و تاسیس مبانی نصفت و اشاعت انوار عاطفت مبذول داشته حدائق امانی و آمال ایشان
را از رشحات سحاب مکرمت و احسان و قطرات فضل و امتنان تازه و سرسبز مے داریم و پیش نہاد
ہمت خاطر فیاض آں بوده است کہ چوں ازیں مہمات فراغ کلی دست دہد بہ یدرقۂ عنایت الٰہی و ہدایت ازلی
کفار فرنگ کہ در جزائر دریائے شور آمده سر بشور انگیزی برآورده اند دست تعدی بر زائران حرمین
شریفین زادہما اللہ شرفاً دراز کرده و جمعی کثیر انبوه گشته سنگ راه زائر و تاجر شده اند خود بہ توفیق ایزدی
متوجہ شده آں راه را از خار و خس پاک سازد۔ لیکن چوں شنیده مے شود کہ بعضے از امرائے عراق
نسبت بوالی خود در مقام بے اخلاصی شده از عزده و تقاہی حسن عقیدت کہ باعث ارتقائے ایشان
بمراتب علیه بود عدول نموده بعضے بے اندامیہا کرده اند در خاطر حق شناس مے گذشت کہ یکے از
فرزندان کامگار نامدار کہ بارقۂ سعادت از ناصیۂ حال ایشاں روشن و آثار رشد از ناصیہ طالع
اقبال شان مبرہن است۔ بداں جانب تعیین فرمائیم و تا خاطر از مخاصمت آنہا جمع نشود۔
بہ امرے دیگر متوجہ نشویم۔ الحال کہ سلطان روم عہود و مواثیق جد و پدر خود را کاَن لم یکن انگاشته
نظر بر ضعف صوری والی عراق کرده بدفعات افواج فرستاده اند۔ قطع نظر از آنکہ از شاہراه سنت و جماعت
انحراف ورزیده اند بمحض انتساب نبوت بخاندان نبوت خود متوجہ شده معاونت فرمائیم۔ سیما کہ تعارف
اسلاف منظور باشد۔ علی الخصوص دریں وقت کہ مسموع مے شود۔ کہ فرمانروائے ایران علی قلی سلطان ہمدان
او علی را با تحف و ہدایا بالتماس کمک و مدد روانہ کرده است۔ بر ہمت عالی نہمت ما واجب و لازم است
کہ عنان عزیمت بصوب عراق و خراسان منعطف شود۔ بخاطر چناں مے رسد کہ چوں رابطۂ محبت و نسبت
باآں قرابت پناه سلطنت دستگاه از قدیم الایام ست و تجدیداً فرستادن مکتوب محبت اسلوب بہ مصحوب
سیادت و نقابت پناه میر قریش ضوابط وداد و قواعد اتحاد استحکام گرفته است دراں زماں کہ حدود خراسان
مخیم سرادقات اقبال و مضرب خیام عز و جلال گردد۔ آں سلطنت پناه نیز از ولایت خود متوجہ شده۔
باآں حدود تشریف ارزانی دارند۔ تا آں سرزمین مجمع البحرین عز و علا و مطلع السعدین مجد
و بہا گردد و بالمشافہہ بوساطت قاصد و پیغام اساس محبت و یگانگی مستحکم تر ساخته۔ بعضے سخنان
دلاویز و اسرار حقیقت آمیز کہ مخزون و مکنون خاطر است و شرح خدا شناسی و حق پرستی کہ بقدر استعداد

بافاضتِ فیاضِ علی الاطلاق دریافته است۔ مذکورِ مجلسِ انس سازد۔ واز نفائسِ حقائقِ الٰہی وشرائفِ دقائقِ آگہی کہ بر خاطرِ عاطرِ آں ابہت دستگاہ پرتو انداختہ باشد۔ نیز استماع نماید کہ خلاصۂ زندگانی وزبدۂ کامرانی صحبتِ اشباحِ انسانی وموانستِ اجسامِ روحانی است۔ تکلیف کہ ایں معنے درمیانِ دو برگزیدۂ خدا و دو نظر کردۂ بارگاہِ کبریا متحقق شود۔ ہر آئینہ ایں معنے باعثِ شمولِ فیض وعمومِ فضل خواہد بود ودراں زماں کہ بہ عنایتِ الٰہی ایں آرزو بہ وقوع آمد۔ چوں ہمتِ منظورانِ الٰہی وسرفراز کردہ ہائے خدا بر تحصیلِ رضائے حق تعالےٰ است نہ استحصالِ نام وتسلط بر افرادِ انام۔ بنابراں مرکوزہ خاطرِ حق جو آں است وامید کہ مطلب ومقصدِ ایشاں نیز آں باشد۔ کہ در ملکے کہ حق شناسی وحق طلبی بیشتر باشد آں دیگرے استرضائے خاطرِ او را لازم دانستہ۔ دریں مقام کمال یک جہتی بودہ از صلاح او در نگذرد والحال کہ نسبت یگانگی واتفاق بر عالمیان ظاہر وآشکارا شدہ است۔ دربارۂ امداد وکمکِ حاکمِ عراق وخراسان آنچہ صلاح دید ما وشما خواہد بود۔ از مکمنِ بطون بہ عالمِ ظہور خواہد آمد ومعذرتی کہ درباب قضیۂ فرزند شاہرخ مرزا رقمزدۂ کلک محبت نگار شدہ بود۔ مستحسن خاطرِ انصاف گزیں افتاد۔ الحق کہ مشار الیہ بواسطۂ خورد سالیہا وخود پسندیہا از رہگذرِ کمِ فطرتی وبد مصاحبتی منشاءِ چندیں امورِ نالائق گردیدہ بود کہ ہر کدام از آنہا بانفرادہ مستدعی آں بودہ کہ کار او بایں درجہ رسد چہ اولاً بواسطۂ اغوائے بعضے کوتہ بینان از لوازمِ اطاعت ومراسمِ عبودیت ما بسیار تساہل نمود وثانیاً باں عظمت دستگاہ کہ قطع نظر از مواد مودت وقرابت کہ میانِ ما وآں رفیعت دستگاہ واقع است۔ از روئے حالت ورتبت طرف نسبت نمے تواند شد۔ بے ادبانہ پیش آمد ثالثاً بجدِ بزرگوارِ خود کہ چندیں حقوقِ دینی ودنیوی بر ذمۂ او داشت آنچناں سلوک نمود۔ ہر تنبیہی کہ نسبت باو واقع شد از قسم القائے ربانی والہامِ یزدانی بود۔ الحال چوں شاہرخ مرزا از خوابِ غفلت بیدار واز مستی غرور ہشیار شدہ التجا واعتصام بہ عروہ وثقائے عاطفت ما نمود۔ غیر ازاں کہ بہ تفقدات وتلطفاتِ عز امتیاز بخشم امرے دیگر مخطور نمے گردد ومامول از مراسمِ مودت وقرابتِ آں عظمت دستگاہ نیز آں است۔ کہ از زلاتِ اقدامِ او اغماض نمایند وجہتِ تشییدِ مبانی محبت واستحکامِ قواعدِ مودت افادت وحکمت پناہ زبدۂ مقربان ہواخواہ وعمدۂ محرمان کار آگاہ حکیم ہمام را کہ مخلص راست گفتار ومرید درست کردار است واز ابتدائے ملازمت ملازم بساط قرب بودہ دوریٔ او را ہیچ وجہ تجویز نکردہ بودیم۔ برسمِ رسالت فرستادیم چوں در ملازمتِ ما او را آں نسبت متحقق ست کہ مدعیات را بے واسطۂ دیگرے بموقف عرض

مے رسانند۔ اگر در مجلس شریف ایشاں ہم ایں اسلوب مرعی باشد۔ گویا فیمابین مکالمۂ بے واسطہ خواہد بود و بجہت پرسش واقع غفران پناہ رضوان دستگاہ اسکندر خاں انار اللہ برہانہ سیادت مآب نقابت نصاب میر صدر جہاں را کہ از اعاظم سادات کبار و اجلۂ اتقیائے ایں دیار راست مقرر کردہ بودیم و بواسطۂ بعضے امور در حیز تراخی افتادہ بود۔ دریں ولا بہ رفاقت حکمت پناہ مشار الیہ فرستادیم و انموذجی از تحف و ہدایا بہ تحویل عمدۃ الخواص محمد علی بموجب تفصیل علیحدہ ارسال نمودیم باید کہ بمقتضائے غرائے تہادوا تحابوا عمل فرمودہ ہموارہ از طرفین طریق ارسال رسل و اتحاف تحف مسلوک باشد و از فرغانہ طلب داشتن و فرستادن کبوتران پری پرواز آمدن حبیب عشقباز طائر ذی بال شوق در انتعاش و اہتزاز آمدہ۔ استشمام شمائم یک جہتی و وداد نمود۔ اگر توجہ بایں مشتی پرندہا کہ در نظر اولی از لہو و لعب بیش نمے نماید ولیکن در نظر ثانوی چرخ و بازی آنہا یاد از نسبت شوقی و مناسبت ذوقی ارباب وجد میدہد موجب توجہ بمبداء مے شود و گرنہ حضرت واجب تعالیٰ بر سرائر ضمائر آگاہ است کہ اشتغال صوری احیاناً بہ امثال ایں امور بر کمال توجہ بمبداء حجابی بیش نیست و بجز وبال و پر ظاہری اکتفائے خاطر حق اندیش نہ امید کہ ہموارہ بارسال شرائف صحائف محبت و جلائل رسائل مودت تحریک سلاسل اخلاص و تاسیس مبانی اختصاص نمایند۔

شعر

نامہ بر حرف اختصاص تمام کردہ شد والسلام والاکرام

بہ عبد اللہ خان اوزبک سپہدار ملک توران در جواب

استشمام گلدستۂ بہارستان یکتادلی و یگانگی و استطلاع کارنامۂ نگارستان دوربینی و فرزانگی کہ آراستہ نخل بندان بوستان سرائے آشنائی و نگاشتۂ نقش پیوندان نگارخانۂ دل افروزی و دلکشائی اس والا دودمان خجستہ خاندان گوہر افزائے افسر و اورنگ پردہ کشائے چہرۂ دانش و فرہنگ صدر نشین ایوان شہریاری چابک خرام پیشگاہ سپہداری سپہ سالار نبردگاہ دلاوری و دلیری شہسوار جولانگاہ شیر مردی و شیر شکاری کامگار کشور داد گستری نو آئین نامداری جہان دانش پروری فروزندۂ چراغ خانی فروزندۂ چتر کیانی بود۔ در خوشترین ہنگامیکہ کوس نوروزی آوازۂ جہان افروزی در گنبد نیلگوں بلند ساختہ و نیر اعظم عطیہ بخش عالم یعنی آفتاب جہانتاب کہ سلطان چہار بالش ایام و

قهرمانِ هفت اقلیم عناصر و اجرام است - سایهٔ فرخی و فرخندگی بر تارک جز و کل انداخته بود - و بادِ بهاری روحِ نباتی در کالبد نورسانِ شهرستانِ آب و گل دمیده و ابرِ آوازهٔ پائے نورسیدگانِ لشکر بهار را از گرد راه شست و شو داده پیرایهٔ خوش دلی و خرمی و سرمایهٔ دلکشائی و شادمانی شد - بنیادِ دوستی از سر نو بلندی گرفت و آئینِ یکتا دلی تازه ارجمندی یافت - سخنانِ دلآویز از دوستی و خویشی و یگانگی و نیک اندیشی که بنجامهٔ عنبرینِ شمامهٔ نگارش یافته بود و به کلک گوهرین سلک گذارش پذیرفته بوضوح پیوست - بر دلِ دانش پسند و دیدهٔ آسمان پیوند که گنجینهٔ رازِ خداوندی و آئینهٔ چهرهٔ هوشمندی است - پوشیده نخواهد بود که این نیازمندِ درگاهِ بے نیاز درین سی سال که از نیروئے آسمانی به تختِ کامرانی رسیده همیشه پیشِ دیدِ دانش و بینش آں داشته که این همه جهانگیری و فرمانروائی و تیغ گزاری و کشورکشائی برائے بجا آوردنِ گیر و دارِ شبانی و سرکردنِ کاروبارِ پاسبانی است نه گرد آوردنِ گنجهائے زر و سیم و آراستنِ تخت و دیهیم و پابگل ماندن در خواهشهائے ناپائدار و سرفرو بردن در گریبانِ آرزوهائے نا استوار - چنانچه همیشه با دوست و دشمن و خویش و بیگانه جز نیکی و نیک خواهی چیزے دیگر در دل نبوده و همواره آسودگی جهانیان از خرد و بزرگ و مهربانی با مردمِ روزگار از نزدیک و دور کوشش مے نمود - خدا آگاه است که پاک ساختنِ چهار دانگِ هندستان از خس و خاشاک رفتن ازین بوستان که از سه پهلو بدریائے شور پیوسته است از سرِ خودخواهی و خودکامی نبوده و پیش نهادِ آرزو جز نوازشِ خاکساران و گزارشِ ستمگاران نشده ❊ ازین نیت بهر سو که رو آورده کارهائے دشوار بآسانی کشائش یافته و چهرهٔ آرزو از پردهٔ امید بخوبی نمائش پذیرفته هرگاه که شیوهٔ فرخندهٔ ما با دیگر بنده هائے خدا چنین باشد - با آں والا دودمان که زبر رگ باریافتگانِ درگاهِ خداوندی اند و باین معنی پیوند دوستی قدیمی و خویشیٔ تزد یکے درمیان باشد بر هوشمندانِ خرده بین هویدا است که یکے از ینها در یگانگی و یک دلی بلند است - هرگاه این همه یکجا شده باشد پیدا است که جز یگانگی درمیان نخواهد بود این یگانگی و یک دلی سرمایهٔ آبادانیٔ جهان و پیوندِ جهانیان خواهد شد و آنکه در دیر فرستادنِ نامه هائے گرامی و عدمِ اظهار لوازمِ دوستی ایمائے از موانع غریبه رفته بود - همچناں در پردهٔ کتمان پوشیده و پنهان ماند چه دل نگرانیٔ ایشاں از دشمنان و گیر و دارِ نبرد با سرکشانِ روزگار چوں برین خواهد داشت و گفتگوئے چندے از سخن سازانِ بیباک و تبه کارانِ کج نهاد - نظم

بیخردے چند ز خود بے خبر   عیب پسندند بدو عمه هنر

دود شوند ار بدماغی رسند   باد شوند از بچراغی رسند

که از تیرگی درون و کوتاهی دریافت درین جا ساخته بودند و گروهے از ساده دلان ہیچمدان را رُوگردان کرده - سخنانِ ناشائسته بغرائے این کس بسته اند خود چه گنجائیش این معنے داشته باشد چه دروغ بے فروغ این گروه بے سرانجام بر مردمے که اندک پرتوِ دریافت دارند پیداست آں والا دودمان که برگزیدهٔ درگاهِ خداوندی اند و در اندیشی و باریک بینی ایشاں برہمه روشن چه گنجائیش داشته باشد که گوش ہوش برین سخنانِ ناسزا انداخته از نامه و پیغام دوستی باز ایستند و اگر چندے از راندهٔ ہائے درگاه و درمانده ہائے گمراه از ہندوستان آزرده دل رفته باشند و براه سالوسی در آمده دروغ را راست وانموده خواہند که راهِ سخن یابند و خواہش وہم زدنی کنند و بر آں شوند که گردی بر دامن دوستی نشیند و سرچشمهٔ یگانگی بخاشاک بیگانگی انباشته شود - سزاوار دوستی آں بود که ایلچیانِ دانا فرستاده مغز سخن مے شگافتند - وازته کار آگاه مے شدند - خدا نخواسته باشد اگر بوئے از سخنان دوراز کار مے یافتند - روش دوستی آں بود که دانشوران سنجیده را فرستاده از چگونگی آں مے پرسیدند - بارے گذشت آنچه گذشت اکنوں چوں لاله زارِ دوستی بتازگیٔ خرم و سرسبز شده دل بعنیش براں شد که اندکے سرگذشتہائے پیشین نگاشته خامهٔ راز سازد - پوشیده نماند که از نیرین کتاب و سنت بر ساحتِ ضمیر آگاہاں تافته و به شہادتِ نظرِ دقیق و اشارت ارباب کشف و تحقیق اعتضاد یافته و بالجمله باتفاق اہل ملل و نحل مقرر شده آن ست که عمده در موجباتِ شرفِ رتبت و رفعتِ منزلتِ نوع گرامی انسان که مثالش اقبالش به توقیع وقیع فضلناہم علیٰ کثیر ممن خلقنا مزیّن است - گوہر شب چراغ عقل است که شناختِ خداوندی باو وابسته است و دریافتِ کارگاه آفرینش باو باز پیوسته و باتفاق اصحاب نقل و اربابِ عقل نورانیّتِ این گوہر شب تاب را بادشاہان بزرگ منش و شہنشاہانِ والا نژاد از ہمه روشن تر دارند و دانشوریّ تاجدارانِ بخت بلند و بختیاران دانش پسند از ہمه بیشتر است - چه ہرگاه که در کارخانهٔ آفرینش ہرکس را فراخور احتیاج و استعداد دانش مے داده باشند ہر آئینه این طائفهٔ علیه بمزید فہم و ذکا موصوف خواہند بود - اکنوں که دانش پناه و بینش دستگاه مولانا مرزا جان سرآمدِ دانشمندان نامدار و یگانهٔ اوستادان روزگار و از اکابر علمائے دین و اعاظمِ اصحابِ یقین است - ہرچند بادشاہان دانشور را ہم نشینی باین نوع مردم مے باید - اما پیداست جائیکه خرد دوربین و دانش خدا آفرین آں عظمت دستگاه خواہد

رسید۔ ہم افادت پناہ مذکور یا دنخواہد رسید و چوں بر فطرتِ صاحبانِ این دریکتا لازم است کہ این یاقوت بے بہا و فیروزہ خاتم کبریا را معطل نگذارند و ہموارہ در مسالک معاش و معاد استعانت و استمداد از و طلبند خصوصاً در وقتِ صحبت با خواندہ ہائے سیاہ دل و سیاہ کاران تیرہ درون کہ از برائے خواہش جاہ و زبردستی و خودی و خود پرستی چشم بر کاغذ دوختہ اند۔ و فرمانِ آسمانی و نامۂ جاودانی را کہ فرستادۂ خدا و رسانیدۂ پیغمبر است۔ از شاہرہ گردانیدہ برنگِ دیگر وامی نمایند و مجملاتِ نصوص را تاویلات و تسویلات نمودہ مے خواہند۔ کہ در فرمانروائی و کارگذاری شریکِ پادشاہی باشند از یں رہگذر دل دانش گزین ہموارہ در تحصیل مرضیاتِ الٰہی مے باشد۔ چوں اختلافاتِ بسیار در ہر بابِ بسمع ہمایوں مے رسد۔ در مطالب علمی و عملی طلب دلائل و براہین مے نماید و ہموارہ استکشاف غوامض مسائل دین و تنقیح مقاصد مجتہدین مستنباطِ عقائدِ سلف و مآخذِ اقاویلِ خلف و تفحص موادِ خلاف و تصفح مواقع اختلاف و منشاء خلافی کہ دریں یک ہزار سال میانِ علمائے امت متنازع فیہ بود۔ چنانچہ کتب متداولہ مبسوطہ بر تفاصیل آں مشتمل است۔ مے نماید و در مبادئ احوال گفتگوئے ایں معنی باعثِ بے رونقی و کسادبازاریِ نادانان کہ بہ تلبیس و تزویر در لباس اربابِ دانش در آمدہ اعتبار تمام پیدا کردہ بودند مے شود و بموجب پیش آمدن جمعی از اربابِ دانش و اعتبار گرفتن آنہا کہ بواسطہ بدنفسیِ طائفۂ اولی در زوایائے خمول بودند مے گردد۔ ایں نادانانِ دانا نما بموجب قبح سریرت و سوءِ سیرت خودسر شدہ و از طریق گشتہ بعضے مقدمات نالائق را شہرت دادہ موجب مزید اغوائے چندے از امرائے بنگالہ کہ در اقصائے ممالکِ شرقیہ ہندوستان تعین بودند و بموجب بدطینتی و کم فطرتی ارادۂ بغی جوہرِ دماغِ ایشاں را فاسد۔ وحشت و مدتے مدید از درِ خانہ دور بودہ دست آویزی برائے نہ آمدن در خانہ و باغی شدن مے خواستہ اند مے شوند۔ چنانچہ ایں بے سعادتان گاہے نسبت ادعائے الوہیت و گاہے نسبتِ دعوئ نبوت بایں جانب نمودہ خود را در گردابِ بلا و موج خیز طوفانِ عنا زدہ رسوائے خاص و عام شدند و خاکِ مذلت و گرد خجالت بر فرق روزگارِ خود انداختند۔ بہذا البوار شتافتند۔ فی الواقع ساحتِ قدس مساحتِ جنابِ کبریائے الٰہی را با خس و خاشاکِ امکان چہ نسبت بود۔ سراپردۂ عصمتِ نبوت پاسے بندانِ عقال ہوا و ہوس را چہ مناسبت باعثِ تعجب مے شود۔ مجالسِ اربابِ دولت

که از تائید یافتگان الٰہی اند امثال این مقدمات بر سبیل احتمال ہم چرا بگذرد و سفیہان بے
صرفہ گو را برائے چہ اجازت این مقدمات باشد ۔ حق تعالےٰ شاہد است کہ چون ہمگی ہمت
مصروف بر تحصیل رضائے الٰہی ست از سخنان مذکورۂ ارباب نفاق غبارے در مشرب عذب
خاطر راہ نے یافت چہ ہرگاہ حضرت واجب تعالےٰ اند دست طعن کوتہ دستان کم بین خلاص
نشدہ باشد و حضرات انبیا از سرزنش بے خردان بدآئین نجات نیافتہ باشند ۔ سائر بندہ ہائے
خدا را از آن چہ اندیشہ و از بدنامی چہ ملاحظہ ۔ الحمد للہ والمنۃ کہ ہمیشہ پیش دید دانش و بینش
فرمودۂ خدا و پیغمبر او بود و روز افزونی بخت ہمایون گواہ حال بس است ۔ اللہ تعالےٰ ہمگنان
را در مرضیات خود راسخ دم و ثابت قدم داراد و چون ہمگی ہمت سلاطین عدالت انتما آن
ست کہ در رضائے خالق و آسودگی خلائق بودہ بنوعے سلوک نمایند کہ خلق خدا از آسیب ارباب
شرارت در امن بودہ در لوازم عبادات الٰہی و مراسم معاش خیر خواہی خود فارغ البال باشند بنا بر آن
محض از برائے رفاہیت کافۂ رعایا و عامۂ برایا کہ بدائع و ودائع الٰہی اند ۔ درین سنی سال در پاک کردن
زمین ہندوستان چندان کوشش بجا آوردہ کہ جاہائے دشوار از چندین راجہا در فرمانروا و سرکشان ناسزا
بدست آمد و ہمگی سرانجام آن بدانگونہ کہ بایستی شد ۔ چنانچہ بتخانہائے ہندوان بدکیش خانقاہ درویشان
خدا اندیش گردیدہ و بجائے آواز ناقوس بت پرستان بانگ نماز بلندی گرفت و ہمہ کارہائے این جا
چنانچہ دل مے خواست ۔ ہمچنان شد و از روئے خواہش سامان و سرانجام پذیرفت و ہمہ سرداران و
گردن کشان کمر بندگی بر میان جان بستہ و گوشوارۂ فرمانبرداری در گوش فروتنی کشیدہ بہ لشکر فیروزی
اثر در آمدند و این ہمہ مردم گوناگون را با ہم پیوند دست داد و ما نیز سر نیاز بر زمین خاکساری و تارک
امید بدرگاہ خداوندگاری نہادہ بوستان آرزوئے این مردم را بہ سرچشمۂ داد و دہش سرسبز و شاداب ساختیم
و پیش نہاد خاطر آن بود کہ چون این کار و بار سامان و سرانجام یابد شوریدہ بختان فرنگ کہ در دریائے
شور در آمدہ سر بشور انگیزی بر آوردہ اند و سنگ راہ دریا نوردان ہفت کشور شدہ بجا بر زائران حرمین
شریفین زادہما اللہ شرفاً آزار بسیار مے رسانند ۔ خود یورش نمودہ آن راہ را ازین خار و خاشاک پاک
سازیم ۔ لیکن چون شنیدہ مے شود کہ اوباش قزلباش از جادۂ عقیدت و اخلاص بیرون آمدہ بوالی
خود بے ادبیہا کردہ اند ۔ بخاطر حق جوئی مے رسد ۔ کہ یکے از فرزندگان کامگار را بدان جانب تعیین
فرمائیم ۔ قطع نظر از آنکہ از شاہراہ سنت و جماعت انحراف دارند ۔ رعایت خاندان نبوت بر ذمت
ہمت ما لازم است ۔ علی الخصوص کہ حقوق اسلاف سابقہ در میان باشد و تا خاطر ازین رہگذر جمع نشود

نہضت بجائے دیگر نکنیم و الحال کہ سلطانِ روم عہودِ جد و پدرِ بزرگوارِ خود را کان لم یکن انگاشتہ نظر بر ضعف صوری والیٔ عراق انداختہ بدفعات افواج فرستادہ اند و مسموع مے شود کہ والیٔ عراق سلطان علی قلی ہمدانی را بہ جہت طلب کمک بایں جانب فرستادہ اند بخاطرِ چناں مے رسد کہ عنانِ عزیمت بصوبِ عراق و خراسان منعطف سازیم و اعلائے اعلامِ امداد و اعانت بروجہِ اتم و احسن نمائیم و در دل چناں مے گذرد۔ کہ چوں آئینِ یگانگی و یک دلی باآں والا دودمان سالہاست کہ ہست و تجدیدِ مراسمِ محبت و لوازمِ قرابت از فرستادنِ مکتوبِ محبت اسلوب بہ مصحوب سیادت پناہ سعادت دستگاہ میر قریش استحکام یافتہ است مے خواہیم کہ چوں نزدیک بخراسان رسیدہ شود آں والا دودمان نیز از آنجا از راہِ دوستی آمدہ۔ درآں سرزمین بہر آئین بدیدارِ گرامی شاد کام سازند و بگفت و شنودِ دلآویز پردہ کشائے چہرۂ یگانگی گردانند امید کہ سخنانِ خدادانی و رازہائے پنہانی کہ در دلِ ما جا گرفتہ یک یک گفتہ شود و آنچہ از دوربینی و خداپرستی در دلِ آں والا دودمان پرتو انداختہ باشد۔ شنیدہ آید۔ خوشا فرخندہ حالی کہ ایں چنیں دو برگزیدہ خدا برائے خدا فراہم آمدہ۔ زبانِ راز بکشایند و سخنانِ دلنواز باہم بگویند و چوں پیشِ دید سرفراز کردہ ہائے خدا خواہشِ برآوردنِ نامِ بلند و سرفرازی نمودن بر بندہ ہائے دیگر نیست۔ دل چناں مے خواہد و امید کہ ایشاں ہم چنیں مے خواستہ باشند کہ در ہر یکے کہ خداشناسی و خدا اندیشی بیشتر باشد آں دیگرے پیروی و دلجوئی او خواہد و در یک دلی و یک روئی او فرو گذاشت نماید و الحال کہ نسبتِ یگانگی و اتفاق بر عالمیاں ظاہر شدہ و در بارۂ امداد و کمک اہلِ عراق خراسان موافق صلاح دید آں حشمت دستگاہ بہ عمل خواہد آمد دیگر آنچہ از فرزند شاہرخ مرزا نوشتہ اند۔ بسیار خوب نوشتہ اند۔ سخن آنست کہ از آنجا کہ خود سائیہا و خود پسندیہائے او بود۔ بایں ہمہ کوتاہ بینی ہمنشینان بد داشت سزادار چندیں ناشائستگی شدہ بود کہ ہر کدام از آنہا بایں پایہ مے رساند۔ چہ ازاں بے پرواہیہا کہ از بندگیٔ ما کردہ و چہ ازاں گستاخیہا کہ باآں والا دودمان نمودہ ہر چند از دوستی و خویشی کہ بما دارند۔ چشم پوشیدہ شود۔ او را چہ پایۂ آں بود کہ بے ادبانہ پیش آید و چہ از بد اندیشیہا کہ بہ پدر کلاں بزرگ و از خود نمودہ۔ ہرچہ باو رسید از خدا رسید و بیگمانِ شائستۂ ایں ہمہ آوارگیہا بود۔ اکنوں چوں شاہرخ مرزا از خوابِ پریشاں بیدار شدہ و از سرگرانیٔ مستی ہشیار گشتہ بایں جانب رسیدہ است جز مہربانی نمودن و از کارہائے او فراموش کردن چیزے دیگر در دل نے گذرد۔ و امید از دوستی و خویشیٔ آں والا دودمان نیز چناں ست کہ از گستاخیٔ او چشم پوشند و بہ جہتِ تشئید مبانیٔ محبت و استحکام بہام کہ مخلصِ راست گفتار و مریدِ درست کردار است و از ابتدائے

ملازمت ملازم بساط قرب بوده ...... دوری اورا ہیچ وجہ تجویز نکردہ بودیم۔ بہ ہمیم رسالت فرستادیم۔ چوں درملازمتِ ما او راآں نسبت متحقق است کہ مدعیات را بے واسطۂ دیگرے بموقف عرض مے رساند۔ اگر درمجلس شریف ایشاں ہم چنیں اسلوب مرعی باشد۔ گویا مکالمۂ فیمابین بے واسطہ خواہد بود۔ بجہت پرسش واقعۂ غفران پناہ رضوان دستگاہ اسکندر مقال انار اللّٰہ برہانہ سیادت مآب نقابت نصاب صدر جہاں راکہ از اعظم سادات کبار و اجدۂ اتقیائے ایں دیار ست مقرر کردہ بودیم و بواسطۂ بعضے امور در حیز تراخی افتادہ بود۔ درینولا برفاقت حکمت پناہ مشار الیہ فرستادیم وانموذجی از سوغات بتحویل عمدۃ الخواص خواجہ محمد علی بموجب تفصیل علیحدہ ارسال نمودیم۔ ترقب آنکہ بمقتضائے عزائے تہادوا تحابوا عمل فرمودہ ہموارہ از طرفین ارسالِ رسل و اتحافِ تحف مسلوک باشد۔ دیگر از فرستادن کبوتراں پری پرواز و آمدن حبیب عشقباز شہپر مرغان شوق در جنبش آمد و گلزار خواہش گلگل شگفت۔ اگرچہ بہ حسب نمود جز بازی بیش نے نماید۔ اما در معنی یاد از مواجیدار بابِ ذوق مے دہد معہذا اشتغال صوری بایں مشتی پرندہ چوں بدیدۂ خوردہ بیں بازمے نگرد۔ جز پردہ بر چہرۂ راز نیست و برہمیں بال و پرچشم امید بازنہ امید کہ ہموارہ ہمبریں آئین بنامہ و پیغام خوش دل و شادکام مے ساختہ باشند۔

بیت

چوں قلم آمد بلفظِ شادکام — ختم شد خطِ محبت والسلام

خطاب حضرت شاہنشاہی بہ شاہ عباس تخت نشین کشور ایران

ستائش و نیایش عتبۂ کبریائے احدیت جل جلالہٗ و تقدس اسمائہٗ بشابہ الیست کہ اگر جمیع نقاط عقول و جداول فہوم با جنود مدرکات و عساکر علوم فراہم آیند از عہدہ حرفے از آں کتاب یا پرتوی ازاں آفتاب نتوانند برآمد۔ اگرچہ در دیدۂ تحقیق جمیع ذرات مکونات سرتحۂ حمد ایزدی اند کہ از زبان بے زبانی برآمدہ تشنہ لباں و تفسیدہ زبانان بیدائے ناپیدائے کنار حمد جنستی را تر زبان و سیراب دارند۔ پس ہماں بہتر کہ کمند اندیشہ از کنگرۂ جلال صمدیت کہ جانہائے پامال آویختۂ اوست کوتاہ داشتہ درجلائل نعوتِ گروہِ قدسی شکوہ حضرت انبیاء و رسل علی نبینا وعلیہم التحیۃ والسلام درآمدہ اولاً شرائف حالات و ثانیاً نبائل عطیات کہ جمہور انام را از گروہ

ضلالت و غوایت بشاہراہ عنایت و ہدایت آوردہ اند۔ برمنا بر تبیان ادا نمودہ شرح معالی احوال و مکارم اخلاقِ طائفۂ مقدسۂ اہل بیت کہ رازداران اسرار کبریا و پردہ کشایانِ سرائر انبیاء اند۔ براں افزودہ از ذرودۂ عزت استدعائے رحمتی تازہ باید کرد۔ لیکن چہل بدیدۂ انصاف ملاحظہ مے کنند۔ مدارج ایں مظاہر کونی و الٰہی و معانی ایں مجامع انفسی و آفاقی را کہ مستہلک در حقیقتِ حق و فانی در بقائے مطلق اند۔ ظلِ محامدِ کبریائے خداوندی و پرتوِ صفاتِ علیائے ایزدی مے باید شالستہ آنست کہ ازاں داعیہ نیز روست بازداشتہ نکتۂ چند از مقاصد متعارفۂ ارباب دانش و بینش کہ بموجب حکمتِ عملی انتظام سلسلۂ امکانی باں منوط است۔ در دیباچۂ اظہار نہد کہ ہر آئینہ دریں صورت روانِ گرم روانِ مسالکِ دین و سیراب ولان مناہل یقین کہ ارواحے جداولِ ظہور و بطون پیش نہادِ ہمتِ قدسی اساس داشتہ اند۔ بایں دست آویز نیاز مستفیضِ سعادتِ خاص مے گردد۔ المنۃ للہ تعالےٰ و تقدس کہ مشاہدۂ صفوت نامۂ گرامی کہ بمصحوب یادگار سلطان جبین شاملو مرسل شدہ بود۔ در اوسط ایام بہار و مناظرِ اعتدالِ لیل و نہار اہتزاز بخشِ باطنِ مہر آگین شدہ بادِ طرب آمیز شقایق و ریاحین در دماغ روزگار پیچیدہ بود۔ کہ ایں گلدستۂ محبت و ولا نکہت رسانِ مشامِ یگانگی گشت و آنچہ در توقفِ تسطیرِ تماثیل خلت و وداد رقم پذیرِ کلک ظہور شدہ بود بغایت در موقع خود جلوۂ استحسان داد۔ فی الواقع روابط معنوی چناں اقتضا مے کرد۔ کہ ایں ہمہ دیر نکشد۔ لیکن از صادر و وارد مسموع شدہ باشد کہ چگونہ مشاغل عظیم و محاربات قویم با سلاطینِ ممالکِ ہندوستان و اساطینِ ایں مرز بوم کہ ماحانِ جداولِ آسمانی چہار دانگ ہفت اقلیم گفتہ اند۔ اتفاق افتادہ بود۔ دریں مدتِ مدید ایں سوادِ اعظم باہمہ وسعت و فسحت کہ درمیانِ چندین رایانِ خودرائے و فرمانروایانِ سپہ آرائے انقسام یافتہ بود و ہموارہ بر سر تمرد و تجبر بودہ باعث تفرقۂ خواطر خلق اللہ مے شدند۔ بہ نیروئے توفیقاتِ آسمانی بہ تسخیر اولیائے دولت قاہرہ در آمدہ از گریوہ ہند و کوہ تا اقصائے دریائے شور از سہ طرف جمیع سرکشاں و گردن فرازاں و فرماں روایانِ زبردست و راجہ ہا و رایانِ بدمست و افغانانِ کوہ نشین کوتاہ بین و بلوچانِ بادپیمائے بادیہ گزین و سائر قلعہ نشینان و زمینداران شمولاً و استقلالاً در ظلِ اطاعت و انقیاد در آمدند و در التیام صدور و ایتلافِ قلوبِ طبقاتِ انام شرائف مساعیٔ مبذول شد و بمیامن توفیقات غیبی آنچہ در پیشگاہ ضمیر حق گزیں مے تافت۔ بروجہ اتم ظہور داد و اکنوں کہ صوبۂ پنجاب مستقر رایاتِ منصورہ شدہ مکنون خاطر حقیقت مناظر بود کہ یکے از طرز دانانِ بساط عزت روانہ شود۔

دریں اثنا نهضت چند سانح شد اعظم آنها استخلاص عموم رعایا و کافهٔ سکنهٔ ولایت دلپذیر کشمیر از آباد فتنهٔ متسلطهٔ اوباش بود - باوجود خباثت استحکام وانسداد طرق وارتفاع جبال وتراکم اشجار و دوری کریوه ومغاک که عبور مواکب اوهام بے ارتکاب مصاعب از انجا صعب تواند بود با استیثاق عروه توفیقات الٰهی و استمداد ارواح طیبهٔ حضرات ائمهٔ معصومین سلام الله علیهم اجمعین بآئین شگرف حکم عبور عساکر عالیه فرموده شد - چند هزار خارا تراش چابک دست منزل بمنزل پیش مے رفتند و در قلع احجار و قطع اشجار ید طولی نموده در تفتیح و توسیع طرق و مسالک مے کوشیدند - چنانچه در اندک فرصتی آں ولایت دلکشا مفتوح شد و عموم رعایا از الویهٔ معدلت استظلال نمودند و چوں آں عشرت آباد که ممدوح جمهور نظارگیان حسن پسند است - از عنایات بیحدهٔ الٰهی بوده خود نیز داخل گل زمین رسیده سجدات شکر پروردگار بجا آوردیم و تا به کوهستان تبت سپر کرده از راه ولایت پکھلے و دمتور که راهیست در نهایت صعوبت عبور نموده عرصهٔ کابل و غزنین مخیم عساکر اقبال شد - وتنبیه افغانان سباع سیرت و قطاع سریرت که در ولایت سواد بجور و تیراه و بنگش سنگ راه مترددان توران مے بودند - وتادیب بلوچان بدنهاد و دیگر صحرانشینان بهائم طبیعت ثعالب خدیعت که خار راه مسافران ایران مے شدند - نیز بطریق استطراد روی داد و واصل در توقف بعد از سنوح واقعهٔ ناگزیر حضرت شاه علیین مکان انار الله برهانه عدم انضباط احوال ایران و هرج مرج آں دیار بود که بقضائے سبحانی وقوع یافت - درینولا که ایلچی خجسته پیغام رسید - معلوم شد که آں اختلال روئے در کمی نهاد - هر آئینه از استماع ایں خبر خاطر نگران رو باطمینان آورد و در باطن حقیقت تاسیس مے ریخت که دریں وقت محض پرسیدن شایان آئین مروت و فتوت نباشد دریں هنگام چنانچه پیش بظهور رسد که هرگونه کمک و امداد که مطلوب باشد بوقوع آید - لیکن چوں هم قندهار در میان بود و مرزایان آنجا در لوازم معاونت و معاضدت آں دودمان عالی تکاسل و تقاعدے نمودند - و در مواقع حوادث و مکاره که محل استطلاع عیار جوهر وفاق است - قطعاً آثار یکجهتی و یگانگی بظهور نیاورده اند و نیز بمامن ارفع ما که موطن صاحبان ناز و نعم است - توسل شایسته به تقدیم نے رسانیدند - مخطور حواشی باطن بود که اولا قندهار را بکسان خود بسپاریم و مرزایان اگر گذشته دولت روز افزون نداشته باشند و از ماجرائے سوالف ایام نادم گشته اعانت و خدمت آں جانشین نقاوهٔ طیبین و طاهرین را ملتزم شوند - دریں صورت افواج قاهره با ایشاں بوده - هرگونه امدادی که مرکوز خاطر آں قرة العین باشد بجا آورند - لیکن چوں میرزایان از منتسبان ایں خاندان

قدسی بودند - بے آنکه استفسار شود - فرستادن جیوش منصوره در نظر عوام کوتاه بین مشتبه بعدم
ارتباطے شد از یں اراده منصرف گشت - دریں اثناء رستم مرزا درود سعادت نمود و صوبهٔ
ملتان که به چندیں مرتبه زیاده از قندهار بود باو اختصاص یافت و مظفر حسین مرزا شمول عواطف
وروابط را شنیده والده و پسر کلاں خود را اینجا فرستاده عزیمت آمدن دارد و بعد از آمدن او
عساکر فیروزمند در قندهار بوده - هرگونه امداد و معاضدت بآسانی خواهد نمود و چوں در آئین سلطنت
و کیش مروت اتفاق مقدم بر اختلاف و صلح اصلح از حرب ست علی الخصوص نیت حق طویت
ما که از مبادی انکشاف صبح شعور تا ایں زمان همواره اختلاف مذاهب و افتراق مشارب
منظور نداشته و طبقات امم را عباد الله دانسته در انتظام احوال عموم خلائق کوشش نموده
ایم و برکات ایں نیت علیا که مقتضائے ظلیت عظمیٰ مرةً بعد اُخریٰ مشاهد و ملحوظ گشته -
دریں ولا که ممالک پنجاب مخیم عساکر عز و جلال گشت - مکرر عازم جازم شده بود که انتهاض
الویهٔ عالیه بجانب ماوراء النهر که ملک موروثی است - اتفاق افتد تا هم آں بلاد در تصرف
اولیائے دولت در آید - و هم معاونت خاندان نبوت بطرز دلخواه سمت ظهور یابد - دریں
اثنا بتواتر و توالی ابهت پناه و شوکت و ایالت دستگاه عبدالله خاں والی توران مکاتبات
محبت طراز که مذکر قرابت سابق و ممهد محبت لاحق باشد - بوساطت ایلچیاں کاروان فرستاده
محرک سلسلهٔ صلح و صلاح و موسس مبانئے وداد و وفاق گشت - چوں در جنگ زدن
با کسے که در صلح زند در ناموس اکبر شریعت غراء قسطاس اعظم عقل بیضا ناپسندیده و ناسنجیده
است - خاطر از یں اندیشه باز آورده شد و عزیمت تدارک آنکه هنوز اندار دارالا آں نصوب اخبار
تدارک اختلال ایران و ایرانیاں که موجب اطمینان تمام گردد شنیده نشده شود و قرارداد
خاطر دولت اساس آں صفوت نژاد انکشاف صریح یابد - مامول آنکه خاطر هر گزیں
ما را متوجه هرگز نه مطلب و مقصد خود دانسته و طریق و آئین مراسلات را سلوک داشته
حقایق احوال یومیه را ابلاغ نمایند و امروز که ایران زمین از نادانان کار دیده و عاقبت
بین بسیار کم شده است - آں نقادهٔ اصلاب کرام را در انتظام ملک و التیام احوال
جمهور انام جهد بلیغ باید نمود و در هر کارے مراتب حزم و مآل اندیشی بکار باید برد و
به تسویلات ارباب نفض و اکاذیب سخن آرایان مفسد خاطر خود را مشوش نه ساخته و
بردباری و اغماض نظر از زلات اقدام ملازمان موروثی و بندگان جدیدے شیمهٔ کریمه

نمو نموده ارباب اخلاص را پیش باید آورد و اصحاب نفاق را بنور مہربانی زنگ زادئی ظلمت شده و در قتل آدمی دہدم بنیان ربانی احتیاط تمام به تقدیم رسانید که بسیار دوستان جانی بحیله سازئی دشمنان خودکام از بساطِ قرب دور شده خونابۂ اجل نوشیده اند و بسا دشمنان دوست نما لباس عقیدت پوشیده در تخریب اساس دولت کوشیده اند۔ در مراقبۂ ضمائر و سرائر این مردم توجه موفور مبذول باید داشت و دولت مستعار این نشاء فانیه را بمرضیات الٰہی معاضد و معاون گردانید و طبقات خلائق را که بدایع و دایع و خزاین ایزدی اند۔ به نظرِ اشفاق منظور داشته در تالیف قلوب کوشش فرمود و رحمت عامه الٰہی را شامل حال جمیع ملل و نحل دانسته به سعی هرچه تمام تر خود را بدین گلشن همیشه بہارِ صلح کل درآورده ہمواره نصب العین مطالعه دولت افزائی خود باید داشت که ایزد توانا بخلائق مختلف المشارب ملون الاحوال در فیض کشوده پرورش مے نماید۔ پس بر ذمت ہمت والائے سلاطین که ظلال ربوبیت اند لازم است که این طرز را از دست ندہند که داور جہان آفرین این گروه عالی را برائے انتظام نشاء ظاہری و پاسبانی جمہور عالم آورده است که نگاہبانی عرض و ناموس طبقات انام نمایند آدمی زاده در کار دنیا که گذران و ناپائدار است۔ دیده و دانسته خطا نگزیند در کار دین و مذہب که باقی و مستدام است۔ چگونه تساہل نماید پس حال ہر طائفه از دو شق بیرون نیست یا حق بجانب اوست۔ دراں صورت خود مسترشدان انصاف مند را جز تبعیت گزیر نتوانند بود و اگر در اختیار روش خاص سہوے و خطائے رفته است و ناہنجار پیمائے نادانی است محل ترحم و شفقت است نه جائے شورش و سرزنش و در فراخی حوصله در اہتمام باید زد۔ که بیامنِ آں وسعتِ صورت و معنی و فسحت عمر و دولت پرده کشا ست و از نتائج این شیمۂ دولت افزا آنست که در ہنگامِ کم فرصتی و استیلائے قوت غضبی دوستاں باشتباه دشمنان پائمال نشوند و دشمنانِ دوست نما را راه ِ مکر و فریب نماند و در پاس قول خود بر مسند سعی باید نشست که ستونِ بنیان فرماں روائیست و تحمل و بردباری را مصاحب دائمی خود گردانید که اساسِ دولتِ پائدار در ضمن این منطویست بر ضمیر دلپذیر مخفی نماند که اراده چناں بود که یکے از مختصان حریم عزت را مصحوب یادگار سلطان فرستاده شود تا اوضاع ایران از قرار واقعه دیده بعرض مقدس رسانند درین اثنا در ولائیت کشمیر جمعی از شور بختاں طغی و طغیان ورزیدند و ماجره ما معدودی از ملتزمان رکاب سعادت اعتصام در شکارگاه بودیم که این خبر رسید باشارۂ ملہم

اقبال خود بطریق یلغار بآں ناحیت رواں شدیم۔ ہنوز رایات منصورہ بہ کشمیر در نیامدہ بود کہ بہادران نصرت منش کہ بحسب ضرورت ہمراہ ایں فرقۂ طاغیہ گردیدہ بودند قابو یافتہ سرآں سرمایۂ فساد را بدرگاہ والا آوردند۔ چوں ایں ممالک بمیامن برکات قدوم عالی مہبط امن و امان گشت۔ معاودت فرمودہ بدارالملک لاہور تنزول اجلال شد دریں ہنگام حاکم سیوستان وٹھٹھہ و نواحی سندھ کہ سرراہ ایران است۔ بالشکر نصرت قرین از بخت برگشتگی در پیکار بود و راہ عراق مسدود و فرستادن ایلچی در توقف افتاد۔ اکنوں کہ خاطر اقدس از مہام امور فراغ یافت و سیوستان وٹھٹھہ در سلک ممالک محروسہ درآمد و مرزا جانی بیگ حاکم آنجا باآستان بوسی استسعاد یافت۔ چوں نقوش ندامت گذشتہ و حروف عقیدت آئیندہ از لوح پیشانیٔ او ظاہر بود آں ملک بجنگ گرفتہ را بازبا و مرحمت فرمودیم۔ و راہ عراق و خراسان نزدیک تر و ایمن تر از سابق پدید آمد۔ مشارٌ الیہ را رخصت فرمودیم و سلالۃ الکرام مخلص معتمد ضیاء الملک را فرستادیم و چندے از مقدمات بہجت اساس و کلمات خیریت اقتباس بزبان او تفویض یافت کہ در وحدت سرائے خلوت ابلاغ نماید و نیز حقیقت احوال ایران را از قرار واقعہ فہمیدہ معروض دارد و برخے از سوغات ایں دیار بہ تحویل خواجہ ابوناصر فرستادہ شد کہ بتفصیل علیحدہ بگذارند مرجو آنکہ ایں دولت خانہ را خانۂ خود دانستہ برخلاف ایام گذشتہ سلوک نمایند و ارسال رسل و رسائل را کہ ملاقات روحانی و مجالست معنویت ہموارہ از شمائل یکجہتی و یگانگی شمارند حق سبحانہٗ و تعالےٰ آں نقاوۂ خاندان اصطفا و ارتضا و خلاصۂ دودمان اجتبا و اعتلا را از مکارہ و مکائد آخرالزمان محفوظ و مصئون داشتہ بہ تائیدات غیب الغیب موید و مشید دارد۔

نامۂ حضرت شاہنشاہی بوالئ ولائت کاشغر

ایزد جہاں آرائی را ستائش و آفریں کہ نزہتگاہ عالم را بہ فروغ آگہی مردم پذیرائے نور گردانید و ایں شگرف انجمن را بلوامع دادوہی فرماں روایان والا شکوہ آسودگی کرامت فرمود آئین آگاہ دلان بیدار بخت آں تواند بود کہ شناسائی تہین بخششہائے الٰہی شدہ سجود نیایش بدرگاہ داداراہیمال نمایند و بہ گزیدگیٔ اندیشہ و سنجیدگیٔ کردار سپاس گزاری را اساس نہند و سرآمد کارہائے شائستہ آنکہ چراغ قدردانی افروختہ باندازۂ آں دوستی و خیرسگالی بجا آورند۔ بنا بر آں چشم داشت ازاں نقاوۂ دودمان عز و علا و عضادۂ خاندان مجد و اعتلا آنست کہ نظر بر وفور عنایت ایزدی کہ دربارۂ ایں نیازمند عتبۂ کبریاست و سلاطین روزگار اورنگ نشینان زماں سلسلہ جنبان مصادقت و یکجہتی شدہ ہموارہ بارسال رسل و رسائل بہجت پیرائے خاطر

مقدس مے گردند آں گوہر اکلیل سعادت باوجود چندیں روابط بیشتر از ہمہ طریق مراسلت کشادہ چہرہ آرائے خوب کرداری شوند- خصوصاً کہ گلستان ہمیشہ بہار کشمیر در حوزۂ تصرف اولیائے دولت قاہرہ در آمدہ و قرب مسافت دست دادہ باشد- راہ صفوت کدۂ محبت و یگانگی کشودہ از نفائس ہندوستان کہ مجمع ہفت اقلیم است- ہرچہ خواہش باشد بے حجابانہ استدعا نمایند و مادۂ استغنا سترگ دانستہ جویبار رجحت مندی را سیراب سازند و دریں ہنگام کہ عرصۂ دلپذیر کشمیر مورد رایات گیتی کشا شد- چناں بمسامع اقدس رسانیدند کہ در پیشیں زمان سعادت منشی و ہوشمندی شاہ محمد را برسم رسالت فرستادہ بودند- باعث مزید عاطفت ضمیر آسمان پیوند شد- چوں در بنولا او حوادث زدہ از راہ حجاز بدرگاہ مقدس آمد نوازش کردہ روانہ فرمودیم- تا جلائل مکارم و جزائل عاطفت مادلنشیں آں قرۃ العین سلطنت گرداند- دیگر چناں بہ پیشگاہ باطن قدسی پرتو مے دہد کہ یکے از طرزدانان محفل ہمایوں را بہ ایلچی گری ختا رخصت فرمائیم- آنچہ مصلحت دید آں دودمان اجلال باشد بموقف ابلاغ رسانند و از آنجا کہ توقف بر احوال زمانیاں شمع افروز دیدہ وریست ہموارہ جویائے سوانح اقالیم بودہ از نسخہ دانش فزا داستانے مے خواہیم مدتے است کہ از ختا خبر منقح درمیان نیست- آنچہ از اوضاع آں ناحیہ معلوم شدہ باشد بہ تفصیل رقم زدۂ کلک اختصاص گردانند کہ فرمانروائے کیست و باکہ آویزش دارد و روش پاسبانی و معدلت پژوہی برچہ حال است واز دانایان حکمت اندوز تجربہ کار و جنگ جویان نفس ذوفنون کہ امروز در آں ولایت بزم افاضت گرم دارند چہ کسانند و برچہ کیش اند از نادرہ کاران ہنرپیرور صنعتہائے غرابت بخش کدام نازۂ شہرت بروئے دارند و بجہت آنکہ برخی از سخنان دل آویز را زبانی نیز گذارش نماید معتمد الخواص ابراہیم را فرستادیم و ختا کہ از بازرگانان جہاں نوردست و بایں عتبہ اقبال بازگشت دارد ارادۂ سیر ختا مے کند- زیادہ چہ نویسد والسلام ؛

نامۂ حضرت شاہنشاہی بہ شرفائے کرام مکۂ معظمہ منورہ صانہا اللہ تعالیٰ عن دمائم الانفس والآفاق

الحمد للہ وکفٰی وسلامٌ علی المجتبیٰ المصطفیٰ وعلیٰ عبادہِ الذین اصطفیٰ سیما علیٰ معشر الشرفاء الحنفاء

چوں ہمگی توجہ اشرف اقدس مصروف برآنست کہ طوائف انام از خواص و عوام وکافۂ برایا وسائر رعایا کہ ودائع بدائع حضرت منعم اند جلت نعمائہ مرفہ الحال ومنشرح البال بودہ درادائے مراسم عبادت ولوازم طاعت مواظبت نمایند ولوجہ من الوجوہ دست تسلط وتعدی ابنائے روزگار بحال خلق اللہ خصوصاً عجزہ وفقرا دراز نگردد وخلائق بقدر میسور بوسیلۂ جمیلۂ ما از موائد نعیم وافرہ کہ بہ عنائت الٰہی تقسیم آں مفوض بما شدہ محفوظ ومتلذذ باشند سیما ساکنان آں خیر البلاد ومتوطنان آں احسن البقاع علی الخصوص زمرۂ منتسبان خاصۂ آں موقف مقدس کہ محل ورود جنود ملائک وغائت مقصد ومقصود صدر نشینان متکئین فیہا علی الارائک است بشمول فیوض وعواطف ما باشند۔ بنا علی ہذا قرار یافتہ کہ ہر سال یکے از ملازمان درگاہ خلائق پناہ را کہ بمزید حسن ظن متصف بودہ باشد میر حاج ساختہ ادرارات وانعامات از نقود واجناس بقدر تفاوت درجات وتناسب طبقات مے فرستادہ باشیم چوں درسنہ تسع وثمانین وتسعمائۃ بعضے نمک حرامان قدم از جادۂ اطاعت بیروں نہادہ طریق بغی بیمودہ بودند وباعث تفرقۂ خاطر عباد اللہ گشتہ بنابراں بجہت رفع ودفع فتنۂ باغیہ بتخلیص عجزہ از مکائد اشرار متوجہ صوبۂ ممالک پنجاب وکابل شدہ بودیم۔ بتائیدات الٰہی وتوفیقات نامتناہی با عساکر بسیار وا قبال بے شمار تا کابل سیر واقع شد ور وزے چند کابل مخیم سرادقات عزوجلال گشت۔ الحمد للہ کہ تادیب وتنبیہ مخالفان باحسن طریق کردہ شد وہر کس ہر جا کہ بخبث باطن وقبح سریرت خود خیال فتنہ کردہ بود۔ بکتم عدم رفت۔ مجدداً بمقتضائے مراحم ذاتیہ ومراسم جبلیہ عفو جرائم محمد حکیم مرزا نمودہ۔ کابل را باو عنایت فرمودیم۔ بشرطیکہ در احیائے مراسم شریعت غرا مساعی جمیلہ نماید ودر ترفیہ احوال عباد اللہ نہایت بہ وجہد بجا آورد واز انجا مراجعت فرمودہ دار الخلافۃ العالیہ مستقر رایات ظفر آیات شد بو اسطۂ کعوبت وشناعت ایں طائفہ باغیہ درسال مذکور از رسال خیرات ومبرات حرمان دست داد۔ امید کہ من بعد قضائے ایں معنی نشود ودیگر مصحوب شیخ عبد النبی ومخدوم الملک وحکیم الملک جدا جدا سوائے مبلغے کہ در طومار مرقوم شدہ بود۔ کہ بشرفائے عظام وقضات کرام وبعضے مصارف شریفۂ دیگر بے مشارکت احدی با سرو الکتمان رسانند بایدکہ تفصیل آں مبلغ بکیفیتی کہ مشار الیہم رسانیدہ باشند۔ بمہر شرفا وقضات نویسانیدہ فرستند کہ ملاحظہ نمودہ شود وچوں حکم شدہ بود کہ بعضے از اشیائے عزیمہ ونفیسہ کہ در نظر آید بمبلغ وفانکند بعضے مبلغ معہود را صرف آں کردہ اتباع خواہند نمود۔ بنابرآں تعین آں مبلغ نشدہ۔ دیگر

چناں بمسامع علیہ رسید کہ بعضے اشرار فجار بہ نسبتِ فضائل مآب کمالات اکتساب شیخ معین الدین محمد ہاشمی شیرازی بمقتضائے بغض و عداوت و حسد بہتمتے کردہ در مقام ایذا و اہانت مشارٌ الیہ شدہ بودند و دراں اثناء مذکور نمودہ بودند کہ در رسالہ کہ بنام نامی ما موشح ساختہ فرستادہ بود۔ بعضے سخناں کہ موافق شریعت اطہر و موافق ملت اظہر نبودہ مندرج بود۔ مخفی و محتجب نباشد کہ آں محض افترا و بہتان و عین کذب و طغیان بود نعوذ باللہ من شرور انفسہم اصلاً و قطعاً از مشارٌ الیہ امری و حرفی کہ مخالف معقول و منقول بودہ باشد بسمع اشرف اقدس نرسیدہ و ازاں باز کہ بعتبہ بوسی مشرف شدہ۔ بغیر از صلاح و تقوی و اتباعِ شریعتِ محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امرے دیگر معلوم خاطر اقدس نشدہ باید کہ آں شرذمہ فجرہ و حسدہ مردہ را تنبیہ و تادیب نمایند و مشارالیہ را از دست ظلم و ستم اہل فتنہ و فساد نجات بخشند و عجب از بعضے ناقصاں کہ ایں افترا ہائے صریح کہ بلہ و صبیان تصدیق نہ نمایند۔ اصغا نمودہ در صددِ آزارِ ایں نوعِ مردم مے شوند باید کہ امثالِ ایں مردم را ازاں امکنہ شریفہ بیروں آوردہ راہ ندہند و خاطر اشرف ما را متوجہ انتظام احوال ستودہ مآلِ خود دانستہ دراں بقعۂ قدسیہ بادعیہ ماثورہ اشتغال نمودہ تا ہنگام ملاقات حقائق احوال و سوانح ایام را مے نوشتہ باشند کہ ہر آئینہ باعث مزید توجہ عالی خواہد بود والسلام ؛

مفاوضۂ حضرت شاہنشاہی بدانایانِ فرنگ

سپاسِ بے قیاس نثار بارگاہ بادشاہ حقیقی کہ مملکتش مصئون از صدمۂ زوال است و سلطنتش مامون از سطوۂ انتقال فضائے بدیع تمامی زمین و آسمان گوشہ الیست از اقطاع ابداع او و بیدائے ناپیدائے لامکان قطعۂ الیست۔ از جہانِ اختراع او مدبرے کہ انتظام عالم و نظام بنی آدم بدستیاری عقلِ بادشاہان عدالت پیشہ و پایمردے عدلِ شہریاران نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ مقدرے کہ مرابطۂ محبت و ضابطہ مودت طنطنۂ ایتلاف و التیام و دبدبۂ امتزاج و استیناس درافرادِ کائنات و انواعِ مکونات انداختہ و درود نامحدود ہدیۂ ارواح طیبۂ معاشر انبیاء و رسل علی نبینا وعلیہم الصلوٰۃ والسلام کہ سالکان اصوب طرق و ہادیان اصلح سبل اند عموماً و خصوصاً بعد برضمائر ارباب بصائر کہ مقتبس از انوار ولایت و متجلی از اشعہ حکمت و درایت اند۔ مخفی و محتجب نیست کہ دریں عالم ناسوت کہ مرآت عالم لاہوت ست ہیچ چیزے

بر محبت فائق نیست و ہیچ امرے چوں مودت لائق نے چہ بنائے صلاح عالم و نظام کون را بر تودد و تالف نہادہ اند۔ و در ہر دلی کہ آفتاب محبت پرتو انداز د۔ جہان جان و عالم روح رواں را از ظلمت بشری مے پرداز د۔ خصوصاً وقتیکہ در سلاطین کہ صلاح ایں طائفہ صلاح عالم و عالمیان است متحقق شود بناءً علی ہذا ہمگی ہمت عالی نہمت باآں مصروف است کہ روابط محبت و داد و ضوابط ارتباط و اتحاد میانِ عباد اللہ موکد و مشید باشد سیما در طائفہ علیہ ملوک کہ بمزید عنایت الہی شرف اختصاص دارند۔ خصوصاً باآں سلطنت مآب خلافت قباب مورد تجلیات معنوی محیٔ مراسم عیسوی الغنی عن التعریف والتوصیف کہ تفوق نسبت بوساطت ہمسائگی متحقق است و رعایت حقوق جوار و محبت باآں عمدۂ سلاطین نامدار محقق و موکد و از اشرف مقتضیات محبت جانی و اکمل موجبات مودت روحانی تالف صوری و تانس ظاہری ست چوں بواسطۂ موانع عظمی و بواعث کبریٰ احراز مشاہدۂ جسمانی در پردۂ توقف مے ماند۔ امرے کہ خلف آں شرف تواند شد ارسال رسل و رسائل است۔ کہ ارباب فطنت و ذکا آں را قائم مقام مکالمہ و نائب مناب مجادبہ مے دانند امید کہ علی التواتر والتوالی ابواب رسل و رسائل از جانبین مفتوح باشد۔ و سوانح احوال و لطائف آمال از طرفین مبین و منشرح گردد بر ضمیر منیر واضح خواہد بود۔ کہ باتفاق جمیع ارباب ملل و نحل و اصحاب دین و دول نشاتین دینی و دنیوی و عالم صوری و معنوی مشخص و معین و مدلل و مبرہن است کہ نشاء صوری دنیوی در برابر نشاء معنوی اخروی چہ قدر دارد و عقلائے روزگار و کبرائے ہر دیار در تکمیل ایں حالت فانیہ ظاہر ہر چہ قدر مساعئ جمیلہ و دواعئ جزیلہ باقدام میرسانند و خلاصۂ اعمار و زبدۂ اوقات را در استحصال مقاصد صوری بہ ہیچ طریق صرف مے سازند و در مستلذات سریع الزوال و مشتہیات قریب الانتقال چگونہ مضمحل و منہمک اند۔ اللہ تعالےٰ ما را بمحض عنایت ازلی و ہدایت لم یزلی خود با چندیں مشاغل و عوائق و روابط و علائق ظاہری دردِ طلب خود کرامت فرمودہ و باآنکہ ممالک چندیں سلاطین عالی مقدار را در حوزۂ تصرف ما درآوردہ و بمقتضائے عقل در انتظام و التیام ایں ممالک بر نہجی کہ جمیع رعایا و کافۂ برایا مرفہ الحال و منشرح البال باشند۔ سعی باید نمود و توجہ بریں باید داشت اما الحمد للہ کہ استرضائے الٰہی و شوق ماہو الحق سرہمہ مطالب و فاتحہ ہمہ مآرب ست و چوں اکثر ابنائے روزگار اسیر ربقۂ تقلید اند۔ ہر کہ طریقۂ آبا و اجداد و اقارب و معارف مشاہدہ مے نماید بے آنکہ تامل در دلائل و براہین نماید۔ آں کیش کہ در اہل آں نشو و نما یافتہ اختیار مے کند و از شرف تحقیق کہ علت غائی ایجاد عقل است محروم مے ماند۔ بنا براں در اوقات طیبہ با دانایان جمیع

ادیان صحبت داشته - از کلمات نفیسه و مقاصد عالیهٔ هر کدام مستفید و مستفیض مے شویم - چوں تباین السنه و تغایر لغت در میان است - لائق آنکه بارسال ایں طور کسیکه آں مطالب عالیه با حسن عبادت خاطر نشاں کند مسرور سازند و بسمع همایوں رسیده که کتب سماوی مثل توریت و انجیل و زبور بزبان عربی و فارسی در آورده اند - اگر آں کتب مترجم باشند آں که نفع آں عام و فائدهٔ آں تام باشد - دراں ولایت بوده باشد فرستند - دریں ولا بجهت تاکید مراسم وداد و تشیید مبانی اتحاد سیادت مآب فضائل اکتساب صادق العقیدة والاخلاص سید مظفر را که به مزید التفات و عنایت سرفراز و مخصوص بوده فرستادیم سخنے چند بالمشافهه خواهد گفت اعتماد نمایند و هموارهٔ ابواب مکاتبات و مراسلات را مفتوح دارند - والسلام علےٰ من اتبع الهدےٰ - ۲۰ شهر ربیع الاوّل سن نهصد و نود نگاشته شد ؛

نشان حضرت شاهنشاهی بجواں بخت والا نژاد شاهزاده مراد در وقت مراجعت از کشمیر

فرزند سعادت مند برخوردار قرهٔ باصره دولت و اقبال غرهٔ ناصیهٔ عظمت و جلال درة التاج فرخی و فیروزمندی واسطة العقد سعادت مندی و حق پسندی صاحب السداد والرشاد شاهزادهٔ مراد بعواطف روز افزون شاهنشاهی و مراحم از حد بیرون ظل الٰهی اختصاص یافته بدانند شکر ایزد جهاں آرائے را که یورش عرصهٔ دلکشائے کشمیر خاطر خواه بانجام رسید - و مخالفان دولت قاهره بجزائے خود رسیدند و آں گلستان همیشه بهار از خس و خاشاک اهل فتنه و فساد پاک شد - ز آغاز اورنگ آرائے هستی و عنفوان تخت نشینی و معدلت روائے ما هوشمندان آگاه دل اندکے بقلاوزی بخت بیدار توانند سپے برد که حضرت داور جان بخش خرد آفرین چگونه مرحمتهائے بزرگ و لطفهائے شگرف که در حوصلهٔ روزگار در نیاید بما عنایت فرموده است و مجدداً آنچه از جلائل عنایات الٰهی و جزائل عطایائے نامتناهی که دریں یورش نسبت بایں نیازمند درگاه الٰهی بظهور آمد - شکر آں یکدام زبان گفته آید که شرح شمهٔ ازاں در وسعت آباد دل نگنجد - و هرگاه چنیں باشد - اندکے از بسیار آں در دفترها کجا گنجائش داشته باشد - لیکن رسمے است سنجیده و روشے است پسندیده که بزرگان فدا اندکے از عطایائے الٰهی براں مخلصان درگاه و هوا خواهان دولت مے گویند تا اولاً بقدر خود ها شکر الله ایں مواهب والا نمایند و ثانیاً چراغے در راه تاریک سرگردان بادیهٔ ضلالت افروخته بشاهراه عقیدت و اخلاص رهبری فرمایند - از انجمله آنکه در دوازدهم ماه مرداد الٰهی سن سی و هفت که عین اشتداد برسات و

طغیانِ باد و باران بود بر نہجی کہ کہن سالانِ ولایت پنجاب کمتر ازیں قسم باراں دریں حدود نشان مے دادند۔ بمحض القائے ربانی و الہام یزدانی عزیمت کشمیر بخاطر جہاں کشا افتادہ نہضت فرمودیم۔ باوجود آنکہ جمیع اولیائے دولت را مرضی نبود و آنہا کہ بمزید عنایت اختصاص داشتہ رخصت سخن کردند در بارگاہ اعلیٰ خاقانی ما داشتند۔ بروشے کہ سخن سرایانِ مزاجدانان بعرض رسانند۔ نا ملائمی ہوا و فراوانی باراں بعرض رسانیدند۔ چوں رہنمائے ایں کار شگرف ایزد جہاں آرا بود بمسامع قبول نیفتاد و بتاریخ مذکور توجہ فرمودیم۔ و از بدائع عجیبہ آنکہ درہمیں روز دولت افروز کہ را یات اقبال از لاہور نہضت فرمود۔ درہماں تاریخ گل بخت برگشتہ مرا داز یا دگار ربنا بکار قرابت مرزا یوسف خاں بہ بعضے از اوباش کشمیر اتفاق نمودہ۔ بغی ورزیدہ مایۂ فتنہ و فساد شد و از غرائب عظیمہ آنکہ درہماں روز کہ بکشتی نشستہ از دریائے لاہور عبور مے فرمودیم ملہم غیبی بزبان گوہر بار ما داد۔ کہ از باریا فتہائے مجلس معلےٰ ناگہاں پرسیدہ شد کہ ایں بیت از کیست و در حق کدام کل بے مغز گفتہ شدہ است۔ شعر

کلاہِ خسروی و تاجِ شاہی   بہر کل کے رسد حاشا و کلا

رایات اقبال چند منزل رفتہ بود کہ خبر طغیان آں کل سرگشتہ رسید دانستہ شد کہ مشیّت ایزدی دریں بر آمدن آنست کہ سزائے آں بدکردار دادہ شکر الٰہی بجا آوردہ شود۔ دریں کار اہتمام رفت۔ مخلصان را پایۂ اخلاص افزود و گمراہانِ بے اخلاص را اخلاص پدید آمد۔ و از امور عجیبہ آنکہ دریں ہنگام کہ خبر شورش کشمیر و بیراہئے آں بیدولتان مخذول العاقبۃ رسید۔ ایزد بیچوں بزبان ما آوردہ کہ او را از ہماں لشکر او جمعی وقت یافتہ بجہنم آباد خواہند فرستاد و غریب تر آنکہ فرمودیم کہ ظہور ایں توفیق شائستہ در بر آمدنِ نیر نورانی سہیل یمانی خواہد بود و ایں بیت برزبانِ مقدس آمد۔ فرد

ولد الزناست حاسد منم آنکہ طالع من   ولد الزنا کُش آمد چو ستارۂ یمانے

مکرر فرمودیم ہمیں کہ سہیل یمانی طلوع نماید آں کم اصل را سزائش دادہ خواہد شد۔ مادر او چوں از لولیان است۔ دراصل خطائی رفتہ است کہ چنیں نا بائستگیہا سرمے زند و نزدیک بر آمدن آں ستارۂ اقبال بعضے افغانانِ اخلاص اندیش کہ در سلک مخالفان منسلک بودند۔ باتفاق بعضے ترکمانان حقیقت کیش کہ ہم از اں گروہ بود۔ دوش آں مخذول را اثبار گرانِ سرِ کل بے مغز او نجات دادند۔ و از عطیاتِ الٰہی آنکہ چناں برزبان دادہ بودیم کہ از آغازِ فساد

تا بگوید م فرور فتنِ او کمتر از دو ماه و زیاده از چهل روز نخواهد کشید چوں اہل محاسبہ حساب کردند پنجاه و یک روز مدت فتنه او گشته چه در دوازدهم مرداد الٰہی سن سی و ہفت روزِ آغاز بیدولتی او بود و سه شنبه سی و یکم شهریور زمانِ فرور فتنِ او بهاویۀ نیستی است ۔ و چوں کشمیر مستقر رایات دولت گشت آغازِ اشتدادِ زمستاں بود ۔ قریب یک ماه برائے آسودگی رعایائے آں دیار توقف واقع شد ۔

دریں اثناء برزبانِ الہام ترجمان مے گذشت که چه خوش باشد که در ہنگام نہضت بجانب ہندوستان چوں عساکر گردوں مآثر از پگلی بگذرد و در آں وقت برف بارد تا ہندوستانیان که داخل معسکر اقبال اند ۔ باریدنِ برف ندیده اند ۔ محفوظ و مسرور گردند ۔ و ہم آسیبے از کثرتِ برودت بآں گرم سیران نرسد چه گذشتِ پگلی جائیست که ہم روی به کشمیر دارد و ہم جانبی به ہندوستان بنازم لطف پروردگار خود را که چگونه عنایتہا مے کند ۔ ہماں زماں که ما بدولت بعد از یک ماه ازیں سخن از پگلی گذشته بودیم که دراثنائے راه برف باریدن گرفت و دراں روز دو سه دفعه برف بارید و سرمه بینائی اہل غوایت شد مراسمِ سپاسِ الٰہی را چگونه تواند ادا کرد و بعد از مور و چندیں الطافِ الٰہی به بدرقۀ اقبال ایزدی نوزدهم دی ماهِ الٰہی به لاہور نزولِ اجلال واقع شد چوں مہمات ایں حدود بعنایت الٰہی انجام یافته بخاطر اقدس چناں مے رسد که چوں کافۀ خلائق ہندوستان که خو کردۀ دیدار نور بخش ما بودند ۔ مدتیست که محروم اند برائے خورسندیٔ آنہا پیشتر از نوروز عالم افروز که دو ماه و چیزی مانده بود ۔ به توفیق ایزدی متوجه ہندوستان شویم و گاہے بخاطر الہام پرور چناں مے رسد که بعد از فراغ جشن نوروزی اندیشۀ ممالک کشا از مکمن بطون بمنصۀ ظہور آید ۔ باید که شکرانۀ ایں مواہب عظمیٰ بجا آورده مسرت پیرائے خاطر گردد ۔ منشورِ حضرت شاہنشاہے بخانخانانِ سپه سالار ولد محمد بیرم خان در واقعۀ راجه بیربر اعتضادِ خلافت و فرمانروائی اعتماد سلطنت و کشورکشائی فصِ خاتمِ شجاعت و بختیاری آب گوہر حقیقت و جانسپاری سیفِ مسلولِ بازوئے شاہنشاہی رمح مصقول معرکۀ دشمن گاہے طرازِ آستینِ ابہت و اجلالِ گوہر سرِ دولت و اقبال مخزنِ اسرارِ خلیفۀ الٰہی مجمع اطوار خدادانی و ہواخواہی مقدمۃ الجیش معارکِ جہاں ستانی تقدمۃ الجیش محافلِ کام بخشی و کامرانی مونسِ وحدت سرائے حضور محرمِ خاص الخاص سرائرِ سرور رفیق طریق دار الملک دانائی حریف حقیقی بیت المعمور دلکشائی خلف الصدق اعاظم و اعالی واسطۃ العقده مفاخر و معالی مطرحِ انظارِ عنایت موردِ اعطافِ قدسی سرایت قدوۀ خوانین بلند مکان عمدۀ مریدانِ سعادت نشان یارِ وفادار فرزند برخوردار مبارز الدین خانخانان سپه سالار به مجمول شرائفِ عواطفِ سلطانی و وفورِ جلائل مراحم جہانبانی عز افتخار و شرفِ استظہار یافته بدانند که

درین ایام عیش و نشاط و هنگام جشن و انبساط که اسباب خرمی آماده و ابواب بے غمی کشاده از هر طرف نوید فتح و نصرت بگوش الهام نیوش مے رسد. بجب تقدیر چشم زخمے به لشکر فیروزی اثر که بجهت تسخیر ولایت سواد بجور تعیین شده بود رسید. باوجود آنکه تمام ولایت مذکور در حوزهٔ تصرف درآمده بود. افاغنهٔ ملاعنه در خلال جبال مختفی و متواری بودند و روس لشکر بے ملاحظهٔ حزم و تدبیر تعاقب مے کنند و اکثر آں مخذولان را به قتل و نهب رسانیده متوجه آستان بوسی مے شوند. چوں امرے از پردهٔ غیب ظاهر شدنی بود زمام احتیاط از دست دانایان لشکر رفته در شعاب صعاب بے وقت گراں بار رواں مے شوند. و توزک از انتظام مے افتد و از اطراف کتل آں ناعاقبت اندیشاں به قدر دست درازی مے کنند. مردم سراسیمه شده را از دست داده جمعے کثیر از کوه مے افتد. دریں اثنا عمدهٔ محرمان رازبدهٔ مصاحبان دم ساز صاحب فطرت عالی عنوان مثال بے مثالی نقادهٔ مقربان درگاه خلاصهٔ ملازمان هواخواه انجمن آرائے حریم بادشاهی باریک بین دقائق آگاهی همدم دلکشائے مجلس خاص محرم خلوت سرائے وفا و اخلاص رنگ آمیز رموز عشق و محبت نخل بند حدائق خلوص صدق و عقیدت طالب بے قرار راه حقیقت طلبی و حق جوئی عاشق اطوار حق گذاری و حق گوئی نقشبند طراز معنی آفرینی نکته پیوند بساط هم زبانی و هم نشینی دقیقه یاب سرائر سلطانی رمز شناس عالم مزاج دانی گره کشائے خاطر مشکل پسند صیقل نمائے ضمیر آسمان پیوند. سر حلقهٔ دائرهٔ نکته سازان سر دفتر انجمن سخن پردازان جلیس مجلس انس انیس خلوت قدس مصاحب دانشور راجه بیربر که خود را در محبت ما درباخته بود و بیش از فدا شدن در راه اخلاص ما فدا ساخته. باوجود تعلق دنیوی کمال بے تعلقی داشت و با گرفتاری ظاهری سراسر رقم آزادگی مے نگاشت. ناگهاں ازیں جهان فانی و خاکدان ظلمانی رخت اقامت بربست و قالب عنصری او درهم شکست و سلوک براهی که همه را ناگزیر است. اختیار نموده و جلباب اعتقاد نقاب عدم مختفی و محتجب گردید. ازیں واقعهٔ جاں فرسائی و حادثهٔ اندوه افزائی عیش محفل سپهر مشاکل منغص و مکدر شد و خاطر دریا مقاطر غبار آلوده گردید اگرچه مزاج گرم رواں شاهراه وفا و وفاق آنست که در کار قبله گاه خود جان نثاری و جان سپاری نمایند. لیکن چشم داشت آں بود که در خدمات بلند و ترددات ارجمند ایں معنی بظهور رسد. از حدوث ایں مصیبت اتفاقی ملالت تمام روی داد. و اقسام حزن و اندوه پیرامون خاطر اقدس گشت. افسوس هزار افسوس که بادهٔ ایں خمخانه درد آلود است و نبات ایں شکرستان هلاهل اند و عالم سرابی ست تشنه فریب و منزلیست پر فراز و نشیب مستی ایں بزم را در پے خماری ست و عاقبت ایں سودا

در سر بخاری بواسطۂ بعضے موانع کہ آمدن ایلچی و مردم بیگانہ باشد نگذاشت کہ خود متوجہ شدہ نعش او را بچشم صورت ہم سے دیدیم و آں عطوفت و مہربانیہا کہ ما را با او بود ظاہر مے فرمودیم تا ارباب ظاہر را حالتِ عنایت و التفاتِ ما ظاہر مے شد کہ تا کسے کہ در راہ ما با اخلاص و عقیدت رفتہ ما او را چہ قدر مے خواہیم۔ اگرچہ بدیدۂ بصیرت ایں منظور شدہ خاطر نشان ارباب معنی شدہ است اما چوں بعوام کار داریم۔ ایں گرہ در دل ماند۔ شعر

کدام دل کہ ازیں واقعہ جگر خوں نیست ‌‌‌‌‌‌‌‌‌ کدام دیدہ کزیں حادثہ جگر خوں نیست

ایں تودۂ خاک گذشتنی و گذاشتنی است و ایں تیرہ مغاک سپر کردنی و انچہ شکستنی پیوند ہا ہمہ بریدنی است و خونابہا ہمہ کشیدنی اگرچہ ہمیشہ خیال آں مسافر راہِ عدم در پیشِ نظر و الا حاضر است و بدائع شمائل آں مجاور عالم قدم بحضور اقدس ظاہر و از شکستن کالبد خاکی و پنہاں شدن شیخ بہمابی معلوم کہ در نظر دوربین و خرد حقیقت گزیں چہ تفاوت خواہد بود۔ اما نظر بعالم بشریت کہ اقتضائے ترکیب عناصر و موالید ست از جدائی ظاہر آں عدیم المثال آثار تألم و تحسر عظیم در شہرستان باطن راہ یافتہ کہ عبارت در تعبیر آں حالت کوتاہ است و اشارت نیز بصد کوتاہی عذر خواہ لیکن بدیدۂ سریرت و باصرۂ بصیرت مشہود ست کہ آنچہ از کتم عدم بوجود مے آید و از ملاء وجود باز بعدم مے رود۔ بارادۂ متکفل نظام کل است خموشیدن بہ از خروشیدن ست و آرمیدن باز جوشیدن در این صورت بغیر از رضا بقضائے الہی و تسلیم بتقدیر ازلی مسلکی قویم و منہجی مستقیم نیست۔ باید کہ آں رکن السلطنۃ نیز راہِ مصابرت پیش گرفتہ از ارادۂ خود گذشتہ۔ بارادۂ الہی سازد و بقیہ انفاسِ نفیسہ صرفِ مرضیات واجب تعالےٰ نماید۔ و لمحہ بے فکر حق شناسی و ذکر حق جوئی نباشد خود مے داند جمعی کہ از قیدِ تقلید نجات یافتہ بسر منزل تحقیق پے مے برند۔ در ہر زمانے کمیاب و عزیز الوجود اند فرض وقت آنکہ باداے وظائفِ شکرِ ایں عطیہ عظمیٰ کہ از مشرب عذب تحقیق بہرہ وافی دارد۔ اشتغال نمودہ وجودِ با وجود ما را غنیمت کبریٰ شمرد و خیال کند کہ دراں زماں کہ آں پیشترو قافلۂ فنا محلِ اقامت ازیں سرائے عنا بر بندد آں یارِ وفادار قدوۂ محرمانِ راز بودہ است۔ داور ایشاں آں وقت از جلائلِ عنائم الہی مے دانستیم۔ الحال خود ملاحظہ نماید کہ غنیمت بودن او درچہ درجہ خواہد بود۔ حق سبحانہ و تعالےٰ او را در سایۂ دولتِ ابد پیوند ما برخوردار گرداناد و ما را بر تارکِ سعادتِ او کامگار۔ بالجملہ بعد از سنوح ایں نائبہ غریبہ بجہت تدارک و تلافی عمدۃ الملک راجہ ٹوڈرمل را با جنودِ ملک و فوجِ تعین فرمودیم۔ مشار الیہ از روئے کمال تدبر و تہور در اندک فرصتے تنبیہ بر اصل نمودہ

آں ملک را در حوزۂ تسخیر در آورد۔ المنۃ للہ کہ خاطر از مہام ایں حدود بالکل فارغ شد۔ انشاء اللہ تعالےٰ دریں نزدیکی دارالخلافۃ العالیہ مخیم سراوقاتِ اقبال خواہد شد۔ دریں ولا کہ خاطرِ اشرف متوزع بود عرض داشت آں رکن السلطنۃ رسید چوں از مطاویٔ آں شما رقمِ ارادت وصفا فائح و از فحاویٔ آں نسائم عبودیت و وفا لائح بود۔ فی الجملہ اصغائے آں باعثِ اطمینان و التفاتے نو اثرِ ضمیر انور شد۔ آنچہ درباب تسخیر دکن بخاطر آوردہ بتفصیل نوشتہ بود۔ بوضوح پیوستہ وہمہ بشرف تحسین و عز استحسان رسید۔ از وفورِ دانش و کمالِ شجاعت او عنقریب است کہ خاطر از صوبۂ گجرات بطوریکہ نوشتہ بود جمع نمودہ تسخیر دکن باحسن وجوہ نماید و باسرع اوقات تمام فیلان ونفائس آں ملک را خود بنظر اشرفِ اقدس گذراند و آرزوئے مرکوزِ خاطر او بر آید و آنکہ درباب استعفائے جرائم گنگا و استدعائے فرمانِ عنایت نشان بنام او وجگنات وشاہم خان وغیرہم بطرز مسئولی نوشتہ بود۔ بدرجۂ تلقی متلقی گردید و مناشیر عالیہ مطابق استدعا عز اصدار یافت ویقین کہ بحالی کہ بجہت گنگا تعین خواہد نمود۔ فراخورِ خدمتگاری بصلاح وقت خواہد بود و آنکہ درباب فرزندان امین خاں و جام بیگ و گنگا خیال نمودہ است اگر خود ہا مے آمدند اولیٰ و انسب بود۔ بہرحال آنچہ مقتضائے حال باشد بعمل آرد و آنکہ درباب فرستادنِ فیلبانانِ اعتمادی التماس نمودہ بود۔ بمسامع قبول رسید و آنکہ درروادی فرستادنِ شیخ ابراہیم سیکریوال بصوبۂ گجرات استدعا نمودہ بود۔ معلوم آں اعتضاد الملک است کہ درو قتیکہ ما بدولت و اقبال بدارالخلافۃ العالیہ نزولِ اجلال داریم۔ تجہیز مہات زمیندارانِ آں حوالی با ورجوع مے شود۔ و از رفتنِ او باآں حدود آں قدر فائدہ کہ ایں خدمات را معطل تواں ماند نیست و آنکہ از فرزندانِ خود نوشتہ بود کہ ہرگاہ آں اعتماد الخلافۃ متوجہ فتح دکن شود۔ ایشاں را کجا نگاہ دارد یا بملازمت فرستد نسبت او و فرزندانِ دلبندانِ او دریں دودمان معلی ہمچناں نیست کہ اگرچہ خدماتِ حضور مشرف نباشند یک لمحہ از پیشِ نظر دور مانند۔ بے تکلف خاطر اشرف مے خواہد کہ او و فرزندانِ او ہمیشہ در پیشِ نظر ما باشند۔ گوش بر اخبارِ نہضت رایاتِ نصرت آیات داشتہ باشد۔ اگر دریں زودی معاودت بمستقر سریر خلافت واقع شود احسن شقوق آنست کہ فرزندان را بخدمت فرستد و اگر معلوم شود کہ چندگاہ بہ سیر و شکار پنجاب مشغولیم چوں بعدِ مسافت درمیان است در گجرات وہرجا کہ خاطر جمع تواں داشت۔ در آنجا نگاہ داشتہ متوجہ خدمات شود ؛

منشور حضرت شاهنشاهی بخانخانان سپه‌سالار.

اعتضاد الممالک العظمیٰ اعتماد الخلافة الکبریٰ رکن السلطنة القاهرة عضد الدولة الباهرة ذی الخصائل الرضیة والشمائل المرضیة صاحب الکمالات الصوریة والمعنویة قدوهٔ خوانین بلند مکان یار وفادار فرزند برخوردار مبارز الدین خانخانان سپه‌سالار بشمول عواطف شاهنشاهی و وفور مراحم ظل الٰہی مبتہج و ممتاز بوده بداند که درین هنگام خجسته آغاز فرخنده انجام که اواخر حوت و اوائل نهار است و زمان اعتدال لیل و نهار خاطر فیض مآثر را مورد صنوف مسرات تازه و مصدر انواع لطائف بے اندازه مے باید. طراوت و نزاہت آب و ہوا باعتدال رسیده و ابتسام و اہتزاز بہارستان نشو و نما بکمال پیوسته بس نوروزی طنطنهٔ عالم آرائی و جہان افروزی در گنبد دوّار انداخته آفتاب عالم تاب [illegible] رسان مزاج عناصر و موالید گشته جنبش صبا جانہائے آرمیده را سلسله جنبان شوق آمده طراوت ہوا تازگی بخش دلہائے ارباب ذوق شده باد بہاری روح نباتی در قالب حیات نو باده ہائے عالم آب و گل دمیده و ابر آذری پائے نو رسیدگان لشکر بہار را از گرد راه شسته و شو و داده قطرات آب [illegible] معنی آبه از گوش ہوش آشنایان دریا دل رسانیده آسمانیان را به زمینیان انظار رحمت و آثار تربیت تجدید یافته آبائے علوی با امہات سفلی اتفاق و انتظام تازه گرفته اجسام ارضی با اجرام سماوی ارتباط و التیام جدید پذیرفته. فرد

هزار نقش فریبنده میکند ابداع — قوائے نامیه در کارخانهٔ تکوین

زبان سبزه نورس بصومعه یاران حلقهٔ زرق و ریا بزبان حال خطاب مے کند. رباعی

زاهد بشگفت گل تو پژمرده هنوز — شد باد روان تو با ستی افسرده هنوز
اندر تابش آفتاب در سینهٔ کوه — [illegible]

لب برگ درختان دلکش نغمهٔ گذارای را به تعب [illegible] بستان وقت [illegible] بیرون داده. رباعی

خورشید که فیضش کل مقصود دهد — از شاخ طرب میوهٔ بهبود دهد
در میوه نگاه کن که چون اعصافش — حلوائے تر از آتش حیله دود دهد

مشهود و محسوس ارباب دانش و بینش است که درین وقت که هنگام رسیدن ثمرات

بنقطۂ اعتدال ربیعی مقدسانِ عالم بالا را با غبار آلودگانِ خطۂ خاک چہ قدر نظرِ رافت و رحمت زیادہ مے گردد و متضرعانِ درگاہِ صمدیت را کدام سجدۂ نیاز کہ در ادائے شکر این مواہب گوناگوں قبول افتد و کدام سبحہ خضوع کہ در موقفِ کبریا بشرف اصغا رسد۔ بیت

نہ تنہا سجدۂ سر زد مبدم باد   کہ ہر مو بر تنم در سجدۂ خم باد

درچنین فصل خوش و روزگارِ آسودہ و دلکش کہ دماغ عالمیان از روائح معدلتِ خسروانہ معطر و مشام جہانیان از فوائح عدالتِ پادشاہانہ معنبراست و اسباب خرمی آمادہ و ابواب بے غمی بر روئے دولتِ ما کشادہ زمانہ مژدہ فتحی بگوش بشارت نیوش مے رساند و سپہر از روئے مہر ہر ساعت نوید نصرتے بمسامع مجامع جہانیان مے افگند۔ ایلچی سلطنت پناہ عبداللہ خان بدرگاہ آسمان جاہ رسید و اقسام نفائس ہدایا و اصناف تحف بنظر اشرف گذرانید و پارسال انواع کبوترانِ دیوان بیگی و نسل و نژادِ کبوترانِ سلطان حسین مرزائی را ضمیمۂ اسباب یگانگی و یک جہتی ساخت و الحق کہ مشاہدۂ کبوترانِ پری پرواز و آمدنِ جوانانِ عشق باز باعثِ مسرتِ خاطرِ اشرف شد۔ خصوصاً جبیب کہ سرخیل عشق بازانِ ما وراءالنہر بلکہ سر دفتر ہنرپرورانانِ دہر است عشقبازی ست کہ پیش از آنکہ زردۂ بیضۂ با سفیدہ پیوند درمے یابد۔ کہ این کبوتر چند چرخ خواہد زد و قبل از آنکہ مربیٔ طبیعت روحِ حیوانی در بیضۂ بے مددگاری روزن در قالب کبوتر چند در آردمے داند کہ پروازش تا کجاست جالینوسی ست۔ در تشریح کبوتر و افلاطونی ست در ادراک ہنر نہالہائے شاخ در شاخ کبوتران رابیشتر از اں مے داند کہ نقیب خان انساب طوائف انام بہ قول علےچہ نسبت تواں کرد کہ در فن خود بو علی ست۔ عبداللہ خان از اندجان و آں حدود طلب نمودہ بالکل کبوترانِ دیوان بیگی وغیرہ مصحوب میر قریش فرستادہ معلوم نیست کہ در ما وراءالنہر دیگر کبوترانِ ماندہ باشد۔ ہمہ بہ سلامت رسیدند۔ تعریف و توصیف آنہا از اں دور تر ست کہ حمامۂ خامہ در ہوائے آں بال کشاید و طاؤس نگارین زبان در فضائے آں بہ جلوہ درآید۔ مثنوی

ہر پری پیکری بجلوۂ ناز   راست چوں مرغ شوق در پرواز
گرم خو ہمچو مغز برنایاں   دور رو ہمچو عقل دانایاں
رہ نوردانِ آسمان و زمین   دانہ چینانِ خوشۂ پروین
ہمہ گرم بلند پروازی   از فلک گوئی بردہ در بازی

الحق تا مرفان اولی اجنحہ از آشیانہ عرش در طیران اند مثل این کبوتران از کبوتر خانۂ ہیچ عشق بازی نپریدہ وکبوتران نالشے روزگار در ہوائے برابری این کبوتران چرخ کنان ومعلق زنان بال مساوات نمے توانند کشود اگرچہ آں یار وفادار بحسب ظاہری از شرف مجالست ودولت خدمت مہجور ومحروم است۔ اما ہمیشہ در حال بہ تخصیص زمان فرح وانبساط منظور نظر خورشید ماثر بودہ یاد آں رکن السلطنۃ بیش مے فرمائیم۔ ودر روزیکہ کبوتران مذکور از نظر اشرف مے گذشت بود خاطر ملکوت ناظر از مشاہدۂ آنہا منبسط وفرحناک شدہ بود۔ آں اعتضاد الممالک العظمی وہم زبانہائے اور ادرین کار بسیار یاد مے فرمودیم۔ درخلال این حال توہمی بخاطر پری تمثالان زیرک نہاد مذکور رسید۔ بزبان بے زبانی التماس گذارش پیغام ہائے خود نمودند۔ ایجاب الملتمسا تہم رقمزدۂ کلک جواہر سلک مے شود۔ کہ جمیع سرداران کبوتر خیل سلامہا وپیغامہائے رسانند۔ بیت

ہر کہ منظور شد سلیمان را ‌ ‌ ‌ ‌ چوں ندانند زبان مرغاں را

خصوصاً آں پیر سال جوان عمل یعنی پر لنگار دیگر کار بے بدل سلامیکہ دلہائے ارباب عشق را بچرخ آرد بل آرمیدہ خاطران آسودہ دل را در حرکت وبازی آورد مے رسانند وابلاغ مے نماید کہ چوں قائد دولت واقبال بمقتضائے خلوص عقیدت وصفائی طویت بوسیلۂ دعاہائے سحری ترحم براحوال مانمودہ بمساعدت تائید آسمانی بدرگاہ گیتی پناہ جہانبانی کہ خدا اساس وقدرشناس ست رسانیدہ غلغلۂ شوق جوانی در کاخ دماغ این آرزمندان انداختہ۔ زندگانی تازہ وکامرانی وبے اندازہ مرحمت فرمودہ است۔ ملتمس از ہواخواہان درگاہ ودولت خواہان بارگاہ خصوصاً ازاں عشق اندیش خدا کیش کہ از عمدۂ مریدان وزبدۂ معتقدان این بادشاہ عالم پناہ است۔ آنست کہ برمز وایما حسن طلبی درباب منتسبان خاندان مانکند وسنگ تفرقہ در جمعیت بعید جمیلہ ما نیندازد کہ منتہائے آرزوئے جماعت ما آنست کہ بہ توفیق الٰہی در ملازمت حضرت ظل الٰہی باظہار لطائف وابراز انواع ہنر واصناف شعبدۂ تبارک وتلافی عمر گذشتۂ خود نمائیم۔ دیگر سلالہ خاندان لطافت ونقادۂ دودمان دولت رافع ظلال واندہی یعنی پیر صورت جوان سیرت سبز کہی کہ دختر بے واسطہ مشہور فی الاکناف والاطراف المستغنی عن الاوصاف سرسبز است۔ سلام عشق القیام مے رساند ومے گوید کہ بعد از آرزوئے بسیار ودرازئے روزگار بہ سعادت آستان بوسی مستعد شدہ زلیخا وار ہوائے جوانی در سر افتادہ است مے خواہد کہ با فرزندان وابنا در ملازمت بودہ خدمات پسندیدہ کہ مورث انشراح خاطر وارتیاح باطن وظاہر گردد بظہور آرد اگرچہ عمری بمعشوقی نام برآوردہ بود

اما الحمد للّٰه که آخر بعاشقی این چنین معشوقی سرفراز گشت - چشم داشت از سائر عاشقان و طالبان درگاه خصوصاً ازان پیشوائے ارباب طلب آنست که سرا را دست در دامن صبوری پیچیده اجازت هوا و هوس که در مجلس بساط انبساط ما خلل پذیر باشد ندهند همان بهتر که بسوز هجر بسازند و با حال ما نپردازند و دیگر سرخیل نامور یعنی کلته پر اگرچه نام ماوراءالنهر یانه دارد اما خراسانی نژاد است و سرخیل معتبر کلم پر اگرچه بنام کلم پرست - اما سرفراز بلند پرواز است زبانِ حال او باین بیت مترنم است - بیت

هر که سبکبار سبک خیزتر مرغِ سبک پر بپرد تیز تر

و سرنامداران مشعل کلاں که در بالا روی از شعله کم نیست و بشوقِ آستان بوسی سرگرم است و آں بپیرست هر دم یعنی سیه دُم مگر دود دلِ عشقبازان ست که در پے اوست و آں بعضی پرنگار یعنی ماده کناره دار که ذره بایش پا از خلخالِ لیلی مے دهد و زنجیر جنون در پائے عشقبازان مے اندازند و سائر کبوترانِ نامدار خوش سخن نیک رخسار که با صالت نسب و شرافت حسب انصاف دارند - برخی ازانها پا پر نگار اتفاق دارند و طائفه با سبز کبی متفق اند و بالجمله چوں همه پری زبانِ حال کبوترانِ فارغ بال [illegible] تمام [illegible] سالان نو رسیده [illegible] زبان توقع از انصاف آں اعتضاد الممالک دارند که ما را [illegible] در [illegible] که بام دولت و کاخ رفعت ماست مشرف شده [illegible] ما را [illegible] نیاوریم جمعیت ما را متفرق نسازند و [illegible] النعش نکنند و فنائی کبوتران به تمام استدعا مے نمایند که اگر کسے به نیت [illegible] حرم که برگوی کعبه پروا دارند نویسند - و دیگر چوں آں [illegible] الخلافة را [illegible] باید که دریں باب کمال اهتمام به تقدیم رسانند که انشاء اللّٰه سبحانه دریں صورت کبوتران خوب یاو مرحمت خواهد شد و حصهٔ آں مهمان نوازِ خوانهائے نور [illegible] عنایت خواهیم فرمود و اگر دراں باب تاخیری نماید آنچه آں اعتضاد السلطنة [illegible] کرده باشد - از کمتر یاو مرحمت خواهیم فرمود ٭

منشور حضرت شاهنشاهی بحکیم همام در وقائع جالینوس الزمان حکیم ابوالفتح گیلانی برادر

حکمت مآب فطانت ایاب حق شناس حقیقت اساس واقف مواقف معارف و

معانی سالکِ مسالکِ دوربینی وکاردانی پرده کشائے غوامضِ حکمت الٰہی نکته دانِ رموز سفیدی وسیاهی انیسِ مجلسِ خاص جلیسِ نهانخانهٔ اخلاص نقاوهٔ افاضلِ انام سلالهٔ اکابر کرام جالینوس زمان حکیم همام بجلائل توجهات ظل الٰہی وشرائفِ تفقداتِ شاهنشاهی مستظهر ومستبشر بوده بداند که درینولا که نهضتِ رایاتِ آسمان سائے وجولانِ مواکب زمین پیمائے بسیر وشکار وگلگشتِ ولایتِ دلپذیر کشمیر که از عطیات مجددهٔ حضرت صمدیت ست باین نیازمندِ درگاه کبریا شده بود. بعزیمت آنکه دران گلستان همیشه بهار که کارنامهٔ قدرت پروردگار است. نفسے چند بحضور باطن برآورده صبحی چند جبینِ نیاز بسجودِ معبودِ حقیقی دران سرزمین بگذارد. المنة لله که در زمانِ خوبیهائے آن ولایت که گلهائے رنگارنگ و میوه هائے گوناگون مملو ومشحون بود. بادشاهزاده هائے کامگار برخوردار وخلاصهٔ عساکر نصرت شعار از راه شوامخ جبال که طیور با وجود بال وپر بمشکل از انجا عبور توانند کرد. توجهٔ اشرف تصمیم یافت حکم فرمودیم که چندین هزار سنگ تراشان کوه کن وخاراشگافانِ فرهادفن بیکدو منزل پیش پیش مے رفتند. ودر تنگنائی کوه وکمر راهها پهنا ور مے ساختند. وقریب یک هزار فیل کوه تمثیل بفراغ بال ووسعت حال مے گذشت ودیگر خیل وحشم وسراوقات وخیم از دار الخلافت لاهور تا قریب نیلاب جابجا وشهر بشهر گذاشته بودیم. چون خاطر اشرف از التذاذِ روحانی وجسمانی وسیر وسلوکِ عشرت وکامرانی حظِ وافر برداشت. عنانِ یکرانِ عزیمت براهِ پکلی ودمتور منعطف شد. که سایهٔ پایهٔ فلک پایهٔ خود را بر مفارقِ ساکنانِ دیارِ کابل اندازیم وروزے چند به سیر وشکارِ آن حدود پردازیم. از انجا که بادهٔ عیش این خمخانهٔ را بخونابهٔ ختم آمیخته اند وبنائے بقائے نگارخانهٔ بنیهٔ انسانی را بآب وگِل فنا انگیخته درچنین وقتی بناگاه غریب واقعه جانکاه روئے نمود که همه عیش را منغص ساخت وعشرتها را تلخ گردانید. شرحش آنکه مواکب عالی درحوالی ودمتور تا بابا حسن ابدال رسیده بود که بتاریخ روز مراد هفتم شهریور ماه الٰہی سن سی وچهار موافق شب پنجشنبه نوزدهم شهر شوال سن نهصد ونود وهفت بحسب سرنوشتِ ازلی حکیم نامی ومخلصِ گرامی قدوهٔ محرمانِ اسرار زبدهٔ همنفسانِ حقیقت گزار دقیقه شناسِ حقایق معانی حدیقه پیرائے بهارستانِ نکته دانی نمک ریز مجلس انس ساقئ بزم گاهِ قدس طالبِ دوامِ آگاهی محورضائے بادشاهی بیدار دل شیخانِ ضمائرِ هشیار مغز انجمن سرائر مستشار دولتِ ابد مقرونِ مؤتمنِ سلطنتِ روز افزون مقرب الحضرة السلطانی حکیم

ابوالفتح گیلانی ازیں سرائے فانی و تنگنائے ظلمانی بمرض اسہال ارتحال نمود حسرت فراوان از فراق صوری خود دردل اقدس گذاشت - ہرچند ہیکل عنصری و قالب خاکی آواز نظر غائب شده - اما شمائل روحانی و لطائف ذاتی خجسته ترین صورتے پیش دید خاطر حاضر است - باریک بینانِ عالم قدس مُردنِ نشارفانی رازدانِ عالم باقی گفته اند والحق حقیقت نماسئے جوہر نفس الامر شده اند و پیدا است که روحِ پاک را از گذاشتن ظلمت خانهٔ خاک چه تفاوت و در واقع بغیر از تغیر منزلی و تبدیل مکانی نیست و نظر بعالم اسباب ہم غایتِ اُمیدِ حقیقت شناسان و نہایت آرزوئے وفاکیشان ہمین است که در قدم قبلهٔ دین و دُنیائے خود جان سپاری کنند - آں برو جهٔ اتم وقوع یافت که بحضورِ اقدس ما وصیت نمود و سپارش آں حکمت مآب کردو تا نفسِ واپسین ہشیار بوده - حیات مستعار را باآگاه دلی و خبرداری در قدم ما سپرد باید که آں ہوشمند سعادت مند از استماع ایں واقع جزع و فزع که از عادتِ عوام الناس و داب دل بستگانِ عالم صورت و لباس است نه نماید و نظرِ مستقیم را بلند داشته وقوع آنرا از تقدیرات خداوندی پندا شته - رضا بقضا در دہد که ہمه را ہمیں شاہراه درپیش است و تحقیق ہرکارے وابسته بهنگامِ خویش و ما غم آں غفران پناه را بیش از خورده ایم - اکنوں استدعائے طولِ حیات ما از حضرت واہب العطایا برہمه چیز تقدیم نماید و از اعاظم متاعب و شدائدِ مصائب آں که پیش ازیں قصهٔ پرغصه به پانزده روز روزِ دین بست و چہارم مرداد ماه الٰہی مطابق سه شنبه سوم شوال افادت و افاضت پناه معارف و حقائق دستگاه علامة الزمانی فہامة الدورانی تذکرهٔ اعاظم حکمائے مشائیین و تبصرهٔ اکابر قدمائے متبحرین مجموعه جامع شرائف انسانی فہرست جرائد جلالِ ملکاتِ نفسانی موردِ بدائع ذوفنونی مظہر کمالاتِ افلاطونی کشافِ معاقدِ علوم نقاد جواہر محسوس و مفہوم عضد الدوله الامیر فتح الله شیرازی بہماں مرض ازیں ظلمت کدهٔ فنا رحلت نمود و ہنوز داغِ ایں تحسر و تاسف ہمچناں تازه بود که واقعهٔ حکیم مغفور پیش آمد - چنانچه آں حادثه فراموش شد - اما چوں ہمیشه پیش دید - خاطر قدسی مناظر مشیت ازلی و مظاہر ارادت لم یزلی ست در مقام ارتضا و اصطبار آمد - آں حکمتِ مآب که در جمیع امور تابع رضائے ماست - دریں واقعه ہم کمال تبعیتِ اقدس نماید خاطر اشرف را متوجه انتظام احوالِ خود داند که دریں نزدیکی عرصهٔ کابل مخیم سرادقاتِ جاه و جلال خواہد شد - چوں بشرف استلام عتبهٔ عرش مقام مشرف گردد - به انواعِ تلطفاتِ شاہنشاہی و تفقداتِ پادشاہی امتیاز خواہد یافت

بیست و ہشتم شوال سن نہصد و نود و ہفت کنار سند ساگر نزدیک اٹک بنارس نگارش یافت ،

فرمان حضرت شاہنشاہی باعظم خان کوکلتاش و لد شمس الدین محمد خان

درہنگامیکہ خاطر مقدس منتظر آں بود - کہ بہ زُود ترین اوقات و خوشترین ساعات آمدہ احرازِ دولتِ ملازمت کہ اکسیرِ سعادت ست نماید و مشمولِ اقسامِ عواطفِ شاہنشاہی و مورد انواعِ تفقداتِ اعلیٰ خاقانی گردد - خبر رسید کہ او متوجہ زیارتِ حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً شدہ است و اہل و عیال و فرزندانِ خود را دراں دریائے خونخوار ہمراہ بُردہ است باعث تعجبہا شد کہ مثلِ او بندۂ باخلاص و مستحسن الخدمۃ چندیں حقوق مارا منظور نداشتہ بے رخصتِ ما چگونہ متوجہ ایں مطلب مے شود و مثلِ او عاقلی بیرضامندی والدۂ شریفہ خویش کہ جمیع اہل اللہ در ہمہ اطوار خصوصاً عبادات سیما طاعاتِ چنیں بے استرضائے او کارے نکردہ اند و عبادات و طاعاتِ را مثمر ثواب ندانستہ اند او کہ طلبگارِ ثواب شدہ باچنیں بیرضائیہا چہ بخاطر رسانیدہ است و دریں باب چہ اندیشہ نمودہ ہرچند بنظرِ تعمق تامل مے رود - امرے کہ باعث چنیں بیراہہ رفتن و یکبارگی راہِ بیوفائی راکہ و جمیع انام نکوہیدہ ترین صفات ست گزیدن باشد بخاطر ہیچ یکے از دور بینان بارگاہِ عزت نمے رسد او کے ارادہ ایں مطلب کرد کہ ما قبول ملتمس او نہ فرمودیم فی الواقع اگر شوق آں مکان مقدس دامنگیر ہمت شدہ بود - بایستی رخصت طلبید تا مشقت او اختیار چندیں اخطارِ ایں راہِ دراز منتج گشتے و مثوبات اُخروی را آمادہ شدی چہ بخاطر او رسید کہ در مسلک بیرضائے ما و والدۂ خود رفتہ اسبابِ خسرانِ دنیا و آخرت سرانجام دادہ مے دہد - ہمانا کہ مغلوب واہمہ خویش گشتہ خیال باطل بخود راہ دادہ بے مشورتِ خردِ دُور بین خود کہ درزمانِ تسلطِ واہمہ معزول بودہ در کنج خمول مے باشد - مرتکب چنیں امرے کہ عقلاً و نقلاً مستحسن نیست شدہ است و اگر بارقۂ جذبۂ الٰہی دررسیدہ بود و تا رخصت حاصل کردن موسم و وقت مے گذشت خود متوجہ ایں سفر شدہ بایستی کہ اہل و عیال و فرزندان را ہمراہ نمے برد و عرض داشت مے کرد کہ مرا شوق دامنگیر شدہ بود و فرصتِ اندک استمداد از ہمتِ عُلیائے شما نمودہ متوجہ شدم و اہل و عیال و فرزندانِ خود را در کنفِ عاطفتِ کبریٰ شما سپردم اگر تا آمدنِ من از سفر محال جاگیر من بحال دارند کہ

فرزندان قابل اندوسے توانند کہ درایام غیبت من سامان وسرانجام ولایت ومملکت نمایند۔ ہر آئینہ ازانجا کہ اورا در درگاہ ما اعتبار است۔ وخاطر اوسے خواہم ملتمس او بعز قبول مے رسید واگر از تشنہ خشگی مدارج علیائے عاطفت شاہنشاہی ایں رائے ازیں رانجود قرارے داد۔ بایستے کہ فرزندان واہل وعیال را بدرگاہ فرستادہ معروض داشتی کہ چوں آرزوئے طواف آں جائے شریف طغیان نمودہ بود۔ فرزندان رابملازمت فرستادہ در بارۂ ہر یکے خود التماس مے کرد یا رافت کبریٰ ما مے گذاشت۔ کہ ایں خانہ زادان را بملازمت فرستادم۔ بدانچہ رائے جہاں آرائے اقتضا فرماید۔ ہر کدام را بنوازش خسروانی عز امتیاز بخشند کہ ہر آئینہ صورت مستحسن خواہد داشت چہ بلا پیش آمد وچہ در دل گذشت کہ ہمہ طریق خیر را گذاشت وازانجا کہ خدمات مستحسن خاندان آنہا علی الخصوص حیجی بخاطر اشرف مرکوز است باوجود چنیں اعمال اگر بخاطر آزادی رسد آں ہم زمانے پیش نیست اما بیزائے ہیچ وجہ نیست وسے خواہم کہ او آوارۂ وشت عزت گردد اگر ازہزاران عنایت وعاطفت مایک حصہ میدانست ہرگز ایں اندیشہ رانجود راہ نمے داد ومطعون خاص وعام نمے شد۔ اکنوں ہم ہیچ نرفتہ است ہیچ چیز مقید نشدہ عزیمت استلام عتبۂ علیہ نماید واز آمدن خویش مارا مسرور سازد۔ وحیجی را کہ از فرقت او حالتے وارد۔ کہ کس مبیناد مرہمے بخاطر آزردۂ اونہد وخود را ازوبال ونکال صوری ومعنوی نجات بخشد۔ وچوں ہموارہ بخاطر اقدس بود کہ ایلچی کاروان پیش سلطان روم فرستادہ مبانی محبت را استحکام دہد۔ اکنوں مصمم شدہ است۔ کہ متعاقب ایں منشور والائے عاطفت بمصحوب یکے راہمراہی ہمیں شخص کہ ایں نخل دولت راسے بر وتعیین فرمائیم وہمگی ہمت مصروف آنست کہ او وراک ملازمت نماید چہ خوش باشد کہ پیش از رسیدن ایلچی او متوجہ آستان بوسی گردد۔

دستور العمل حضرت شاہنشاہی بعمال ممالک محروسہ ومتصدیان مہمات مرجوعہ

ایں منشور الادب ظل الٰہی ودستور العمل کار آگاہی از منبع عاطفت ومعدن رافت شاہنشاہی صدور یافتہ۔ کہ منتظمان کار آگاہ سلطنت وکارپردازان بارگاہ خلافت از فرزندان اقبال مند ونوئینان اخلاص منش وامرائے عالی قدر وسائر منصب داران وعاملان وکوتوالان بایں روش عمل

نموده در انتظامِ امصار و قریات و سائر کثرات فرمان پذیر باشد- اول بطریقِ اجمالی آنکه در جمیع کارہا از عبادات و عباداتِ رضائے الٰہی را جویاں باشد- و نیازمندِ درگاہ ایزدی بوده خود را و غیر را منظور نداشته شروع دراں کار کند دیگر آنکه خلوتِ دوست نباشد که آں طرزِ درویشانِ صحرا گزین است و پیوسته با عالم نشستن و در کثرت بودن عادت نکند- که طریق اہلِ بازارست و بالجمله در مانده بود توسط و میانه روی بکار برد و سر رشتۂ اعتدال از دست ندہد یعنی نه کثرت گزیند و نه وحدت وحدت و بزرگ گیوه ہائے ایزدی چوں را عزیز دارد و به بیداری صبح و شام و نیم شب و روز عادت کند و در ہنگامیکه کار خلق خدا نباشد- به مطالعۂ کتب اربابِ صفوت و صفا مثل کتب علم اخلاق که طبِ روحانی است و خلاصۂ جمیع علوم است- چوں اخلاق ناصری و منجیات و مہلکات احیا و کیمیائے سعادت و مثنوی مولوی روم مشغولی کند- تا از غایت مراتب دینداری آگاه شده در تسویلاتِ اربابِ تزویر و خداع از جائے نرود که بہترین عبادات الٰہی در نشاء تعلق سرانجامِ مہامِ خلائق است- که دوستی و دشمنی و خویشی و بیگانگی را منظور نداشته بگشاده پیشانی بتقدیم رساند و به فقیران و مسکینان به تخصیص گوشه نشینان و مجردان که در خروج و دخول بسته زبان بخواہش سخنے کشایند بقدرِ طاقت خیر کند و بصحبتِ گوشه نشینان خدا جوئے رسیده التماس ہمت نماید و تقصیر و زلات و جرائم مردم را به میزانِ عدالت سنجیده مایۂ ہر یکے را بجائے خود آرد و بایں میزان دانش اساس پاداش ہر یکے نماید و بدل دقیقه شناس دریابد- که دریں گروه کدام تقصیر پوشیدنی و گذاشتنی ست و کدام گناه پرسیدنی و بزبان آوردنی و سزا دادنی ست که بسا تقصیر اندک سزاوار جزائے بسیار است و بسا تقصیر بسیار اغماض کردنی ست و متمردان را به نصیحت و ملامت و بدرشتی و نرمی بر تفاوتِ مراتب رہنمونی کند و چوں کار از نصیحت درگذرد و به بستن و زدن و بریدنِ عضو و کشتن بر تباینِ مدارج عمل نماید و در کشتن دلیری نکند- و تامل فراوان بجائے آورد- مصرع

که نتواں سر کشته پیوند کرد

و تا تواند آں قابل کشتن را بدرگاه فرستد و حقیقت آنرا معروض دارد و اگر در نگاہداشت آں شمرد یا فرستادن موجب فسادی باشد- دراں صورت او را از ہم گذراند و از پوست کندن و در ته فیل انداختن و امثال آں که سلاطین کبار کنند احتراز نماید و سزائے ہر یکے از طبقات مردم فراخورِ حالتِ او باشد که عالی فطرت را نگاه تند برابر کشتن است و پست ہمت را لت

سود مند نیست و ہر کس را کہ بر عقل و دیانت او اعتماد داشتہ باشد۔ رخصت دہد کہ آنچہ ناشائستہ
بزعم خود بیند در خلوت بگوید۔ و اگر احیاناً گوینده غلط کرده باشد۔ ادائے سرزنش بیداد گفتن
است و کسے را کہ ایزد بیچون آں توفیق داده باشد کہ حق بگوید عزیز دارد کہ مردم در گفتن حق بغایت
عاجز اند بجہے کہ بد ذات و شریر اند۔ میل حق گفتن ندارند و مے خواہند کہ ہماں طور در بلا
باشند۔ و آنکہ نیک ذات است بملاحظہ مندسے باشد کہ مبادا در گفتن من صاحب متمع برنجد
و من در بلیہ افتم و نیک اندیشی کہ زبان خود را برائے نفع دیگراں گزیند۔ حکم کبریت احمر دارد و
خوشامد دوست نباشد۔ کہ بسا کار از خوش آمد گویان ناساختہ مے ماند و یکبارگی با ایشاں بد نباشد
کہ ملازم را خوش آمد گفتن ہم ضرور ست و در رسیدن داد خواه بنفس خود بقدر وسع اہتمام نماید

ابیات

بدیوان بیند از فریاد او کہ شاید ز دیوان بود داد او
بخود در رس فریاد مظلوم را بروں ساز از انگبین موم را

واسامے داد طلبان را بترتیب آمد نوشتہ مے پرسیده باشد۔ تا پیش آمده محنت انتظار نکشد
و پیش دستان خدمت را یارائے تقدیم و تاخیر نماند۔ و ہر کہ بدی از کسے نقل کند در سزائے
آں شتاب زدگی ننماید و تفحص بکند کہ سخن ساز مفتری بسیار است و راست گوئے نیک
اندیش کمیاب و در ہنگام غضب سررشتۂ عقل از دست ندہد و بآہستگی و بردباری کار کند و
چندے از آشنایان و ملازمان خود را کہ بفزونی خرد و اخلاص ممتاز باشند۔ مختار گرداند کہ در
زمان ہجوم خشم و غصہ کہ عقلا دست از سخن بازمے دارند از کلمۃ الحق صمت نورزند و سوگند خوردن
خود را بہ دروغ گوئی متہم داشتن ست و مخاطب را بہ بدگمانی نسبت دادن و بدشنام دادن
عادت نکند کہ شیوۂ اجلاف ست و در افزونی زراعت و استمالت رعایا و تقاوی دادن اہتمام
نماید کہ سال بسال امصار و قریات و قصبات افزون مے شده باشد و چناں آسان گیرد
کہ زمین قابل زراعت ہمہ آبادان شود پس ازاں در افزائش جنس کامل کوشش کند و دستور العمل
عامل را کہ جدا نگاہداشتہ پیش نہاد خاطر حق گزین خود سازد و بالجملہ جمیع رعایائے دیرینہ فرداً فرداً
دارسد و از قرار مہیج اسم و رسم بربنگرد و سعی نماید کہ سپاہے و غیر آں در خانہ مردے بے رضائے
ایشاں فرود نیاید و در کارہا بر عقل خود اعتماد نکند و مشورت با داناتری از خود نماید و اگر
نیابد ہم مشورت را از دست ندہد کہ بسیار باشد کہ از نادانی راہ حق یابند۔ چنانچہ گفتہ اند قطعہ

گاہ باشد زپیر دانشمند برنیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے نادان بغلط برہدف زند تیرے

ونیز با بسیار کس مشورت نہ نماید کہ عقل درست و معاملہ دانی داد خدائیست نہ بخواندن دست دہد و نہ بروزگار گذراندن میسر شود۔ مبادا جمعی نادان در امرے مخالفت نمایند و ترا دودل کار خدوک شود واز عقل خود و درست کاران کہ ہمیشہ کمتر باشند۔ باز دارند وہر کاریکہ از ملازمان ادا شود بفرزندان نفرماید۔ وہرچہ از فرزندان شود۔ خود متکفل آں نشود کہ آنچہ از دیگران فوت شود تو تدارکِ آں توانی کرد و آنچہ از تو فوت شود تلافی آں مشکل باشد وعذر نیوشی واغماض نظر از تقصیرات خوئے او باشد۔ کہ آدمی بے گناہ وبے تقصیر نیست۔ گاہ از تنبیہ دلیر ترمے شود وگاہ بغیرت آوارگی اختیار مے کند۔ آدمی باشد کہ بیک گناہ تنبیہ او باید کرد و آدمی باشد کہ ہزار گناہ ازو باید گذرانید غرض کہ کار سیاست نازکترینِ مہمات سلطنت است۔ باہستگی وفہمیدگی بہ تقدیم رساند وراہہا را بمردم خدا ترس و دلاور سپارد ونیک دیدآنہا را ازانہا پرسد وہموارہ خبر گیران باشد کہ بادشاہی وسرداری عبارت از پاسبانی است وبکیش ودینِ خلقِ خدا معترض نشود کہ خردمند در کارِ دُنیا کہ فنا پذیر است زیانِ خود بگزیند در معاملۂ دیں کہ پایندہ است۔ چگونہ دانستہ زیان مندی اختیار خواہد کرد۔ اگر حق بادست تو باحق سر مخالفت و تعرض داری واگر حق باتست واو نادانستہ خلافِ آں گزیدہ است۔ خود بیچارہ بیمارِ نادانی ست محلِ ترحم واعانت است نہ جائے تعرض وانکار ونیکوکاران وخیر اندیشان ہر گروہ را دوستدار باشد وخواب وخورش از اندازہ نگذراند واز مقدارِ ضرورت تجاوز نکند۔ تا از پایۂ حیوانات فرا ترک شدہ بہ رتبۂ انسانیت اختصاص یابد۔ وتا تواند کارِ روز بشب نیندازد وبا مردم شدید العداوت بود وسینہ را زندان کینہ نباید ساخت۔ اگر از بشریت گرانیے بہم رسد۔ زود برطرف سازد۔ کہ در نفس الامر فاعل حقیقی ایزد بیچوں ست۔ ایں خرخشہ ہا را برائے نظامِ ظاہر تجویز فرمودہ اند وخندہ وہزل کمتر کند وپیوستہ از جاسوسان خبردار باشد وبہ سخن یک جاسوس اعتماد نکند کہ راستی وبے طمعی بس کمیاب است پس دو بر امرے چند جاسوس وخبردار تعین کند کہ از یک دیگر خبردار نباشند و تقریرات ہر کدام جدا جدا نویسانند و ازاں پے بمقصود برد وجاسوسانِ شہرت گزیں را معزول ساختہ از نظر اندازد و بدذاتان وشریران را بخود راہ ندہد۔ اگرچہ ایں جماعت برائے بدکاران دیگر خوب اند۔ امّا سر رشتۂ حساب از دست نہدو آں گروہ را در دلِ خود ہمیشہ متہم دارد کہ مبادا در لباسِ دوستی قصد نیکاں کنند واز نزدیکان

دخدمتگاران خبردار باشد که بوسیلهٔ نزدیکی ستم نکنند و از چرب زبانان نادرست که در لباس
دوستی کار دشمنی مے کنند۔ خبردار باشد که فسادها ازین رهگذر پدید مے آید۔ بزرگان را بواسطهٔ
افزونی شغل فرصت کم و این گروهِ بدکار فراوان و از اطراف و جوانب خودخبرگیران باشد و راز
نفسی را کوتاه ساخته لایق عرض را معروض دارد و در ترویج دانش و کسبِ کمال اهتمام نماید که صاحبان
استعداد از طبقاتِ مردم ضائع نشوند و در تربیتِ خاندانهائے قدیم همت گمارد و از سامانِ سپاهی
و یراق غافل نباشد و خرج را کمتر از دخل باشد۔ احمق است هر که خروج را با دخل برابر سازد
چنانچه عاقل نیست۔ احمق هم نیست و طرح اقامت نیندازد و همواره مستعدِ ملازمت و منتظرِ طلب
باشد و در وعده تخلف نورزد و درست قول باشد۔ خصوصاً با متصدیانِ اشغالِ سلطنت و همواره در
مشق تیراندازی و بندوق اندازی باشد و سپاهیان را ورزش فرماید و بشکار مشغوف نباشد و
بجهتِ ورزش سپاهگری و نشاطِ خاطر که ناگزیر نشاء تعلق است۔ گاه گاہے بآں پردازد و یکباره
غله را بجنس از رعایا گرفته به نیتِ گرانی انبار نسازد و نقاره را وقتِ طلوعِ نیّر نوربخشِ عالم و نیم شب
که در معنی آغازِ طلوع از آنجاست مے نواخته باشند و در وقتِ تحویلِ نیّر اعظم از برجے ببرجے
بندوقچیان و توپچیانِ توپ را سر دهند تا جمهورِ انام آگاهی یافته شکرانه بجا آرند و بیک کس بدرگاه
گذارد که عرائض او را بنظرِ اشرف مے آورده باشد و اگر کوتوال نباشد فصولِ قانونِ او را
نیک نگاهداشته در ترویج آں کوشد و روستایانه این اندیشه بخود راه ندهد که کارِ کوتوالی را چون
پردازم۔ بلکه عبادتِ عظمیٰ دانسته اهتمام نماید۔ بدین تفصیل نخستین باید که کوتوال هر شهر و قصبه و ده
باتفاقِ اهلِ قلم خانها و عماراتِ آنرا نوشته و ساکنانِ هر محله را خانه بخانه در قیدِ کتابت در آورده
که چه قسم مردم اند و خانه بخانه ضامن گرفته بایکدیگر اتصال بخشد و محلاتِ قرار داده و در هر محله
میرِ محله مقرر سازد که نیک و بدِ آں بصواب دید او شود و جاسوس هر محله قرار دهد که وقائعِ شبا
روزی و آمد و رفت محله را مے نویسانیده باشد و مقرر سازد که هرگاه دزدے آید یا آتشے
افتد یا دیگر امرے ناخوش سر زند همسایهٔ آں در ساعت معاونتِ او نماید۔ همچنین صاحب
محله و خبرداران اعانت نمایند و اگر بے ضرورت حاضر نشوند گنهگار باشد و بے خبر همسایه و
میر محله و خبرداران هیچکس مسافرت نگزیند و کسے را در محله نگذارد که فرود آید و جمعے که ضامن
نداشته باشند آنها را در سرائے علیحده آباد ان سازد و میر محله و خبرداران سرائے را
نیز تعیین نماید و پیوسته احوالِ دخل و خرج هر کدام از دوربینی دریافته ملاحظه نماید۔ چه هر کس

که دخل او کمتر است و خروج او بسیار یقین که بے بلائے حیثیت پیروے و نیک ذاتی
و خیر اندیشی را از دست ندہد و ایں کاوش را پیرایۂ انتظام داند۔ نه سرمایۂ اخذ و جر و باید
که دلالان ہر قسم را ضامن گرفته در بازار ہا یقین کند که ہر چه خرید و فروخت شود اعلام سے
نموده باشند و مقرر سازد که ہر که بے اعلام خرید و فروخت نماید جرمانه بدہد و نام مشتری
و بائع در روزنامچه سے نوشته باشد و ہر چیز که در بازار خرید و خروفت شود باتفاق میر محله
و خبردار محله واقع شود۔ دیگر آنکه چندکس تحلیه به محله و کوچه و نواح شہر بجہت محافظت چوکی شب
تعین نماید و سعی کند که در محله و بازار و کوچه بیگانه نباشد و تحقیق ہو پیروے دزداں از گره
بُر داد جکه و غیر آں بواقعے نماید و اثرے از انہا نگذارد و ہر چه اسباب گم شود۔ یا بتاراج رود
آنرا یا دزدانش پیدا سازد و الا از عہدۂ آں برآید و اموال غائب و متوفی تحقیق نماید اگر وارث
باشد بآنہا گذارد و گرنه با مین سپارد و شرح آنرا بدرگاه نویسد تا ہر گاه که صاحب حق پیدا شود
باو وصول یا بد دریں معامله تیز خیر اندیشی و نیک ذاتی بکار برد که مبادا چنانکه در بوم روم شائع
است بظہور آید و نہایت پیروی نماید که اثرے از شراب نباشد و خورنده و فروشنده و کشنده
آنرا باتفاق حاکم آنچناں تنبیه نماید که مردم عبرت گیرند۔ و اگر کسے را حکمت و ہوش افزائے
چوں دوا بکار برد تعرض احوال او نباید کرد و در ارزانی نرخہا اہتمام نماید و نگذارد که مالداران
بسیار خریده ذخیره نمایند و بہر ور بفروشند و در لوازم جشن نوروزی و عیدہا اہتمام نماید۔ عید
بزرگ نوروز است که ابتدائے آں در وقت تحویل نیر نور بخش عالم در برج حمل است۔ و
آغاز ماه فروردین است۔ عید دیگر نوزدہم ماه مذکور که روز شرف است۔ و عید دیگر
سوم ماه اردی بہشت است۔ و عید دیگر ششم ماه خرداد۔ عید دیگر سیزدہم ماه تیر است
عید دیگر ہفتم ماه امرداد است۔ عید دیگر چہارم شہریور ست۔ عید دیگر شانزدہم ماه مہر است
عید دیگر دہم ماه آبان است۔ عید دیگر نہم ماه آذر ست۔ و در دے ماه سه عید است
ہشتم و پانزدہم و بست و سوم۔ عید دیگر دوم ماه بہمن است۔ عید دیگر پنجم ماه اسفندار
است۔ و عید ہائے متعارف را بدستور سے کرده باشد و شب نوروز شب شرف بطریق شب
برات چراغاں کند و در اول شبے که صباح آں عید باشد۔ نقاره نوازند و در وقتہائے عید
بر سر ہر شہر نقاره نوازند و زن بے ضرورت بر اسپ سوار نشود و گذرہائے آب دریا را
برائے غسل مرداں و آب برداشتن جدا سازد و برائے زناں گذرگاه دیگر مقرر گرداند۔

فرمان حضرت شاہنشاہی بشہباز خاں کنبو

چوں پیش نہادِ ہمت اعتدال گزیں و نیتِ معدلت آئیں ایں نیاز مند درگاہِ بے نیاز از ابتدائے جلوس بر اورنگِ شاہنشاہی و استقلال بچہرہ والائے ظلِ الٰہی آنست کہ جمیع سکنہ و رعایا و سائر خلائق و برایا کہ بدائع و ودائع ازلی و شرائفِ امانات ایزدی اند جل جناب کبریائہ در ظلال عدل و افضال آزادہ خاطر و آسودہ حال بودہ در وظائف شکر گذاری خدا کہ موجبِ ازدیادِ نعمت و استدام سعادت است رطب اللسان و عذب البیان باشد۔ المنۃ للہ کہ روز بروز صورت ایں معنی از مکامن قوت بمواطن فعل برحسب دلخواہ ظہور نمودہ و ہموارہ امرائے اخلاص منش و حکام عدالت نژاد کہ نقدِ معاملات ایشاں بر محک قبول اشرف رسیدہ در جمیع اطراف و اقطارِ ممالک محروسہ بر شاہراہ اعتدال سلوک نمودہ دادگستری مے دہند و بمیامن خدمات پسندیدہ منظورِ نظرات تربیت و ترقی گشتہ بمدارج عالیہ و مراتب سامیہ ارتقا و اعتلا مے نمایند و چوں سبقت عبودیت و خدمتگاری و نسبتِ دولت خواہی و جانسپاری عمدۃ الملک رکن السلطنت العلیہ موتمن الدولت البہیہ مستشار المملکتہ الخاقانیہ مقرب الحضرت السلطانیہ وافر الاعتماد کامل الاعتقاد مورد العنایت والاحسان نظام الدین شہباز خاں کہ مزاج دانِ بساط اقدس و پروردۂ نظرہائے خاص الخاص ست و از مبادئ ملازمت تا غایت ہر خدمتی کہ بدو تفویض فرمودیم بنوعیکہ مرضی خاطر اشرف ارفع بودہ بتقدیم رسانیدہ از محض راستی و درستی بہ سعادت ہائے روز بہ ممتاز است۔ درینولا بموجب فرط عنایت و کمال التفات حکم فرمودیم۔ کہ حکومت و راست و اختیار رتق و فتق و قبض و بسط تمامی کاروبار ملکی و مالی صوبۂ مالوہ کہ خلاصۂ ممالک دلکشا ست از مہام خالصات و مہمات جاگیرداران و زمینداران تمام و کمال بطریق استقلال بعمدۃ الملک مشارٌ الیہ مقرر و مفوض باشد کہ در معموری آں بلاد و امصار و تکثیر زراعت و محصول و تعمیر مواضع و مزارع و محافظت سپاہیان و مرمت قلوب شکستہ و رعایتِ خواطر رعایا و قلع مفسدان و استیصال متمردان و تقویتِ ضعیفاں و تنبیہ ظالماں و تائید مظلوماں و جبر منکسران مساعی جمیلہ بر وجہ اکمل و اتم نماید و چناں کند کہ علوفہ سپاہیان و امداد تابینان ارباب مناصب بنوعیکہ نام بنام

بدرگاہ والا اقرار یافتہ موافق حالِ حاصل بلاقصور واصل مے شدہ باشد باید کہ امرائے عظام وسائر جاگیرداران وکروڑیان وزمینداران آں صوبہ عمدۃ الملک مشار الیہ را صاحب صوبہ بالاستقلال دانستہ از صلاح وصوابدید او کہ ہر آئینہ موافق حساب ومطابقِ قانونِ ابد مقرون خواہد بود۔ بیروں نروند وہر گاہ طلب نماید جا رو بلجار بے شائبہ تاخیر وا ہمالِ حاضر شوند۔ ونیز حکم جہاں مطاع شرفِ نفاذ یافت کہ ہر کس کہ بصلاح و استصواب آں عمدۃ الملک عمل نکند محال جاگیر او را تغیر دادہ بدرگاہِ معلیٰ عرض داشت نماید تا دیگرے از مخلصان عتبہ علیہ بجائے او نصب فرمائیم۔ کہ انتظامِ سلسلۂ جہانبانی و استحکام رابطۂ عالم آرائی باین امور مذکور منسلک و منسجم است وہمچنیں در جمیع ضوابط و قوانین پادشاہی واوامرِ احکام جہانداری کہ ہر یکے اساسِ بنیانِ سلطنت و رکن قصرِ خلافت است ثابت قدم بودہ در اشاعت و اعلائے آں آداب الٰہی کمال اہتمام لازم دانند وخاطرِ الہام موارد را متوجہ احوالِ سعادت قرین خود دانستہ ہمیشہ امیدوارِ الطافِ گوناگوں وعنایاتِ روز افزوں باشد۔ چوں مواکبِ انجم ثواقبِ شاہنشاہی دریں نزدیکے بہ تسخیر دکن متوجہ است چہ والیانِ آنجا سالکِ مسالکِ غفلت بودہ دست تعدئی اربابِ ستم کشادہ اند ونیز قدر عنایتِ پادشاہے ندانستہ در لوازمِ اطاعت اہتمام ندارند باید کہ آں رکن السلطنت بزودی بآں صوبہ رفتہ سرانجام آں لشکر بیرونی نماید کہ موجبِ تحسین وآفرین گردد۔ چوں رایاتِ اقبال بشکار گوالیار نہضت فرماید۔ آں رکن السلطنت را با جمیع جاگیرداران صوبۂ مالوہ حکم قضا امضا خواہد شد کہ پیشتر در ملک دکن رفتہ بمنزل ارئی آں ملک نماید و دور آسودگی و رفاہیتِ جمہور سکنۂ دیارِ دکن از سپاہی و رعیت مساعی جمیلہ بظہور آرد و ہر کس از روئے عقیدت پیش از اضطرار روئے نیاز بدرگاہ آورد اور ا بعواطف ظل الٰہی امیدوار سازد کہ ذاتِ مقدس ما مظہر عفو ولطف ست۔

فرمانِ حضرت شاہنشاہی در منع زکوٰۃ

متصدیانِ حالی و استقبال وکار فرمایانِ کل و جزوِ ممالکِ محروسہ بدانند کہ دریں ہنگامِ سعادت انتظام کہ از ابتدائے جلوس برادرنگِ جہانبانی کہ سن سابع است۔ از قرانِ ثانی وآغازِ ابتسام بہارِ دولت واقبال وزمانِ انکشافِ صبح جلال وجمال است۔ زمانِ عدالت

عنوانِ منشورِ افاضتِ بنیانِ بارقه بروز و شعشه ظهور یافت که چوں ناموسِ اکبر و قانونِ اعظم
سلطنتِ ابد پیوند الٰہی جل جلاله تقدسه بمقتضائے حکمت بالغهٔ ازلی که سلسلهٔ جنبانِ دارو گیر عالم
ایجاد و تعبیه پرداز کن مکن دائره کون و فساد است۔ چناں اقتضا کرده که ریاستِ ممالک و
سیاستِ مدن که عبارت است۔ از ارتباطِ احوالِ مقیم و مهاجر و انتساقِ مصالح کاسب
و تاجر بدستیاریِ پادشاہانِ عادل و دیدہ بانیِ شہریارانِ دریا دل جلوه نما و صورت پذیر باشد
و یکے از وجوهِ خراج که مدار علیه نظامِ عساکر نصرت و جنودِ اقبال که حارسانِ اعمار و اموال
و حافظانِ عقائد و احوالِ خلائق اند باج اشیاست که در بازارِ بیع و شراد چارسوئے چون
و چرا در آمده۔ اگر نسنجیدهٔ میزانِ اعتدالِ اربابِ صیانت و دیانت که نقادانِ نقود و اجناس
کونی و الٰہی و مقومانِ اعراضِ انفسی و آفاقی اند گردد۔ ہر آئینه جمیع مصالح بمفاسد انجامد و تمامی
محامد بذمائم کشد للّٰه الحمد که از مبادیِ احوال نصفت اشتمال توجه که خاطرِ عدالت مناظر و تدبیر
باطن جلادت مواطن ما در رفاهیتِ عموم بریّه و مراسم تربیت خصوصِ رعیت که فی الحقیقت فرزندانِ معنوی
و ودائعِ خداوندی اند۔ مصروف بوده۔ المنة للّٰه که باضعاتِ لوامعِ عدالت سوادِ اعظمِ ہندوستان
و دیگر ممالک محروسه منہلِ اصنافِ ناز و نعیم و مامنِ مسافرانِ ہفت اقلیم است۔ درینولا بموجب
توسعهٔ مراحمِ ذاتی و تکملهٔ مکارمِ فطری حکم نافذ و امرِ جازم شرفِ اصدار و عز ایراد یافت که از
اصنافِ حبوبات و غلات و نباتات از اغذیه و ادویه و روغن و نمک و شکر و اقسام
عطریات و انواعِ کرپاس و پنبه و اسبابِ پشمینه و ادواتِ چرمینه و آلاتِ مسینه و ظروفِ
چوب و هیمه و نئے و کاه و دیگر اشیاء و اسبابِ امتعه و اجناس که مدارِ معاشِ جمهورِ انام و ملاکِ
معیشتِ خواص و عوام است سوائے اسپ و فیل و شتر و گوسفند و بز و اسلحه و قماش که در تمامی
ممالک محروسه تمغه و باج و زکوٰة و صدیک و آنچه از قلیل و کثیرے گرفته اند۔ معاف و مرفوع القلم
بوده باشد و تا ایں زمان که متصدیانِ کارخانهٔ سلطنت امثالِ ایں امور معمول مے داشته اند۔
بملاحظهٔ خبرداری بوده که دستِ تطاولِ اقویا بر ضعفا دراز نگردد و پائے تعدیِ زبردستانِ کوته
اندیش سرکوبِ زیردستانِ خاک نشیں نگردد۔ اکنوں که ہیبت و شوکت و ابہتِ پادشاہی در قلوبِ
افرادِ عالم نشسته و انوارِ عدالت و رافت در اقطار و اکنافِ ممالک تتق بسته بشکرانه الطافِ
منعمِ حقیقی حاصلاتِ آں ہمه اشیاء که خزینهٔ موفوره و گنجینهٔ معموره است۔ بیشتر ازاں ہفت چیز که بمصالح
ملکی مستثنیٰ شده بتمام و کمال بخشیدم باید که فرزندانِ کامگار و امرائے نامدار و متصدیانِ مہمات

صوبہا و حکامِ بلاد و جاگیرداران امصار و عمال خالصات و مقاطعانِ مواضع و قصبات و جمیع راہداران و گذربانان و محافظانِ طرق و ضابطانِ مسالک و زمینداران حدود و نامورانِ ممالک مضمونِ فرمانِ معلی را بگوش ہوش جا دادہ در اجرائے حکمِ جہان مطاع کمال اہتمام لازم دانند و دقیقہ از دقائق امر لازم الاتباع فرونگذارند۔

فرمان حضرت شاہنشاہی بہ راجی علی خان فرماں روائے خاندیس

امارت و ایالت پناہ ارادت و عقیدت دستگاہ نقاوۂ دودمانِ عزّ و علا عضادۂ خاندانِ مجد و اعتلا زبدۂ مخلصانِ سعادت کیش و خلاصۂ مختصانِ صواب اندیش موردِ الطاف پادشاہی مصدر آلافِ خیرخواہی وافر الصدق راسخ البرہان عمدۂ اہل دول راجی علی خان باصنافِ الطافِ پادشاہی و اضعاف اعطافِ ظلِ الٰہی مستظہر و مستبشر بودہ بداند کہ الحمد للہ و المنۃ کہ بیامن توجہات سلطانی کہ اثر یست ۔ قوی از عنایات سبحانی ایں چنیں فتحِ عظیم و نصرتے فخیم از مکمن بطون بہامن ظہور روی نمود و چوں روابط اخلاص و ضوابط اختصاصِ آں مخلصِ حقیقی بدرگاہِ معلّٰی ثابت و راسخ بودہ موجب مزید آبروئے و ازدیادِ عزت او اولاً در نظر دوربین ما ثانیاً پیشِ جہانیان شد و بکارمِ توجہاتِ باطنِ قدسی مواطنِ شاہنشاہی در معنی بہماتِ کل دکن و انتظامِ بہامِ حکامِ آنجا بآں مصدر خیرخواہی باز گشت ۔ مستحسن آنکہ قدر ایں عنایت کبریٰ و شکر ایں عطیۂ عظمیٰ دانستہ ہچنیں ہموارہ در امتثالِ اوامر و احکامِ مطاعہ کمال سعی و اہتمام نماید کہ کار آں ایالت پناہ روز بروز در افزونی باشد و الحق ہمیشہ ازاں مظہر خیراندیشی خدماتِ پسندیدہ کہ لائق خیرخواہانِ دوربین و کارآگاہانِ حقیقت پسند تواند بود بظہور آمدہ و ہمیں مرکوز و ملحوظِ خاطر قدسی مظاہر است و انتظامِ احوالِ آں سعادت کیش بنوعیکہ غبار اختلال بر دامنِ آں نہ نشیند پیش دید ضمیر عرش مناظر ہست ۔ و از آنجا کہ فطرتِ سلیم و فطانتِ مستقیم آں ہوشمند سعادت آثار بتیقّنِ باطن اقدس ست ۔ باید کہ ہموارہ مطرح نظر راست بیں و مطمح ضمیر سعادت گزیں باشد ۔ کہ بتائیدات الٰہی و فتوحاتِ نامتناہی کہ نقوشِ ناصیۂ اقبال در قوم زانچہ احوالِ ماست انقیاد و اطاعتِ حضرتِ ما دیباچۂ ازدیادِ سعادت و البقائے دولتِ اربابِ دین

ودول ست۔ ومخالفت وانحراف از قبلہ گاہ عتبۂ ما عنوانِ شقاوتِ ابدی و دلیل زوالِ سرمدیٔ اصحاب ملک وملل وعالمیان ہویدا است کہ از ابتدائے جلوس برا ورنگ جہانبانی تا امروز کہ سن سابع است۔ از قرن ثانی واول بہار سلطنت و نوروزِ سالِ اقبال است۔ بہر طرف کہ لوائے عزیمت برافراشتہ ایم وعنانِ توجہ معطوف داشتہ فتح واقبال طلائیۂ عساکرِ اجلال ومقدمۂ جنودِ افضال بودہ ودریں مرتبہ نہضت رایاتِ عالیات کہ بجانب پنجاب اتفاق افتادہ بود۔ بجہت تصفیہ کابل وتسخیر ولایت کشمیر وتنبیہ وحوش افاغنہ وتادیبِ بلوچیانِ صوبۂ قندھار بودہ بتائید غیبی ہر ارادہ کہ در باطن الہام مواطن ما کہ مرات جہاں نمائے غیبی است۔ صورت بستہ بود۔ خوب تر ازاں در عالم ظہور آمدہ۔ اگرچہ استخلاص قندھار وسیستان نیز مکنونِ خاطر اشرف بود۔ اما چوں عظمت وشوکتِ دستگاہ شاہ عباس کہ فرماں روائی ایران بدوست رابطۂ یک جہتی سابق را منظور داشتہ ایلچیانِ کاردان مع عرائضِ اخلاص وہدایائے گرامی بدرگاہ معلّٰی فرستادہ اظہارِ اخلاص وانکسار نمودہ استمدادِ ہمت وہرگونہ استعانت کردہ بود۔ واز قدیم الایام آباو اسلاف او مبداء ظہور دولت خود را از عنایت حضرت صاحبقرانی مے دانستہ اند۔ چنانچہ استخلاص امرائے روم واستطلاق رؤسائے آں مرز بوم باستدعائے جد بزرگ شاہ اسمٰعیل وخروج او بہ نیروئے آں جماعت از جرائد تواریخ ظاہر است وروابطِ حضرت جنت آشیانی بادشاہ مبرور مغفور معلوم ہمگناں در ینولا کہ ایشاں را کار پیش آمدہ باشد فتوتِ بادشاہی اقتضائے آں نمود کہ عساکر منصورہ را از عبور باں نواحی ممنوع فرمودیم۔ وقندھار را بمیرزایانی کہ از منتسبانِ آں دودمانند مسلم داشتیم و سیر کشمیر کہ از عنفوان تا حال مطلوب ومرغوب خاطر اشرف اقدس بود بعد از فتح آں خواستیم کہ سجدۂ شکر گذاریٔ پروردگار بر آں سرزمین کہ از عطیات مجددہ الٰہی بودہ بجا آوریم۔ باوجود جبال مرتفعہ ومتصاعدہ واشجارِ عظیمہ متراکمہ وطغیانِ آبہائے طوفانی کہ در راہ بود۔ مرور وعبور عساکر منصورہ ازاں جائے محال مے نمود۔ بتوفیق ایزدی باموکبِ عالی روی توجہ باں حدود در آوردیم۔ وحکم عالی شدہ بود کہ چند ہزار خار انراش چابکدست پیش پیش خانہ عالی مے رفتند ودر تفتیح وتوسیع راہ ید طولیٰ مے نمودند چنانچہ در اندک فرصتے تا اقصائے کشمیر وکوہستانِ تبت سیر فرمودہ۔ طنطنۂ کوس عزیمت بجانب کابل بلند ساختیم ومجدّداً عرصۂ لطافت سرشتِ کابل را مخیم جنود اقبال ساختہ طرح قلعۂ جدید کہ حصن حصین حفظ الٰہی تواند بود بنفس نفیس خود انداختیم و

چناں مکنونِ خاطرِ دوراندیش بود کہ جمعے از بہادرانِ شجاعت پیشہ را پیشتر تعین فرمودہ ولایتِ
بدخشاں را مخلص ساختہ بمیرزا شاہرخ مرحمت فرمائیم۔ لیکن دریں اثنا ایلچیانِ حکومت
پناہ شجاعت دستگاہ عبداللہ خاں اوزبک باتحف و ہدایائے متوافرہ مکرر بطریقِ تواتر و توالی
بدرگاہِ عالم پناہ رسیدند چوں مطرحِ نظرِ بلندبینِ ما غیر از مواقف و اخلاص ازارباب دول
امرے دیگر نیست۔ لاجرم بدولت و اقبال مراجعت نمودہ۔ بدار الملک لاہور کہ مرکزِ ممالکِ
محروسہ است۔ نزولِ اجلال فرمودیم۔ و تنبیہ و تادیبِ افغانانِ کوہ نشین کوتاہ بیں بنوعی شدہ
کہ اکثرے حلقۂ بندگی در گوش کشیدند۔ و آنانکہ سر از قبلۂ اقبال تافتند۔ ہزاراں ہزار اسیرِ چنگال
سطوت و جبروتِ ما کہ ظلالِ قہر و جلالِ کبریائے الٰہی است۔ مے گشتند و در سمرقند و بخارا و
ترکستان بفروخت مے رفتند۔ و چوں ازیں ناحیہ طرف خاطرِ اشرف بالکل جمع شدہ۔ بمشیتِ اللہ
تعالیٰ دریں زودی در ساعتِ مسعود و زمانِ محمود کہ منتخب بلند بینانِ زوایائے نہانی و مختارِ
دقایق شناسانِ جداولِ آسمانی باشد بدار السلطنت آگرہ مراجعت مے فرمائیم۔ و بر منتظرانِ
مقدمِ عالی ابوابِ فیض و افضال مے کشائیم و بیش از انتہاض الویۂ مواکبِ عالی چوں اندیشۂ
انتظام بخش جہانیان بمزید ترفیہ و تعمیر صوبہ مالوہ مصروف گشتہ شاہزادۂ کامگار برخوردار عزۃ ناصیۂ
دولت و اقبال قرۃ باصرۂ عظمت و اجلال درۃ التاج فرخی و فیروزمندی و اسطۃ العقد سعادت
مندی و حق پسندی فرزندِ ارجمند شاہ مراد را بآں صوبہ مے فرستیم لائق آنکہ ایں معنی را عینِ نزولِ
رحمتِ الٰہی و محضِ ورودِ سعادتِ نامتناہی دانستہ در لوازمِ اطاعت و اخلاص مساعی جمیلہ بتقدیم
نماید۔ و بتازگی خود را موردِ عنایتِ خسروانی گرداند و چوں قربِ مسافت روی نمودہ ہموارہ کسان
را با عرائضِ اخلاص فرستادہ مراسم یکجہتی بتقدیم مے رسانیدہ باشد و ہرگاہ آں زبدۂ ارباب
اخلاص را در امرے از امور احتیاج بامداد و کمک شود۔ حقیقت احوال مشروحاً بعرض گرامی شاہزادۂ
کامگار رساند کہ سفارشِ آں زبدۂ مخلصان بحضورِ اشرف فرمودہ ایم کہ آں مخلص ہوا خواہ را از یک
جہتانِ خاص و ثابت قدماں شاہراہ اخلاص دانستہ در ہمہ باب انواع امداد و اعانت نماید۔
دریں ہنگام کہ نسبتِ آں عمدۂ ارباب عقیدت باین درگاہ بنوعی درست شدہ کہ بالتماس و استدعائے
او مہماتِ دیگراں ساختہ و پرداختہ آید چہ جائے مطالب و مقاصدِ آں مخلص ہوا خواہ باید کہ ہیچ
گونہ اندیشہ بخود راہ ندہد و قربِ جوارِ شاہزادۂ جواں بخت از مقدمات دولت روز افزوں
خود دانستہ در مراسم اطاعت اہتمام نمودہ۔ منشرح خاطر و مسرور بال باشد۔ و بجہت شگونِ تجہیز

پوشیده نیست که سلاطین عالی مقدار که تسخیر عالم و عالمیان پیش نهادِ همت والا همت ایشان
است۔ از حکامِ دیار و ولایتِ اقطار جز اخلاص و اطاعت مطلوب و مقصود ندانسته اند و
دولتمندی که بمقتضائے دوربینی و کاردانی خود این معنی را منظور داشته در تاسیس مبانی اخلاص
و عقیدت رسوخ نماید۔ هر آئینه ننگ و ناموس او بحال خود مانده موجب اعزاز و ترقی گردد و
آں عقیدت پناه خود از مخلصانِ قدیم و هواخواہانِ مستمر الاخلاص ست۔ و آنکه دراں مرتبه که
اعتضاد الممالک العظمیٰ اعتماد الخلافت الکبریٰ قدوة الخوانین العظام عمدة الامراء الکرام
رکن السلطنت العلیه مبارز الدین اعظم خاں بداں حدود رفته بود۔ لوازم خدمت ازاں
خیر اندیش بوجود نیامد۔ بواسطۂ بعضے امور که محتاج شرح نیست بوده نه آنکه در اخلاصِ آں
راسخ الاخلاص فتوری رفته باشد۔ ولهذا درباره او انواع عنایات فرموده میان عالمیان
امتیاز بخشیدیم و از جمله مراحم شاهنشاهی آنکه بآں امارت پناه عمدة الملک مستشار الدولة موتمن
السلطنت قدوۂ مقربان سریر زبده محرمانِ اسرارِ ضمیر مقتدائے اربابِ علم و حکم مظهر فیضِ الٰهی
و فضلِ اتم جامع کمالات صوری و معنوی ناظم مآثر دینی و دنیوی علامی شیخ ابو الفضل که از ندمائ
بزم عرفان سرشت ماست نسبت قرابت فرمودیم۔ تا چنانچه علامی مشار الیه نقاوۂ مخلصانِ درگاه
است۔ آں موردِ حق پسندی نیز مجموع باطن و مطمئن خاطر گشته در سلکِ کمالِ اربابِ اخلاص در
آید۔ و همواره او را به نظرِ محرمیت دیده و از یک جهتانِ صمیم القلب تصور فرموده عنایاتی که در
خاطرِ صلاح اندیش او خطور نکرده باشد بظهور رسانیم تا موجب امیدواری عالمیان گشته دستور العمل
اخلاص جمیع بزرگ نژادانِ عالم گردد۔ و رہنولا مخطورِ خاطرِ قدسی شده بود۔ که چوں آں خیرخواه
قدیم مجدداً مصدر خدمات پسندیده شده از روئے اعزاز و اکرام بحضورِ اقدس طلبیده مشمول
انواع عنایات ساخته رخصت فرمائیم تا من بعد هیچ احدی درباره آں وافر الاعتماد سخن ناشائسته
بمسامع عالی نرساند و بازارِ اربابِ غرض کساد پذیرد۔ اما بواسطه آنکه آں حدود را خالی گذاشتن
و بمسافتِ بعید طلب داشتن لائق نبود۔ عنانِ اراده ازیں وادی منحرف ساخته بخاطر اشرف
رسید که کسے را باید فرستاد که دیدنِ او حکم دیدنِ ما داشته باشد۔ تا حقیقت اخلاص و عقیدت صمیم
آں مصدر آداب خیر اندیشی فهمیده بعرضِ اشرف رساند۔ بنابراں افادت و افاضت مآب
حکمت و معرفت نصاب جامع المعقول والمنقول حاوی الفروع والاصول عمدۂ مخلصانِ
درگاه زبدۂ مخصوصانِ بارگاه مقرب الحضرت السلطانیه اعتماد الدولة الخاقانیه المخاطب

بملک الشعراء شیخ ابوالفیض فیضی را که در ظلالِ عنایت ما تربیت یافته و هرگز از بارگاه والا
تجویز دوری او نفرموده ایم و رموز دانی و نکته سنجی و دور بینی و آدم شناسی و مراتب اخلاص فهمی
و مدارج اعتقاد شناسی در حضرت ما ظهور بتمام دارد. بیش آں نقادهٔ ارباب اخلاص فرستادیم
که صنوفِ عنایات ما را کماهی خاطرنشان ساخته آں خیرخواه سعادت انتباه را بجلائل توجهات
پادشاهی و مکارمِ عنایاتِ نامتناهی وثوق نماید و سخنانی که مرکوز خاطر اشرف ارفع است
باتمام رساند و سرائر حقیقت عقیدت و اخلاص و دقائق عقیدت و اختصاصِ او را نیز فهمیده
و بعیارِ دانش سنجیده بموقف سمع عالی معروض دارد. باید که آں مخلص خیراندیش سخنانِ حقایق
بتیانِ ما را چه از انچه در فرمانِ عنایت مشحون مندرج و چه آں کلمات قدسی سمات که زبانی
بافاضت مآب مشار الیه در خلوت فرموده ایم. بسمع دانش اصغا نموده مراتب الطاف خسروانی
و مدارج اعطاف خاقانی را بعقل دور اندیش خود دریافته ۔ آنچناں اهتمام مخلصانه کار آگاهانه
نماید که حکام دکن کلهم علی الخصوص حکومت پناه امارت انتباه منظورِ انظارِ خاقانی مشمول الطاف
سلیمانی برهانِ نظام الملک که مجدداً تربیت یافته این درگاه است لوازم نیکو خدمتی و
قوانینِ حق شناسی بر وجه اتم و اکمل بظهور رساند و به سخنانِ کوته اندیشانِ ناعاقبت بین از
جادهٔ اطاعت و عقیدت انحراف نورزد چه این معنی باعثِ اعتبارِ آں مخلص حقیقت گزین
و هم موجب امن و امانِ خلائقِ آں دیار خواهد بود ۔ و چوں مدتے بود که وکلاء و عرائض حکامِ
دکن بدرگاهِ گیتی پناه نه رسیده بود ۔ دریں مرتبه بخاطر اشرف میرسید که بحکامِ دکن کس فرستاده
شود لیکن ازانجا که عنایتِ پادشاهی عام است و آں مخلص خیرخواه را با آنها ارتباط تمام آں را
بعلاوهٔ عنایت بآں هواخواه حقیقی دانسته چندے از مقربانِ درگاه را که بمزید عنایت و التفات
مخصوص اند ۔ همراه افاضت پناه مذکور فرستادیم ۔ باید که در سامان و سرانجام آں جماعت و
بزودی روانه ساختن بدرگاه معلی کمال سعی لازم داند و بمقتضائے ظهور الطاف عادیه اظهار
ما فی الضمیر نموده ۔ هر مطلب و مهمی که باشد بوسیلهٔ افاضت مآب موصی الیه بمعروضِ درگاه
معلی سازد ۔ که ازانجا که کمال عنایت قدسی سرایت در بابِ آں زبدهٔ مخلصان هوا
خواه مرکوز باطن اقدس است ۔ همه در معرضِ قبول و انجاح مقرون خواهد بود و بموجبِ فور
عنایت و التفات که بآں اخلاص شعار داریم ۔ خلعت خاصه و شمشیر مرصع و دو راس
اسپ عراقی و دو راهوار و یک قطار شتر نر ولایتی جهتِ آں مخلصِ خیراندیش فرستادیم باید

که از جمیع وجوه خاطر خود را جمع داشته توجه باطن اقدس را شامل انتظام احوال و کافل حصول مقاصد و آمال خود دانند و چوں همواره توجه عالی در تربیت و ترفیه مستعد آں طوائف انام سیما طبقهٔ ارباب علم و حکومت مبذول ست۔ مردم حکمت و حذاقت مآب فضائل اکتساب جالینوس الزمانی حکیم مصری را که دراں عدود اند۔ چناں کند که بالکل بدرگاه معلی رسیده به حکمت مآب مشار الیه ملحق شوند و بعضے کار ہا که مشار الیه آنجا وارد به نیک وجه انصرام باید که از مرضیات خاطر اشرف خواہد بود۔ پیوسته خاطر ملکوت ناظر را متوجه حصول امانی و آمالِ خود دانسته امیدوار عنایات گوناگوں باشند ۃ

فرمان حضرت شاہنشاہی به برہان نظام الملک مسند نشین احمد نگر

حکومت و ایالت پناه اخلاص و عقیدت دستگاه عمدهٔ اعاظم حکام زبدهٔ اماجد انام اسوه مخصوصانِ درگاه نقاوه مخلصانِ خیرخواه منظور انظارِ خاقانی مشمولِ الطافِ سبحانی مہبطِ عنایاتِ متوالی مطرحِ توجهاتِ متعالی کامل الاعتقاد و افر الاعتماد و برہان نظام الملک بجلائلِ مکارمِ شاہنشاہی و جزائلِ مراحمِ ظلِ الٰہی مفتخر و مباہی بوده بداند که چوں آں شوکت دستگاه از صدقِ طویت التجاء بدرگاه گیتی پناه ما که موطنِ صاحبانِ ناز و نعیم و ملجاء مستعدانِ ہفت اقلیم است۔ آورده بود همواره مرکوز ضمیرِ الہام پذیر مے گشت۔ که ولایت دکن باو تفویض باید و ظهور ایں امر جلیل موقوف بسعادتِ وقت بود الحمد للّٰه آں طور فتحی که خاطر قدسی مے خواست و بخیال درمے آید۔ بتوجه اقدس صورت یافت و عمدهٔ اماجد عظام راجی علی خاں که مکرراً بفرمانِ عنایت و منشورِ التفات سرافراز گشته۔ بآں خدمت مامور شده بود۔ بوسیلهٔ ظهورِ آں مورد مزید اعتبار و اعزازِ شاہنشاہی شد برہنمونی بخت قدر آں داند و ہمیشه حضور اشرف ما را بخاطر داشته در اظہار آثار اخلاص و عقیدت که سرمایهٔ دولت دوجہانی و پیرایهٔ آبروئے جاودانی است۔ جہدِ موفوره نماید و دریں ہنگام که اندیشهٔ انتظام بخش جہانیان بمزید ترفیه و تعمیر ولایت مالوه مصروف شده و شاہزاده کامگار برخوردار غرهٔ ناصیهٔ دولت و اقبال قرة باصرهٔ عظمت و اجلال درة التاج فرخی و فیروزمندی واسطة العقد سعادت مندی و حق پسندی فرزند ارجمند شاه مراد را بآں صوب مے فرستیم۔ آنرا

درودِ سعادت انگاشته بشورهٔ عقلِ دوراندیش در استحکام مبانی هواخواهی فراوان کوشش بکار برده پیوسته عرائض اختصاص فرستاده- گلشن یکجهتی تازه تازه دارد که هوشمندی و حقیقت شناسی حرز متین و حصنِ حصین ملک و ناموس ست و برارباب دانش و بینش ظاهر و باهر است- که سلاطینِ عالی مقدار که تسخیرِ عالم و عالمیان پیش دید- همت والا دارند از حکامِ دیار و ولاتِ امصار جز اعلاء و طاعت مطلوب و مقصود نداشته اند- و چوں باطنِ اقدس متوجه ازدیادِ سعادت آں عزت پناه است- امین الدین را که یکے از ملازمانِ خاص و مریدانِ با اخلاص ست- فرستادیم که تهنیتِ آں فتح گفته فرطِ توجهِ اشرفِ اقدس را مجدداً خاطر نشان او سازد- باید که بگوش هوش اصغا نماید- و انتظام و اتساق آں ولایت را از کمالِ خردمندی و حق پسندی چنانچه در ملازمت اقدس ما فهمیده است- به تقدیم رساند و قوانینِ ما را بدستوریکه در ممالک محروسه جاری و ساری است- رائج گرداند و کرپت شعاران کوتاه بیں را که جز پیش پاے نه بینند و غیر از افساد و اخلال نکوشند- در مهمات دخل ندهد و در رعایت خاندانهاے قدیم و پیش آوردنِ اصحاب اخلاص که براست- گفتارے و درست کرداری مشهور و موصوف باشند- کوشش نماید و در اعتبارِ اربابِ علم و فضل و اعلاے اهلِ دانش و حکمت سعی موفور بجا آورد و شاد و زار در مرضیات الٰهی معمور داشته- آنچناں آگاه باشد که دست اقویا از ضعفا کوتاه بوده زیردستان در مهاد امن و امان مرفه الحال و فارغ البال باشند و چوں منشور عاطفت بآں عمده مخلصان شرف صدور مے یافت بخاطرِ ملکوتِ ناظر بمقتضاے شمولِ رافت که احاطهٔ عموم خلائق دارد رسید که فرایین قضا جریان فصائح تبیان بعادل خان و قطب الملک عز اثر او باید که اگر توفیق رهنمون آنها شود در لوازمِ اطاعت برخلاف سوالف ایام سلوک نمایند- چه از اں بهتر که عنقریب بتائید دولت ابد پیوند ما باهم اتفاق نموده باعثِ فتوحاتِ فرنگستان و سائر بنادر شوند و مورد هزار گونه عنایات گردند اگر بواسطهٔ خردسالی و بهجوم کوتاه بینان که بعد مسافت را حصن حصین خود خیال کرده بغفلت گرایند- نیز بتوفیق ربانی و تائیداتِ آسمانی در اندک فرصتی تمام ملکِ آنها بآں تربیت کردهٔ ما تعلق خواهد گرفت باید که عنایاتِ اعلیٰ خاقانی را منتظم احوال سعادت اشتمالِ خود داند؛

فرمان حضرت شاهنشاهی در طلب یکے از فضلاے شیراز

المنة لله که از آغاز ابتسام صبح اقبال و طلوع نیر اجلال که مبداے جلوس بر

اورنگ سلطنت است - تا امروز که عوام سعادت انتظام خلافت باربعین پیوسته و در
نظر دوربین عنفوان ریعان بهار دولت و اہتزاز ریحان حدیقۂ افضال است - ہمگی ہمت
فلکی اعتصام بتکمیل و تربیت مستعدان ہر صنفی سیما معترفان بحار علوم و حکم بوده و علی الدوام
مستکملان ہر فریق در حواشی سریر والا بمطالب عالیہ رسیده کامیاب صورت و معنی اند بجریان
حکمت الٰہی براں صورت پذیر گشته - که چنانچه بادشاہان عظیم القدر توجه عالی بایں فرقه گرامی
مے گمارند - ہمچنیں ایں گروه نیز جویائے مطالب انسی و وصول به محفل عالی که محفوف مفاخر
و معالی است میباشند دریں ہنگام که صیت فضائل و کمالات کسبی و وہبی افادت انتصاف
مرضی الشمائل جامع الکمالات چلپی بیگ مکرر السمع اشرف رسیده ہمانا که حسن اخلاق ذاتی او
بر باطن الہام مواطن پرتو انداخته توجه معلی بطلب او شرف ظہور یافت - مستحسن آنکه بقائد الطاف
الٰہی و سائق مکارم شاہنشاہی محمل رسید بانیصوب صواب بر بندد و بزودترین وقتے باستلذاذ
حضور فائض السرور مستسعد گردد و در آمدن و آوردن ارباب استعداد اہتمام نماید و
بسعادت منش فتاحائے شیرازی در باب سرانجام راه حکم اشرف صادر شده بجلوه
ظہور خواہد رسید ؛

دفتر اوّل تمام شُد

انشائے ابوالفضل دفتر سوم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

آغاز دفتر سوم انشائے ابوالفضل مشتمل بر خطب و خواتم و انتخاب کتب و بیاضہا و نثرہائے دیگر

خطبۂ تفسیر بعضے از آیات سورۂ فتح

رباعی یا فاتح ابواب علوم و حکم
اے کشایندہ درہائے علمہا و حکمتہا
عرفنا من فضلک ما لا نعرف
شناسا کن ما را از فضل خود چیزے را کہ نمی شناسیم

یا رافع اعلام ایاد و نعم
اے بلند کنندۂ نشانہائے نعمتہا و نعمہا
علمنا من علمک ما لا نعلم
بیاموز ما را از علم خود آنچہ نمے دانیم

نحمدک یا من ارسل الی الخلق رسولاً امیناً و بشرہ بخطاب انا فتحنا لک فتحاً مبیناً
حمد میکنیم ترا اے آنکہ فرستادہ سوئے خلق رسولے را کہ امانت دار وحی است۔ و مژدہ داد او را بخطاب این آیت انا فتحنا کہ ما فتح کردیم برائے تو فتح روشن

رباعی للروح خیالہ جلیس الخلوات
برائے جان تصور او ہمنشیں خلوتہاست
اہداہ اللہ من صلات الصلوات
تحفہ فرستد او را خدا از بخششہائے درودہا

للعین جمالہ انیس الجلوات
برائے چشم جمال آنحضرت ہمدم مجالس است
اضعاف اضاعیف رمال الفلوات
بسیار بسیار چندہا از ریگہائے بیابانہا

صلی اللہ علیہ وعلی آلہ واصحابہ وتابعیہ واحبابہ وسلم وبعد ہذہ تحفۃ فتحیۃ و ہدیۃ
درود فرستد خدا برا و و یاران او و پیروان او و دوستان او و سلام رسد و بعد ازیں پس این تحفہ است منسوب فتح و تحفہ است
اقبالیۃ بمنزلۃ الدعاء من احقر الفقراء الملتجی لطف اللہ تعالیٰ وتبارک ابی الفضل

منسوب باقبال سبحانی دعا از طرف کمترین محتاجان پناه گیرنده به مهربانی خدائے برتر و بزرگ ابوالفضل

بن الشیخ مبارک فتح اللہ علیہ ابواب فضلہ و افضالہ و بین لہ آیات جمالہ و جلالہ

پسر شیخ مبارک کشاید خدا برو درہائے بزرگی خود و مہربانی خود ظاہر کند برائے او نشانہائے جمال خود و جلال خود

لاجل حضرت سلطان السلاطین کہف العالمین ظل اللہ فی الارض امام المستظلین

برائے درگاہ بادشاہ پادشاہان پناہ جہانیان سایۂ خدا در زمین پیشوائے سایہ گیرندگان

یوم العرض ملک المشرق و المغرب ضرغام غابۃ الحرب المؤید من عند اللہ

بروز قیامت پادشاہ مشرق و مغرب شیر بیشۂ جنگ تائید کردہ شدہ از نزد خدا

المشید بجند اللہ سیفہ مفتاح للقلاع و ذکرہ مصباح للبقاع من صار فی مصارف

و قوت دادہ شدہ بلشکر خدا تیغ او کلید برائے قلعہاست و ذکرش چراغ خانہاست ہر کہ گشت در جنگ گاہ

خلافہ سال بہ الوادی و طار بہ العنقا و من طار علی مضمار الفیاد و طاب لہ العیش

مخالف او برد او را آب رود و باخود پرانید او را عنقا و آنکہ برید بر شکار گاہ فرمانبرداری او خوش شد برائے او زندگانی

و طال لہ البقاء۔ شعر

دراز شد برائے او عمر

معمر قصر الفتح فی ساحۃ العلی	و غارس نخل النصر روض المکارم
آباد کنندۂ کاشانۂ فتح در میدان برتری	و نشانندۂ درخت فیروزی در باغ بزرگیہا
مخمر راح الروح فی طیع لطفہ	و فی قہرہ آثار سم الاراقم
خمیر شراب رحمت در سرشت مہربانی اوست	و در غضب او نشانہائے زہر مارہاست

خلیفۃ فاح من مساحب اذیال ہمتہ ارج النیابۃ النبویۃ و ساح من مساکب انہار

بادشاہی کہ بلند شد از جاہائے کشیدن دامن ہمتش خوشبوئے نیابت نبی و روان شد از جاہائے روانی

ہمتہ فلج الطایفۃ المصطفویۃ منہ شاع نور الہدایۃ والرشاد لہ دعوۃ الحیاۃ و ہو لکل قوم ہاد

ارادۂ او نہر پیروئے مصطفائی از و پراگندہ شد نور رہنمائی و راہ بودن برائے اوست دعائے زندگی و حال آنکہ او برائے ہمہ قوم رہنماست

سکبت طیبات الفیض فی خمائل شمائلہ و تسلسلت جرایات الجود من مناہل مخائلہ لقد

گداختہ و ریختہ شد عمدہ اقسام فیض در حمائل خصلتہائے پسندیدہ او و مسلسل پیاپے شد۔ جوئہائے بخشش از چشمہائے ابرہائے او والبتہ

تنسم ربیع العدل و الاحسان فی ہبت شمال مکارمہ و تبسم روضۃ العلم و الفضل من مصت

بہ تحقیق ہوائے نرم یافت بہار عدل و احسان در وزیدنگاہ باد شمال بزرگیہائے او و شگفتہ شد باغ علم و فضل از تحقیق

زلال مراحمه حافظ حدود الله بحد لا رسم للمحارم فی ایامه ولا مقدار لاحد ان یتعدی من نفاذ
آب صاف نهر بانیهائے او نگهبان احکام خدا تا غایتی که نیست رسم حرام چیزها در زمانهٔ او نیست طاقت کسے را که تجاوز کند از
احکامه نهی المنکر امر و معروف من لدیه و صد المعروف فعل مجهول لا یسند الیه احاسن
روانی احکام او باز داشتن از بدی امریست پسندیده و شهید طرز زد او و بند کردن نکوئی امریست مجهول که اسناد کرده میشود سوی
الالقاب طائفة لکعبة جماله و ایا من الاوصاف عاکفة فی مطاف کماله فانظر کیف استراض
او خوش لقبها گرد گردنده کعبه جمال اوست و متبرکه اوصاف اعتکاف کننده در طواف گاه کمال او پس ببین چگونه سرسبز شده
ریاض الشریعة بتهلال اقباله غب ذبولها و کم استفاض حیاض الطریقة من سیحان نواله بعد
است باغهائے شریعت بروان شدن آب اقبال و بعد پژمرده شدن خود ها و چه قدر پر شد حوضهائے طریقت از جاری شدن
خمولها فانظر الی علو شانه ولاحظ سمو قدره و مکانه فان اقبال العالم من ادنی علمائه
بخشش او بعد گمنام شدن خودها بنگر طرف برتری شان او و لحاظ کن بلندی مرتبه او را و منزلت او را زیرا که صدران عالم از ادنی
و اماجد الملوک من مقبلی اقدام ارکانه لا یتنفس احد فی التسادی والتوازی و لفتح عاشق له
غلامان او یند و بزرگ پادشاهان از بوسندگان پاهائے ارکان دولت او دم نمے زند کسے در برابری و مقابله و فتح عاشق او
فی المعارک والمغازی ابوالفتح جلال الدین محمد اکبر شاه الغازی لا زال اعلام دولته مرفوعة
در جاهائے نبرد و مقامات جنگ لقب پادشاه و نام او جلال الدین محمد اکبر شاه جهاد کننده همیشه با دشانهائے دولت
من السمک الی السماک و جباه الملوک معفرة فی تراب بابه الملاک و لما کان دعاء
او بلند از ماهی تا ستاره و پیشانیهائے پادشاهان غبار آلوده در خاک در او که مقوم هر کیست و هرگاه بود دعائے
مزید دولته متوطنا فی لسانی و توجه حصول فتحه و نصره متمکنا فی جنانی لاجل انی بیمامن زمانه
زیادتی دولت او باشنده در زبان من در وی آوردن حصول فتح او و نصرت او جا یابنده در دل من برائے آنکه بتحقیق من
الامین شرفت بتحصیل جلائل العلوم فی اوان الصغر الملهی عن غوامض الفهوم ولان فی
ببرکات زمانهٔ او که مبارک است بزرگی یافتم حاصل کردن بزرگ علمها در هنگام خردی که بازدارنده است از باریکیهائے فهمها و
فتحه حصول المطالب و فی نصره الوصول بالمآرب فاذا احصل له فتح جدید علی ممالک
برائے آنکه در فتح او حاصل شدن مطلبهاست و در نصرت او رسیدن بحاجتها پس وقتیکه حاصل شد او را فتح نو بر ملکهائے
الشرق بافناء الفرق الطاغیة الباغیة بالقتل والغرق انشرح صدری اقصی غایة انشراح
مشرق بنابود کردن گروه هائے گمراه سرکش به کشتن و غرق کردن کشاده شد سینهٔ من غایت مرتبه کشایش و شادمانی شد او
المنشرحین و تزاید روحی و سروری حینا بعد حین فاثرت لتهنیة هذا الفتح ان افسر الوقف الاول من

شوندگان وافزود راحت من وخوشی من دم بدم پس گزیدم برائے مبارک باد این فتح که تفسیر کنم آیت اول را از
سورة الفتح لما فيه من اجتماع خمسة اشياء وهو الفتح المبين وغفران الذنوب المتقدمة
سوره فتح زیراکه دران آیت اجتماع پنج چیز است وآں فتح روشن وبخشش گناهان پیشینه
والمتاخرة واتمام النعمة والهداية الى الصراط المستقيم والنصر العزيز وهذه خمسة كالاركان
وپسینه وکامل کردن نعمت ورهنمائی طرف راه راست وفتح غالب باشد، واین پنج چیز همچو ارکان
الخمس لهذا السلطان وهي المقدمة والقلب والميمنة والميسرة والساقة فمقدمة جيشه
پنجگانه بود برائے این پادشاه وآں ارکان فوج پیش ولشکر میانه وسپاه دست راست ولشکر دست چپ وفوج پس است
انا فتحنا لك فتحا مبينا وساقته وينصرك الله نصرا عزيزا لان الفتح والنصر اوله وآخره وبقية
پیشرو لشکر او ما فتح کردیم برائے تو فتح ظاهر وفوج پس اوست ومدد خواهد کرد ترا خداوند غالب نصر اول آں وآخر آں
ولاحقة وقلبه ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما تأخر لانه وقع بعد المقدمة ولما فيه من
وپیش آں وپس آں ست وفوج میانه او تا ببخشد ترا خدا آنچه مقدم شد از گناه تو وآنچه موخر آید زیراکه آں واقع
ذكر اسم ذات الملك القيوم كما ان قلب الجيش مقر الملك وميمنته ويتم نعمته عليك وميسرته ويهديك
شده بعد مقدمه وبرائے آنکه از قسم ذکر اسم ذات پادشاه قیوم دراں است چنانچه میانه لشکر جائے قرار شاه است وفوج
صراطا مستقيما وتخصيص اتمام النعمة بالميمنة لتخصيصه بزيادة الشرافة فشرعت في تفسيره وتأويله و
دست راست اوست وتا بنماید ترا راه راست وتخصیص کامل کردن نعمت با میمنه برائے خصوصیت اوست بزیاده بزرگی
اوردت ما لا بد منه في تحقيقه وتفصيله واودعته فوائد شريفة سمحت بها اذهان المدققين وفرائد
پس آغازیدم در تفسیر آں وقصه وتاویلش وآوردم آنچه ناچار است ازاں در تحقیق وتفصیل آں وسپردن آں تفسیر را فائده های بزرگ موافقت
نفيسة جليت بها زبر المحققين وزوائد نكات انيفت على فكري الغابرة وأوابد فقر صنعت من
نمود بآں ذهنهائے باریک بینان ویکتا درهائے عمده که آراسته شد بآں کتابهائے محققان وزائد نکته هائے که ریخته شد بر فکر من که سست است
عيني ذهني القاصر والمرجو ان تقبل هذه التحفة الفتحية وفاتحة الفتوح الالهية وان تجلت
وباریک فقره ها که ساخته شد از عین من که کوتاه است - وامید آنست که قبول کرده شود این تحفه فتحیه وسرنامه فتحهائے الهی وامید آنست
صورة في مرآة افضاله وتجلت قامة مقصودي بكسوة اقباله نعم تيقنت ان وجه مرادي يرى
که روشن شود صورت مراد من در آئینه مهربانیهائے او وجلوه پوشد قد مقصود من به لباس اقبال آں شاه آری یقین میدانم که مراد
في مستجلى نواله وصور مقاصدي تبشابه في جمال مواهبه ومناله فطوبى لسعيي وبشرى لجدي
من دیده شود در آئینه بخشش او وصورتهائے مقاصد من دیده شود در جمال بخششهای او ومنفعتهائے او پس نکوئی باد برائے سعی من ومژده باد برائے کوشش من

فجعلت قولی وما لا بدّ من قبولی دعاء بقائہ وبقوۃ ہذہ القنوت اشتغل بدوام الدرس

پس گردانیدم قول خودرا وآنچہ ضرورت است قبول کردن آں دعائے بقائے آں شاہ وبسبب قوت ایں دعا مشغول میشوم بدوام

وذکر الحق الذی لا یموت فی الخاتمۃ حقیقۃ الحمد لحقیقہ علی تیسّر اختتام ہذا التفسیر وتوفیقہ

درس وذکر خدا کہ نخواہد مرد حقیقت حمد برائے سزاوار آنست بر آسانی ختم شدن ایں تفسیر و بر

وعونہ علی الفراغ من تتمیمہ وتنمیق تسویدہ وتحقیقہ الحمد للہ الذی ہدانا لہذا وما کنا لنہتدی لولا

توفیق او ومدد او بر فراغ یافتن از تمام کردنش وترتیب نوشتن آں وتحقیق آں ہمہ ستائشے برائے خدا کہ راہ نمود مارا بایں طرف

ان ہدانا اللہ ومنّ علینا باتمام ما رجونا وانجاح ما التمس خاطرنا ایاہ

وغے بودیم راہ یافتہ اگر ہدایت نمیکرد مارا اللہ واحسان کرد بر ما تمام آں چیز کہ امید داشتیم وروا کردن آنچہ درخواستہ خاطر ما آنرا

رباعی

الّفت رسالۃ خلت عن شطح
جمع کردم یک رسالہ خالی از کلام بیہودہ خلاف شرع

تاریخ تمامہ ہدا بالاحصا
تاریخ تمام آں ظاہر شد بہ شمردن

اسّست مقرنسا عزیز رفیع السطح
استوار کردم قبہ دار عمارتے بلند بام

من تتمیمۃ ببیّنات الفتح
از تمام نہادن بہ بینات الفتح

اللّٰہم اجعل لنا محوا فی الاشراق بتاثیر ظہور نور ذاتہ کالذرۃ فی ورق الیوح وتجلیاتہ بحرکمال النبی

یا اللہ بگردان برائے ما ناپدیدگی در پرتو روشنیہائے ظہور نور ذات آں اشراق چوں ذرہ در ورق آفتاب وتجلیات آں بحرمت

وجمال حالہ وآلہ واصحابہ۔
کمال نبی وجمال حال او وآل او ویاران او۔

قطعۃ فارسیۃ فی التاریخ

منت خدائے راکہ گہر ہائے شاہوار
کز تاب مے کنند با نجم برابری

زالماس کلک سفتہ ودر سلک انتظام
آوردہ آں چنانچہ خوش آید بجوہری

از قدر در خورست کہ ہر جوہری ازاں
سازند گوشوارہ خورشید خاوری

بہر نثار کہ شاہ کہ جوہر شناس عقل
چوں او درے ندید بپاکیزہ گوہری

سلطان عہد اکبر غازی کہ بر سپہر
خورشید کسب کردہ ازو ذرہ پروری

زر بخش خسروے کہ از افراط جود اوست
خورشید عاجز از عمل کیمیاگری

در عہد او زبسکہ ہنر را رواج شد
عیب است ہر چہ ہست بغیر از ہنروری

از یمن عہد پادشہ وجہد اوستاد
طبعم نمود یاری وتوفیق یاوری

دہ سال وپنج پیش پدر کافریں برد
تحصیل کردہ ام ز علوم مقرری

دود چراغ خوردہ شب آمدہ ام بدف
شاہ منم کہ بعد ہزار آرزوئے دل
دارم خیال آنکہ دماغ امید من
دستِ مرا بگیر کہ دستم زکار رفت
آں حشم دارم از نظر بندہ پرورت
تفسیر دلکش است موشح بنام شاہ

معذورم ار نماند دماغ مرا تری
بختم نمودہ سوئے جناب تو رہبری
از عطر التفات تو یابد معطری
در بحر رنج بسکہ نمودم شناوری
کز عین التفات بریں تحفہ بنگری
تاریخ نام او شدہ تفسیر اکبری

اختتام شرح آداب المریدین شیخ شرف الدین منیری

ابوالفضل بن مبارک کہ از نارسائی در اوراق مداوائے بیماری خودمے جوید و چوں خرد آبلہ پا او از تگاپوی خویش و گفت و گوئے خود باز ماندہ رجع القہقری نمودہ دست بدامن ہر خامے مے زند سنگسار نایافت را رفتار کو و گفتار چہ و خواہش کدام بارے از کوتہی حوصلہ از زندہ ہائے مردہ دل زمانہ میسر آمدہ جویائے ہم نشینی مردہ ہائے زندہ روان است و از ابتلائے حیات حسی در جوش بودہ بعضے مسترقات زمانہ را صرف سخنان طائفۂ کہ صحبتِ ایشاں آرزوئے دل است و نمک ذاتی از حرف و صوت گذشتہ و بعمل شائستہ پیراستن متیقن بعضے و مظنون طائفۂ الیست مے نماید و دل ہرزہ کردار ہیچ خوش مے سازد و از بلاغت و فصاحت کہ بیش از جامۂ مستعار نخواند بود تنگ آمدہ سیر شرحی کہ شیخ شرف الدین منیری بر آداب المریدین شیخ عبدالقادر سہروردی بزبان بے تکلفی بلغت پارسی آوردہ است مے نمود و آنچہ مقتضائے وقت کہ بحسب تقدیر نسبت فرزندی دارد خوش مے آمدے نوشت تا آنکہ بتاریخ سلخ ربیع الاول سن نہصد و نود و شش در لاہور فراغ حاصل شد و نفس امارۂ دیوانہ را از زنجیر گسست الہی بستہ زنجیر دریافت خود گردان یا خردی کرامت کن کہ از بدیہیات اول نہ ایستد و بر سوانح کونیہ اگر خورسند نشود صابر بودہ اعتراض بر تقدیر نکند۔ استغفر اللہ ایں چہ خواہش است۔ کے باشد کہ از بار ارادت باز آمدہ در گلزار رضائے خاطر آسودہ دل گردد۔ استغفر اللہ ثم استغفر اللہ۔ **در آخر ملتقط طبقات صوفیہ نوشتہ اند**۔ در خلال اختلال احوال کہ خاطر فاتر را از تکونات ملال تمام دست دادہ بود۔ خصوصاً از صحبت ابنائے زماں و اخوان روزگار کہ طبیعت را انزجار تمام عارض گشتہ اگرچہ بواسطۂ موانع ضروریہ کہ ضرورت آں از رہگذر وناءت ہمت و قلت فطرت بہم رسیدہ

خود را در مضیق مجال ست برادران رسمی محبوس دارد. اما به بدرقهٔ عنایت بے غایت حضرت واجب الوجود در عالم معنی ازیں تنگنائے پر آشوب گاه گاہے کالبرق الخاطف نجات یافته مثل مرغ وحشی که از امتداد بودن در قفس بعد از استخلاص سراسیمه شده راه مطلب فراموش کند وبهر طرف از فرط اضطراب رود بهر جانب شتابد ایں کس نیز بے تابانه بانجائے شتے مے رفت در اثنائے ایں حیرت وسرگردانی خاطر را رغبت بصحبت گذشتهائے که زنده دلی وفارغ خاطری زیں ها متیقن جمعے ومظنون طائفه بود شد. تا آنکه گذر بمطالعه طبقات صوفیه که از تصانیف شیخ عبد الرحمٰن سلمی که از کبار متقدمین است افتاده وبمناسبت آں حالت وآں ذوق که بهیچ وجه دام اعتماد ندارد وآنچه خوش آمد در قلم آورد وترصد از اخوان حال ومآل که بریں مسوده نظر انداز نداشت که ایں ملتقط را باآں حالت قیاس نموده اگر اعتراض نه نمایند. بانصاف نزدیک خواہد بود بست وششم رمضان نهصد ونود در فتحپور نوشته شد. دیباچه کجکول خرد از خامهائے ایں مجرد مقید آنست که تمنائے آں دارد که در زمان بینوائی وتنهائی که برعونت تجرد گرفتار باشد. ایں کجکول ترشی در کاسهٔ سر ایں ہشیار مست اندازد تا بقدر بعالم افاقت آمده راه رفتار خود در اگم نکند وآنچه آں را سرمایهٔ لاغری ایں فربه انگاشته است از اسباب مزید فربهی نگردانداہی دست ایں مجول حریص را از دامن تدبیر خودش باز داشته اورا در حبالهٔ تکفل خود چنانچه داشته بودے ظاهر گردان تا بشرف دولت آرامی که بے آرامی را دراں مجال نباشد مشرف شود واز بند نعمت کشی وجود خلاص شده در بیم نیستی نباشد. عبد الله را کجا سر شکر گزاری وجود است وچگونه اورا ترس عدم به پناه دعا برد اولو داعیه امید است ونه واهمه بیم اے ابوالفضل شرمے از خود بدار که از عبد اللہی بعبد العلمی آمدی و از انجا افتاں وخیزاں بعبد الطبعی اگرچه مدتے درکسوت ارباب علم بودی. ترکانه ہمتے تو کجا شد که جوشے بزند که از بند بندگی نجات یابی۔

شروع انتخاب شرح آداب المریدین

دل پریشان از روئے اضطراب ونادانی رہین آتش وقرین سوزش بوده گرد سراپائے جهانیاں مے گشت وبه پائے شکسته وچشم نابینا در مسالک اطوار جهانیان سلوک نموده مشاهده خورسندیهائے بنی نوع خود کرده ظن ارتقا بمدارج سعادت بخود مے کرد واز مخادعات نفس اماره ذاہل وغافل بوده از فرورفتگی خود در وحل جهل دغلاب شقاوت خبرے نداشت تا آنکه رعونت

تماشا یا طلب مداوا در مطالع شرح آداب لمریدین شیخ شرف الدین منیری روزے چند مقید ساختہ خاطر فاتر را براں داشت کہ آنچہ بمساعدت وقت پسند خاطر فضول افتد رقم پذیر قلم ناحرم شود بنابراں شطرے از اوقات نامضبوط مشوش را صرف آں نمودہ سخنان دلآویز خود را مسودہ مے نماید واز ردو قبول تماشائیان مطمئن خاطر بودہ او لا شفائے بیمار خود ثانیا مداوائے مفلساں تیمار طلب چشم داردایں چہ ترانرست کہ مے خایم وایں چہ مزخرفات ست کہ مے گویم۔ ہماں بہتر کہ مہر خموشی برزبان ہرزہ گوبستہ ازیں محال گوئی باز آیم وبخموشی ومساز گردم۔ رباعی

گرعاقلے حدیث تو کم کنمی راہ سرگفتگوئی محکم کنمی
دل سوختہ چند فراہم کنمی برکردہ بگیمی وماتم کنمی

الٰہی دیدۂ بینائی یا شہپر عنقائی ودل بے حاصل را بہ نزہت گاہ رضا وتسلیم بردہ صلح کل عنایت فرمائے واز کشمکش کون وفساد نجات بخش استغفر اللّٰہ ثم استغفر اللّٰہ اگرنہ داعی دعای بودمے بودمے ازگرداب بحیائی کہ زبان طلب دردرگاہ طلب تو بمقتضائے حکمت بالغہ آں چنانکہ بایستی ظہوردر آوردہ دراز کردہ بودم کے سرمے برآوردم بخیقۂ ابوالفضل بن مبارک عفی عنہما اللّٰہ اکبر خاطر اعجوبہ حیرت است کہ بعبارت درنگنجد نمے دانم کہ چساں از عہدۂ او برآیم۔ ابیات:-

ہست بیدائے حکمتش پیدا نیست پیدا کنار آں بیدا
قدمے چند عقل سرگشتہ ہرطرف رفتہ باز برگشتہ

وچوں قائد تقدیر ازل ایں حیران ہیچمدان درگل ماندہ را بمقتضائے حکمت بالغہ درافراد ابنائے نیا درآوردہ بتذابۂ درمشاغل لایعنی دنیوی منہمک ساختہ کہ از لذات حیرت کہ بموجب زنادت فطرت دستی قابلیت گاہے دست مے داد از انہم باز داشت۔ رباعی

اے فسق وفجور کار ہرروزۂ ما وے پرز حرام کاسۂ وکوزۂ ما
مے خندد روزگار مے گرید عمر برطاعت وبرنماز وبرروزۂ ما

تعاجباد یا نالایسال عما یفعل شانہٗ نمے دانم کہ چہ کردہ ام کہ مستوجب آں شدہ ام کہ از عبد اللّٰہی بعبد طبعی آوردی اگرچہ وثوق برجلائل آلائے تو در درجۂ اعلیٰ است کہ ایں حالت را تابیدی نباشد۔ امابر آستان کریمی تو دریوزہ مے نمایم کہ از عبد اللّٰہی بعبد الدراہمی والدیناری نیاری چندگاہ است کہ فطرت باطبیعت من در نبردست ودرکش مکش ابنائے زماں افتادہ ام نہ قوت گریز نہ قدرت ستیز رباعی

صبرے نہ کہ از عشق بپرہیزم من — بختی نہ کہ با دوست در آمیزم من

دستے نہ کہ با قضا در آویزم من — پائے نہ کہ از میانہ بگریزم من

سبحان اللہ غریب حالتی و شگرف مقامی پیش آمدہ کہ باطن بامر ہائل گرفتار و ظاہر با شرار روزگار در جنگ نہ مردانگی کہ پائے ازیں وحل بیروں کنم و نہ قوتے کہ سرانجام ظاہر نمایم قیاس باید کرد کہ با مور ضروریہ ایں لباس پر تلبیس چہ قدر تواں پرداخت و بمقتضائے رابطۂ قدیم طائفہ از خلان وفا بموجب دلسوزی کہ لازم طبیعت دوستان ایں نشاء مے باشد در انجاح مقاصد و مطالب مساعی بلیغ مے نمودند و آثار صدق نیت و حسن طویت ایں طائفہ چوں نزدیک بتقیین عرفی بود و جہالت ایشاں از حالت سریۂ ایں شوریدہ قریب بتقیین نفس الامری نہ روئے منع داشت و نہ رائے قبول تا آنکہ غرۂ رمضان سال نہصد و نود و یک قرار براں نہج داد کہ از کلیات امور واقف شدہ خود یک دفعہ باں پردازد۔ اللھم خذ منا عن الھواجس النفسانیۃ والوساوس الشیطانیۃ و شرفنا بمقام الوصول و اوصلنا بعالم العقول اللہ اکبر برخوردار آستانۂ معرفت رجائے کشادہ پیشانی تواند بود کہ بفراخی نشاط غمگساری کونین پیش نہاد ہمت او باشد یا خوشۂ گرہ برابرو کہ اگر سرور ہمہ جہانیاں نصیبۂ او باشد دامنی آشنا بود نباشد و بزرگ ایں درگاہ کہ پیشوایان نشاتین را از اسباب والاست آں مایہ دریافتی تواند بود کہ از خوف و رجا و قبض و بسط فراتر کشیدہ غم و شادی را پیرامون خاطر مقدس او راہ نباشد مے خواستم کہ فراتر ازیں مقامے چند رسیدہ خود چوں گویم دریافتہ خود را رقمزدۂ کلک جواہر سلک نمایم لیکن چکنم کہ دانش جہاں ساز فطرت سوز من رخصت آں نمے دہد بخاطر شوریدہ مے رسد کہ ایں تیز رو اوّل مصاحبان بزم عشرت جہاں آفریں را سایہ ایست بلند پایہ و آں کو بکن دوم ملازمان بارگاہِ سلطنت را پرتو بیت بسا زدار آں دور بیں سومین محرمان خلوتخانہ شہود را نمونہ ایست پسندیدہ اللہ اکبر حسد کہ حاسد سرا بیش از ہر کس در اندوہ دائمی محبوس داشتہ بسزائے او را در گریبانِ او دارد اے نفس بشر ہیچمن زینہار کہ در نہاد خود منافقانہ انتقامی پوشیدہ نداری وا اے معاملہ نا فہم ترا کہ روشنی از دریچۂ قدس راتبہ ساختہ اند چرا اندیشۂ ظلمتیان سنگ راہ تو مے شود۔ اگر بہ نیکی تو دارسیدہ در دشمنیٔ تو کمر اہتمام مے بندند۔ ہمانا کہ بیمار حسد اند از مریض کار صحیح چہ طمع داری و اگر بد انگاشتہ با تو راہ مخالفت پیش دارند در مبلغ علم خود راہ عبادت سلوک مے کنند تو چرا بیہودہ سنگ تفرقہ مے اندازی والحق ازیں بیمار بے تمیزی زیادہ ازیں چہ مے خواہی۔ اے نفس من کہ از کم حوصلگی خود یا الٰہی در تو کہ از گروہ بد نہادان

خداع و مکرمنشی از گفتار و کردار تو گمان خوبی برده ام این رنگ حرف مے زنم وگرنہ بدی را بد انگاشتن
وبااو نرد محاربت باختن اگر از خرد اندیشی دور است ـ در معاملہ ذاتی چہ دور باشد اے کاش دشمن
من فہمیدی کہ من از وچہ رنگ آسودہ ام تا ہر آئینہ از ملازمت نامردانہ خود باز آمد فظاہراوبہ باطن
ہم رنگ گشتہ براحت افتادی وکاشکی خیراندیشی کہ درحق دشمن دارمی یاحق اساسی مرا کہ راہ
مداہنت ندارد دوست طفل مشرب حقیقت نفہم من بدانندی تا بہ نقد از دوستی من رنج زدہ
نشدی کسے باشد کہ از حیض گفت ـ این زن قحبہ منش من کہ معاملہ نفہمان اونفس ناطقہ و
گروہے از تیزروان عرصۂ دانش نفس امارہ نامند طہارت یافتہ بجامن خموشی گراید ـ استغفراللہ
استغفراللہ الٰہی این عبد خواہش را عبداللہ ساز ـ ہفدہم شہر ربیع الاوّل سن نہصد ونود ونہ در
دارالسلطنۃ لاہور نگارش یافت اللہ اکبر الٰہی من دوستدار جہانیاں را جہاں دشمنی کہ دشمنی دشمن عالمیان
باشد چہ عطیۂ ایست عظمیٰ و موہبتی ست کبرے کہ بہ من فروغ خرد این را از اسباب دوستی افزائے گروہ
بنی نوع خود گردانیدہ ام ـ بیت

عاشقم بر قہر و بر لطفت بجد ای عجب من عاشق این ہر دو ضد

اگرچہ شکر اینکہ مرا بوسعت آباد رضا در آوردہ از شادی و غم نجات دادۂ بزبان ثبات پائے بعمر
درازادا کنمی ـ امابس بار گراں بر خاطر برادران من کہ بنی نوع من اند ـ نہادۂ یا مرا زود از کثرت آباد
وجود بہ خلوت خانہ عدم رہبری فرمائے یا گرانی این گراناں کوئے نشیب تا داتنے راچارہ نمائے
مرا کہ از اسیری این قحبہ رعنائے دنیا باز خریدی برائے چہ در طویلۂ این علف خواران زر بہا سے
داری ہمن کہ کندۂ اخلاص بر پائے دارم و زنجیر گراں مروّت در گردن و ترازوئے خرید و فروخت
معاملہ در دست چارۂ خود آں دیدہ ام کہ سرمایۂ ہستی خود را کہ چہار گوہر گراں بہا است یعنی جان کہ راس
المال کم معرفت طبیعیان باشد و مال کہ خلاصۂ جواہر سوداگران پست ہمت تواند بود و ناموس کہ
درمیان خواجۂ دنیا و کناس عالم وقحبۂ روزگار مشترک است و بہترین اسباب بزرگی بزرگان پندار
پرست است و دین کہ عصائے کوراں کوئے راستی و درستی است ـ درکارسازی صاحبُ پادشاہ
ولی نعمت خود نثار کردہ بہ پیشانی کشادہ مسرّت پیرائے آں جہان گردم ـ الٰہی از حوصلہ خردی
دادہٗ درخور آں و باندازۂ او کار از من مے طلبی و از میان تہی کہ دارم چنیں پاتمال خواہشم ـ اے ہستی
بخش من مرا ازیں اندیشہ نگیری ـ فرد

بچار سوئے مراوے فتادہ ام کہ ہنوز بجاہ یوسف من بہ کہ اندریں بازار

بست و ششم شہر ربیع الاوّل سن نہصد و نود و نہ در لاہور قلمی شد۔ اللہ اکبر خیر اندیش نیکو کار آں تواند بود کہ رحمت عامۂ ایزدی را مخصوص طائفہ ندانستہ خود را از آلائش خواہش پاک داشتہ بر مسند تسلیم نشستہ تفویض کل نماید و ازاں فروتر آں دولتمندی بود کہ بزم دوستی با دوست و دشمن خویش و بیگانہ آراید و ازیں کمتر آں بخت بلندی تواند بود۔ کہ اگر بہ نزہت سرائے محبت نتواند رسید بارے بقلاوزی بخت خداداد بر بساط عزت رضا رسیدہ بخاطرے کشادہ پیشانی خوشنودیٔ خدا رضامندی خود داند و ازیں پست تر آں نیک ذاتی تواند بود کہ اگرچہ رحمت شاملۂ الٰہی را مخصوص گروہے ساختہ است۔ لیکن از ردّ و طعن مخالف آرمیدہ صلح کل در میان دارد و ازیں کمتر ازاں سعادت مند سادہ لوح تواند بود کہ ہر چند بہ دولت سرائے محبّت کل و نزہت سرائے رضائے کل و دارالامن صلح کل نرسیدہ است۔ اما روشیکہ از راہ عقل ناقص یا تقلید کامل آوردہ اند بے مداخلہ ریا نیک و بد آں روش را مردانہ امتثال و اجتناب مے نماید و مراتب ایں چہار طبقہ گرامی چوں مدارج آں ظلوم و جہول کہ منزل او فروتر ازینہا ست از پایۂ احصا بیروں و از حیطۂ بیان افزونست۔ اللہ اکبر ابوالدنیا آں پست فطرتے است۔ اکمہ کہ عجوزۂ بدروی دنیا را عروس زیبا شناسند۔ لیکن از انجا کہ بمشام جان او از دولت خانۂ ہمّت نسیمی رسیدہ است۔ چنانچہ در اقبال ایں نامرد فریب از جائے اطمینان و مقام آرام نرفتہ کامیاب خورسندی و شادملنی نمے گردد۔ و در ادبار ایں بے وفائی دوست کش دشمن نواز پائمال اندوہ و لگد کوب غم نمے شود ابن الدنیا آں بے یار دانشے است کور باطن کہ در آمد شد ایں پیر فرتوت بے حقیقت نادان برادر دانا افگن خسران زدۂ شادی و ماتم است۔ نہ در حصول لذات ایں شراب فنا انتما شکم حوصلۂ شادی او سیر و نہ نفس آرزوئے او در نشیمن آرام و نہ در انعدام ایں نیست ہست نما معدہ ماتم روزگار او پُر و پائے خواہش او لنگ و عبدالدنیا آں بے سعادتے ست کہ با فراہم آوردگی تیرگیہائے سابق در حصول مقاصد میان تہی ایں نشاء صورت کہ گذاشتۂ خرد پروران و مردود روشن ضمیرانست از شاہراہ راستی و درستی انحراف مے ورزد و اما در دفع مکارہ ایں جہان حزن را از جادۂ طریق منحرف شدہ دست بدامن مکر و حیلہ زدہ نجات خود را مے جوید امتہ الدنیا آں بے دولتیست کہ با فنون بدی و بدکرداری کہ سمت ذکر یافت۔ یکبارگی از راہ راست و درست کرداری یکسو شدہ در جلب ملائم و دفع مضار در مراتب سوری و مدارج ماتمی گروہ مہلک گریزت قطع نمودہ کمر بستۂ مکر و خدیعت ست در ہر ماہ سن سی و شش از

دل بزبان قلم آمده فائده بر مستبصران ہوش ربا پوشیده نماند که مقصد اعلیٰ و مطلب اسنیٰ
دریافت ذات و صفات ایزدیست جل جلاله و جویندگان این گوہر بے بہا دو گروه اند گروہے
بکشف و شہود دست ہمت بدامن مقصود زده اند و طائفه بوسیلهٔ جمیلهٔ دلیل و برہان بر سدّهٔ
علیائے این مقصد ارجمند برآمده کامیاب دانائی گشته اند. فرقهٔ اولیٰ اگر بوجود نبی گرویده اند
آن جماعت را صوفیه گویند و اگرنه حکمائے اشراقیه خوانند و طبقهٔ اخریٰ اگر نبی را اعتقاد دارند متکلمین
نامند و الا حکمائے مشائین دانند این خلاصهٔ تحقیق است که سید جرجانی در حاشیهٔ مطالع از محققین
قدما نقل مے فرمایند. الٰہی آنچه مرضی تست بدان بداہت فرمائی نمیقه ابوالفضل بن مبارک
عفی عنہما الله اکبر مہتدی نشده راه ہدایت شناختن دیده وری را بکوری فروختن است یا
آرمیدگی خویشتن را به بے انصافی دست و گریبان داشتن دانسته خود گفتن ہرزه کاری و نایافته
خود را بیان کردن بے خبری نخموشی حرف سر گشتن دکان داری اے جویائے راه معامله با مستعد خطاب
چه احتیاج که مقدمات معنوی که مخدرات قدسی اند. درمیان آرد و یا بی استعداد خود چرا ازین مقام
حرفی زند و نامحرم را در خلوت سرائے سلطانی راه دہد آگاه دل باش اگر شناسائے معرفت و
آشنائے حقیقت گشته یعنی قطرهٔ از دریا و ذرّهٔ از ریگ بیابان بدست افتاده منصب دربانی یافته
کمر بستهٔ پاسبانی باش و اگرنه پا از اندازهٔ بیرون منه و بیہوده مخروش که مبادا نوحهٔ دل آزار تو بآستان
خاقانی رسد نوزدہم صفر سن ہزار مرقوم شد. الله اکبر اے ابوالفضل با وجود بینائی چرا رقم الٰہی بنام
خود مے نہی و با چندین دانائی برائے چه نشان الٰہی بر خود مے پسندی دید و دریافت اخوان از منهٔ
سابقه که بحسب ظن و دوربینان خرد پیشه زمان ما از ایام فاصله است. دانستی که مبلغ محصولات
تجارت مجمل در کلیله و دمنه املا نمایند. تا بدلاوران روزگار ما چه امید داشته شود زودتر خود
تگاپوی ہرچه تمام تر اگر توانی از خلاب اسباب برآر تفاوت ازمنه و تباین ایامے آنرا که بر تو خواندم و تکیه
بر آن کرده با تو مے گویم برائے آنست که خو کرده عادتے والا مزاج روزگار ما یکدار از عنفوان پیدائش تا حال
که نه آغازش معلوم و نه انجامش پیدا در نیکی و بدی در نشیب و فراز یکسان است. حیف باشد که برائے
آلائش بے ثبات که جز نمائش در چشم احول ندارد خلاصهٔ زندگانی را در انتظام اسباب لایعنی صرف
نمائی و از حرف بلند و دریافت ارجمند که گاہے نفس ذوفنون تو بآن بازیست مے دہد. فریب نخوری که
راه بس دراز و باریک و خطرناک است. چه رہبران بے گم کرده اند و در اول قدم فرو رفته
فہمیدنیہا اگر بکردار درست پاک اند و لبس شوائب ریا آراسته نگردد و بدانکه چه حیرانی عظیم است

ولہذا مولانا روم مے فرمایند۔

ہر کرا در عقل نقصان اوفتاد   کار او فی الجملہ آساں اوفتاد

چہ باوجود نکال معنوی وبال ظاہری ندارد سبحان اللہ تا نگاہ کردن صد اعتراض بر خدا مے کنم ذرۂ امکاں را در درگاہ وجوب جز رضا مندی و خرسندی ہرچہ کند نشاں بے ذولیتست چہ تماشا است کہ خود معاتب و خود معاتبم ہم بیمارم وہم طبیب مسہلی کجا است کہ معدۂ خاطر را از اخلاط فاسدہ و انتہائے رسمی پاک ساختہ۔ بجلائے ضمیر مشرف ساز دو از حسن صورت و سیرت کہ دام نایاب تعاں راہ طلب است. نجات بخشیدہ فنائے کلی و اتصال حقیقی بخشد سن نہصد و نود و شش بلدۂ لاہور نگاشتہ۔ اللہ اکبر ملتقطات شرح آداب المریدین روزے از روزہا کہ خاطر مشوش بمسودۂ ملتقطات شرح آداب المریدین مشغول بود دل ہرزہ گرد را پائے بند سخنان ایں طائفہ ساختہ بمقتضائے مالیخولیائے کہ داشت. سودائے خام مے پخت از برادر دینی دو اور یقینی حکیم ابوالفتح کہ دریں سرائے وحشت آباد بے آدمی معنے آدمیت و بوئے مردمی ازاں گرامی نہاد خانوادۂ نفس ناطقہ بمشام ایں مسکیں مے رسید و قوت جان و قوت عقل مے گشت ایں رباعی با سائر مناسبات رسیدہ مے خواست کہ عبرت و خبرت ایں نامہ را بہ تمام تسوید نماید لیکن چوں بہ شوریدگی حال رباعی را مناسبتے تمام بود بذکر آں اختصار نمود۔

اسرار حقیقت نشود حل بہ سوال   نے نیز بدر باختن حشمت و مال

تا خون نکنی دیدہ و دل پنجہ سال   ہرگز ندہند راہت از قال بحال

ہرچند خاطر بے حوصلہ را شرحہ شرحہ کرد لیکن مژدۂ امیدی و نوید وصولی نہ رسانند الحمد للہ علی ذالک اللہ اکبر ابوالفضل بن مبارک را کہ نہ ترسند از ہستی موہوم و نہ ملول از نیستی اعتبار یست مالیخولیائی ذاتی یا شورش بہاری یا نہ بتیابانہ بہ گلگشت سخن گزینی آوردہ گاہ بہ بہانہ غذائے خویش قدسیات کلام را مے نویسد و گاہ بہ خیال مہمانی برادران فطرت زلہ بردارست و گاہ برائے دفع شر تمغا چیاں طبیعت کہ اخوان معاشرت اند در تسوید اوراق کوششے دارد۔ الٰہی چشمی و سرمۂ کہ خجلت زدۂ و بال است تا از وحشت آباد گفتگوئے بر نزہتگاہ خموشی رسیدہ نظارگی باشد۔ اللہ بس و ما بقی ہوس در مفتح سال چہلم الٰہی ایں دو کلمہ نوشتہ شد۔ اللہ اکبر اے نفس معربد اگر آہنگ انصاف طرازی در سرت ہست با خود بقدر دریافت خود ژندہ معاملہ بردوزی و با برادران عینی کہ فرزندان آدم اند باندازہ عمل خود خلعت سودوزیاں سر انجام دہی و اگر از فرعونے کہ

در نہادت مخمر ساختہ اند ایں گفتار مرانے فہمی چارۂ بیماری خود را از وداغ بیماری دیگران چہ مے جوئی و مرہم جراحت خود را علاج مرضہائے جہاں چہ مے سازی۔ اللہ اکبر حق گوئی من کہ دوست از دشمن نداند و آشنا از بیگانہ نشناسد۔ از رضامندئ دشمنان و ناخوشنودئ دوستان کے شاد و غمگیں خواہد بود۔ معشوقِ من کہ در ناحق طلبی از من نابرخوردار است۔ در عاشقی چگونہ کامروائی طمع داشتہ باشم۔

انتخاب منتخب مکتوباتِ شیخ شرف الدین منیری

از مکتوبات صدی آں تشنۂ نشان یافتہ آب کہ بہ حیثیتش تشنہ گرداند و نوشیدنش تشنہ تر شرف الدین منیری سخنے چند کہ بر خاطر بوالہوس و نفس مخادع خوش مے آید بہ نیت توشۂ ایّام تجرد بر مے دارد اے نفس اگر دریں طویت سدادی در شادی داری۔ ہمتے در کار خود کن و مردانہ قدمے بردار کہ اگر بہ مقصود رسی بارے صاحب ہمتانہ در راہ رفتہ باشی مرداو ماہِ الٰہی سن سی و سہ در دار الخلافہ لاہور نوشتہ شد۔ اللہ اکبر مدارا آنست کہ در ضمن خوش روئی و کشادہ پیشانی حق فوت نشود و مداہنہ آنست کہ در ذیل معاطفت حقی در پردۂ کتمان ماند یا بطلانی در منصۂ ظہور جلوہ کند۔ شکر ایں کہ در کلیات براہ مداہنہ نرفتہ ام۔ در کیل آسمان نگنجد و اندوہ آنکہ در بعضے جزویات بایکے مداہنہ رفتہ در کالبد زمین در نیاید۔ اللہ اکبر ابوالفضل کہ با دشمنان ہموارہ خیر اندیش بودہ آہنگ دوستی دارد با دوستان چرا زیست آدمیانہ نکند۔ لذات ایں معنی عذر خواہ طعن بدگو ہراں ست۔ اللہ اکبر ابوالفضل کہ تنگاپوی ہمت و جستجوئے فطرت بر آستانۂ صلح کل اقامت دارد۔ آمرزش دوستان تنگ حوصلہ کوتہ نظر کہ مدارا از مواسانہ شناسند و جنگ را از صلح جدا نتوانند کرد۔ از ایزد خود مسئالت مے نماید۔ اللہ تعالیٰ از اندیشۂ معصیت گریزت و نکیدت برادران کنجشک حوصلہ مرا مگیر او و مرا از اعتراض بر حرف دوستان کہ چرا دوست ما با دشمنان دوست نما است یا ہمانا کہ دوستی او با ما نیز از ہمیں قبیل است یکسو کناد۔ اللہ اکبر ابوالفضل کہ با خود نرد دشمنی مے بازد و با دیگران شطرنج دوستی الٰہی چہ مے خواہی کہ او را بروشی دشمنی خودش گردانیدی و جہانی بطرزی در کمیں او داری۔ اللہ اکبر صبر از نادان آید و شکر از دانا صبر کہ با داغ پیشانی دردناکی و نارضائے ایزدی ممدوح گروہ ہائے پیشوایانِ کارخانۂ انتظام است از کوتہی حوصلہ در پایانِ خطا است اللہ اکبر الٰہی دانش گوارا کہ بر بیدا نشان تفوق تجدید کرامت فرمائی و الا در کنج خمول بیدانشی خرسند دار۔ اللہ اکبر از بے انصافی

گویم یا از کورے دانم کہ خواہش محال نمایم و چشم اجابت از واجب متعال داشتہ باشم۔ اللہ اکبر مراتب مہربانی و مدارج عطوفت خدیو جہان از اندازۂ گفت بیرون است۔ وانگاہ از امثال ما کوتہ نظران گفتار صفیق بشرے بہرحال انشاء اللہ بفرمان تہجان خرد کہ مالا یدرک کلہ لا یترک کلہ است۔ کلمۂ چند نگاشتہ قلم ضراعت مے شود مے فرمودند کہ بیچارہ آدمی با وجود فروغ خرد در ظلمت طبیعت در افتادہ راہ نجات خود نمے جوید و با وجود چندیں نعمت کہ برائے او سرانجام دادہ اند قصد جانداران نمودہ سینۂ خود را کہ محرم اسرار ایزدی است گورستان حیوانات مے سازد و از برائے پُر ساختن شکمے چندیں جاندار را بہ ابلاخانہ عدم مے فرستاد مے فرمودند کہ کاشکہ جسم عنصری من بشایۂ کلاں بودے کہ ایں نامعاملہ فہماں گوشت خوار از گوشت ایں کس سیر گشتہ بجاندار دیگر نپرداختندے فراخی حوصلہ عطوفت را شرح ہم با بلندی وارجمندی دریافت والا بیان کنم اگر تو کرنے بودے و ممدوح پادشاہ نے بودے حرفے چند از فہمیدگی خود مے گفتمے۔ ہر آئینہ از طعن کوتہ نظران گونشیب نادانی ایمن بودمے۔ استغفر اللہ من کہ ست دریکنون زدہ ام واز ردو قبول بزرگان جہان یکسو گشتہ سر بلند شناسا تیم۔ از اعتراض کوتاہ بیعصا چہ اندیشہ مند باشم ہیزدہم محرم سن ہزار قریب آب چناب کہ حضرت لشکار برآمدہ بودند مرقوم شد۔ اللہ اکبر تجرد ش و حدتی را عشق کنج خانہ نشان صحت عقل ست و کثرتے تعلقے را دوستی خلوت بیماری نفس روز پنجشنبہ ہیزدہم شعبان سن ہزار و یک سر آغاز بیاض ابوالفضل بن مبارک را کہ بہ ہمت خدا شناسان فراخ حوصلہ از تنگنائے جنگ کل بہ صلح کل آمدہ در ازدحام عام خلوت گزیں بود۔ سفر اقلیم محبت کل پیش آمدہ امید کہ دراں ملک مقدس او را توفیق اساس خانہ شود تا مستعد سفر جا بلقائے رضائے کل گردد و آنجا نیز نشیمن دلکش بدست افتد تا شائستہ صحبت مسافران آسمان نور وراہ تفویض کل گردد و دراں دار الخلافہ ایزدی سیدٔ توطن گزیند۔ تا بوقت مسعود شناور محیط محو مطلق گشتہ بہ نزہت سرائے دولت جاوید عمر ابد یابد۔ اللہ اکبر رفیق مرنج و مرنجاں ناصح خموش گویا مبشر مومن رہنمائے بے رعونت آشنائے دوست رو دوست صداقت نشان شناسائے ہر منزل زبان دان ہر دیار میانجی ہر معاملہ ترجمان ہر زبان ناخدائے بحر محیط کشتی بے ملاح زاد و راحلہ بہترین سفر تارو پود ایں لباس بدست افتاد۔ یعنی ورقے چند منزہ از نقوش رسمی را پیش گرفت تا قدسیات حقیقت و مقدسات معرفت کہ معین ایں معاملہ باشند۔ نوشتہ آید و شائستہ آں اسامی گشتہ مدنی الطبع مرا مدینۂ فاضلہ باشد و شورش باطنی را چارہ گر آید و وحشت ایں راہ واپس نبرد۔ افسوس کہ شیشۂ

جامی از تو بدر نمی رود و اندیشهٔ واپس رفتن سودا انگیز است۔ نظم

پختہ گردد از تغیّر دور شو
بچو برہان محقق نور شو

کار پنہاں کن تو از چشمان خود
تا بود کارت سلیم از چشم بد

پیش شاہاں گو خطر باشد بجاں
لیک بر نشکیبند عالی ہمتاں

پنبۂ وسواس بیروں کن ز گوش
تا بگوشت آید از گردوں خروش

و سرگردانی جہانیان و تنہائی تو ترا در گرداب حیرت نیندازد۔ نظم

سر شکستہ نیست ایں سر را ببند
چند روزے جہد کن باقی بخند

قبلۂ جاں را چو پنہاں کردہ اند
ہر کسے رو جانبے آوردہ اند

آنکہ بیند او مسبب را عیاں
کے نہد دل بر سببہائے جہاں

ایں سببہا بر نظرہا پردہ است
کہ نہ ہر دیدار صنعش را سزاست

دیدۂ باید سبب سوراخ کن
تا سبب ہا را کند از بیخ و بن

تا مسبب بیند اندر لامکاں
ہرزہ داند جہد و اکساب دکاں

خرم آں باشد کہ نفر بید ترا
چربے و نوش و دامہائے ایں سرا

گام زیساں نہ کہ نابینا نہد
تا کہ او از چاہ و از گو وارہد

اے دریغ کہ ہنوز ایں سرگردان کوئے طلب چارۂ خود را گفت دانستہ بدامن خموشی نمے گراید۔ نظم

کار آمد حصۂ مردان مرد
حصۂ ما گفت آمد این ست درد

دفتر صوفی کتاب و حرف نیست
جز دل اسفید ہمچوں برف نیست

زادِ عالم چیست آثار قلم
زادِ صوفی چیست انوارِ قدم

از ہزاراں اند کے زیں صوفی اند
دیگراں از دولت او مے زیند

رو چنیں عشقے بجو گر زندۂ
ورنہ وقتِ مختلف را بندۂ

خطبۂ بیاض تازہ جتو نے خاطر پریشان را بر فراہم آوردن ایں سفینہ داشت من عبد الخواہش طلب در دولت سرائے عبد اللہی سنگسار خجلت گردانید ندانم ایں دلست یا دشمن جانِ من است ابوالفضل را کہ بسر نوشت آسمانے مورد احتداد است چگویم اگر از پستیہائے او نویسم قصر گو کم فطرتی و پست ہمتی او و اندیشۂ دور بینان بارگاہ دانش نگذرد۔ و اگر عالی فطرتی و بلند پروازی و دور بینی و تیز روی او را شرح نویسم در معدۂ فاسد زنان و زمانیان کجا گنجد۔ بہرحال بوالعجب

کسے است کہ اگر خزف را بہ مروارید فروشد۔ سود کند و اگر مروارید را بہ خزف دہد فائدہ ببیند۔ للہ الحمد کہ بعنایتِ ایزدی توانگر خاطری است۔ کہ کیمیا گرانِ روزگار مفلس دریوزہ گر او بیند نہ از دوستاں بر خاطر او بندی و نہ بر دشمناں از و گزندی۔ دشمناں از و فارغ دل و دوستاں از و خرسند۔ ہیہات چہ می گویم در معاملہ جائے او کہ محل رواج بازار تمیز است۔ نہ دوستی بکار آید و نہ دشمنی آزار رساند۔ مجملاً از آنچہ بعہد و قصد از آسمان فطرت بر زمین قناعت فرود آمدہ از شناسائی مزاج زمانہ خرسندی می نماید و خود را از عاشقان این نشاءِ عالم می داند۔ مسودات این سفینہ است از آنجا کہ معاملۂ حقیقی با جہان آفرین است محل معذرت نیست و چوں در گروہ تعلقیاں در آمدہ داد و ستد با ایشاں می نماید۔ عذرے کہ پسند مشکل پسنداں خود پسند باشد۔ ندارد۔ پس ہماں بہتر کہ در سخن بستہ آید و بدانچہ سلطان وقت فرماید۔ امتثال نمودہ از طعن و تحسین یکسو آید و آغاز این سرمایۂ مالیخولیا بیست و دوم رجب سن نہصد و نود و ہشت در دار الخلافت لاہور نوشتہ شد۔

افتتاحِ بیاض۔ امروز کہ زمیاد بست و ہشتم مہر ماہ الٰہی سن سی و ہفت سہ شنبہ چہاردہم محرم سن ہزار و یک است در عرصۂ دلکشائے کشمیر تازہ جنونے در سر افتادہ این شوریدۂ شورستان طلب را شرۂ سخن گزیدن و گزیدگی خود را خریدن بریں آورد کہ بزمے رنگین از سودائے خود آرائش دہد۔ ورقے چند را کہ بزبان رسم بیاض نامند و بلسان تحقیق مالیخولیا نامہ خوانند سیاہ نماید و حالت تذبذب خود را خاطر نشین و در بیان عرصۂ بینش کند۔ الٰہی از کشاکش اندیشہائے تباہ نجات فرمائے بر حافظۂ خود اعتماد نیست۔ تا تعہد مکرر خوشتن نمایم و حالت سنجیدہ نیست کہ بر گزیدۂ خود اعتماد داشتہ باشم۔ **نظم**

دولت اگر ہمدمے ساختے — عمر بدیں نیز نہ پرداختے
در دلم آید کہ گناہ کردہ ام — کیں ورقے چند سیاہ کردہ ام

اگرچہ محرک خاطر در تسوید این اوراق برداشتن مناسبات خویش بود۔ لیکن بجہت دیر بدست آمدن و دشوار بہم رسیدن آں و نیز در آمدن این کس با تعلقیان متاع پرست و محشور شدن باین گروہ از خوش آمدہائے این طبقہ کہ خروار خروار و خرمن خرمن بہم می رسید۔ آنچہ خوش آمد طبیعت بود بالفت فطرت و مباینت مشرب بر داشتہ نیز داخل مسودہ ساخت۔

دیباچۂ بیاض۔ ابوالفضل بن مبارک کہ بتائید ایزدی از صلح کل فراترک شدہ نرد محبت با طبقاتِ انام می بازد۔ چنانچہ برائے مہمانی برادرانِ فطرت بیاضہا سرانجام می دہد۔ بجہت

آشنایان معاشرت نیز ورقے چند سیاه مے سازد. ایزد تعالیٰ او را بخود مشغول ساخته فارغ خاطر گرداناد. الله بس وما بقی ہوس.

عنوان بیاض. بر اصحاب فطنت و ارباب عبرت مختفی نماند که در ینولا که بحسب تقدیر از زاویهٔ عزلت بر آمده در بازار کثرت افتاده است. و ہموارہ در مداہنات و مبالات قصب السبق از اخوان زماں بردہ اگرچه در نظر کوتاه بیناں اعتبار بے مانند نبوی که محل حسد اکثر برادران طینی یافته امّا در معنے پیش بالغ نظران بازیچهٔ بازاریان اسواق نفس الامری شدہ است. اعاذنا الله تعالیٰ من شرورنا و شرورهم بیاضے چند که این بیاض از انجمله است. در اثنائے مختلفه سیاه کرده مے شود. اکثر ازاں مزخرفات لا طائل ست معلوم نیست که عشر عشیران موجب خاطرے که دست روزگار گرد دامن او نتواند رسید شده باشد وہذا ایضاً من اقسام الجنون فان للجنون فنوناً نمیقه العبد الاقل ابوالفضل بن مبارک عفی عنهما فی سنة اثنین وتسعین وتسعمائة الله اکبر آنچه آن زادوادی امین دانسته در مفارقت کجکول باک تسلّی مے جست. چوں بنظر امعان ملاحظه رفت آنرا سزاوار اجزائے کجکول دانسته چنانچه خود را از نظارهٔ جمال او محروم بودن لائق ندید. این گنجینهٔ اسرار ایزدی را گنجور شده هر روز را تبه انان بطلی دانا تعین کرده و او را مصاحب روز تنهائی کماز مکنونات خاطر دور اندیش است. دانسته منصب بزم آرائے ملک تعلق داد تا دراں روز بیگانه دار دمثل آشنایانِ روزگار معامله نکند و انیسِ محفل دل و جلیس مجمع بیان گشته از اندوه و شادی که فرزندان ناخلف خوف و رجا اند پاسبانی کرده بزرگ را از اعمار بدستِ ملائم و ناملائم نه فروشید. بیت

متاع گراں مایه کاسد مباد دگر باد جز عیبِ حاسد مباد

سبحان الله چه قسم جنون گرد سراپائے خاطر مے گردد. منکه ہمت در پے دلی داشته ام روزی نیست که ازاں دولت خانه بمن ادبو قنے نرسد. این چه زاژ ست که مے نمایم و این چه کجروی ست که مے اندیشم ابوالفضل اگر کسے ترا نشناسد تو خود را مے شناسی. خرد بخشا از رعونت دانش و حلاوت کردار باز داشته از خواهش و بے خواهش نجات بخشیده محرم خودم ساخته حیات ابد موصول ساز سال نهصد و نود و هشت ہجری در لاہور قلمی شد. الله اکبر.

کجکول مجموعه ایست که راقم این سطور در شوریدگی احوال بعضے سخنان طائفه علیه صوفیه را مسوده کرده بود و از نادانی خود را ازیں طائفه دانسته از علم یقین بعین یقین آمده خیال مے کرد

آخر بتوفیق الٰهی از جهل مرکب به جهل بسیط آمده امید که بعلم شناخته بوطن عمل خرامد۔

دیباچهٔ بیاض معاملات

بسررشتهٔ معاملات دنیوی وانگه از سرکار خود نگاه داشتن چون راهِ مخالفت سپردن با فطرت بلکه طبیعت بود دریں مدت که چه بخشش پست همتان دنیوی چه بغیر آں درگروه بے شکوه عاشقان دنیا مبعوث است. بسروقت آں نمے آمد و همواره ایں راز طول امل و شور حرص و طغیان آز دانسته بمهمات سرکار خود نمے رسد تا آنکه بستم رمضان سال نهصد و نود دهشت که دل دوربین در گرد سراپائے جهاں و جهانیان مبصرانه نگاه مے گردد. در بازارِ خرید و فروخت و سود و زیان زمان و زمانیان بر مکامن خواطر باغیان و مشتریان و فنون آرائش و نکوهش ایشاں کالا را نظارهٔ کرده سخنے چند با خود درمیان آورد که نوشتن آں مشتبه بجو فروشان گندم نمائے شود کوتهی سخن آنکه بعد از گفتگوئے بسیار بریں شد که به کلیات امور وارسیده ضوابط جزئیه قرار دهد و برائے تذکار و نگاهداشت مذکرے چند تعیین نماید که اگر نفسے چند دریں معامله جائیکه ساخته کار دانے در بلط پاسبانی است. مهلت مے دهند. خود هم بسرکار ما منتظم مے شوم و هم ایں نفس اماره را اگر به توفیق الٰهی از ترداجر خرد مندی بلجام آهنی مقید شده از زخارف دنیوی باز آمده جز داده یک بزرگ نگاه نمے کند موانع صوری حسی نیز از نگاه کردن ایں مرد فریب نامرد معشوق بهم رسد و هم خواهشے که از رهگذر بشریت و فطرت و همت و طبیعت میسر نیامد که یک مرتبه جمعی از فدویان محبت ما ثر را فراهم آورده در کار مرشد و پادشاه خود خدمتے شائسته درخور حوصلهٔ خود به تقدیم رسانده نبرد مردانه کار که هائے بے انصاف را جز انصاف راه نباشد نماید تا دوربینی و آدم شناسی ایں سرکردهٔ ایزدی بر عموم پرتو ظهور انداز و باعث هدایت جمعی شود و هم کوته بینان چشم اندیشه که پیوسته در خلوت خود زبان طعن کشوده مے گویند. که چه لائق باوجود ما قدیم الخدمت جنگ آزمائے طالب علمی را از حضیض حسنی باوج کسے برون و دندی سرآمد سپاهیان آوردن قفل بر دل و زبان آنها نهاده غرق عرق خجالت گردانیده آید و هم ایں کس به بدرقهٔ توفیق الٰهی از باز شکر نعمائے ایں کار فرمائے والا برآمده درمیان گروه نادانان زیست آدمیانه نماید سامان پذیرد و اسباب ایں خواهش و الا که از ترکیب بدیع مذکور پدید آمده است. سرانجام یافته کامیاب صورت و معنے شود. و اگر مهلت نمے دهند و فرصت گل چیدن ازیں باغ نمے شود. بارے در تنسیق و انتظام نیت خیر پدید رود کردن ایں جهاں خداع بهتر یا در غفلت بوده بکتم عدم فرو رفتن پس ایں کار بجهت تصحیح نیت نه توثیق امل که مانع قوی هر بار بود. شروع کرده شد. منا الکسب و منه التوفیق نمیقه ابوالفضل بن مبارک

عفا اللہ عنہا اللہ اکبر چوں خاطر فاتر از گفتار بے کردار شرمندہ و خجلت زدہ شد از کجکول جدا کردہ
مفارقت جست و آنرا در گوشۂ نہاد و دل ہرزہ گرد چوں بہ بیاض عادت کردہ ایں بیاض را بمصاحبت
یا مداومت یا مواعظت اختیار کردہ ۔ وَاللّٰہُ یَہْدِیْنَا اِلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْم برظہر کتاب کیمیا نوشتہ اند
فرد کیمیا خواہی زراعت کن کہ خوش گفت آنکہ گفت زرع ثلثانش زرست و ثلث باقی ہم زراست
اے برادر ایں چہ زرست کہ منہائے آنکہ معدۂ آز را پُر گرداند و مس وجود را طلائے دہ دہی کند در مرتبہ
قناعت و در رتبۂ صلح کل و در حالت محبت کائنات است و در مذہب تحقیق بالغ نظراں مکون را
راہ نیست تا بمکنونات آلودۂ امکان چہ رسد دریں درگاہ صلح کفر است و محبت کائنات زندقہ ازینجا
ست کہ گفتہ اند حَسَنَاتُ الْاَبْرَارِ سَیِّئَاتُ الْمُقَرَّبِیْن بخاطر مرحومی نرسد کہ عدم توجہ بمکون چہ معنی
داشتہ باشد و ازینجا بہ بادیۂ بطلان افتد لئے برادر بیچارہ ممکن را دریافت حضرت وجوب از قسیم
محال است و طلب محال امرے است عبث لیکن مسکین را ممکن کہ بمصاحبت نفس ناطقہ
مشرف شدہ است و علمک رسے واجب دانستہ اوّلاً تخلیہ رذائل و ثانیاً تحلیۂ فضائل
نمودہ بر مراتب علمی مے رسد و ازانجا از حسن و قبیح کہ اقتضائے بیش نیست ۔ گذشتہ حسن صورت
و سیرت راکہ دام تزویر است ۔ از نظر انداختہ بخلو خاطر مستسعد مے گردد و در نزہت گاہ خاطر
تکون و مکون را ہم آنجا راہ نیست سبحان اللہ تعالیٰ العظیم نمیقۂ ابوالفضل بن مبارک ببلدۂ لاہور
سنۂ است و تسعین و تسعمائۃ ۔
انتخاب اختتام تحفۃ العراقین خاقانی ۔ مبدع سخن و مخترع معنی حرف سرائے خودستائی
خاقانی در ستایش آباد جہاں مزد و نوش را با نیش و جراحت را با مرہم ترکیب دادہ تحفۃ العراقین نام
نہادہ است اگر عراقیاں ثنا و دست آزا در نیافتہ بہ تحفگی بر داشتہ پرستش نمایند کو سالا زمیزان
دکو چیہائے تمیز تا اندریں باب عرفے چند بمذاق نفس الامرے گوید کہ شورش جہاں آسودہ باز نیارد
ہماں بہتر کہ من ہم چوں ہمہ مردم کمند عشق ایں در گردن خاطر انداختہ زلہ بردار باشم و ازیں جوارش
ناگوارش کہ پیشانیٔ فطرت را داغ و ناصیۂ طبیعت را نور چراغ است ۔ پارہ در مطاوی کجکول
خود کہ در موطن خاص بزبان مخصوص آنرا ابوالحرص مے خوانند دارد شاید کہ معدۂ آز ایں سیاہ
کنندۂ کاغذ و تباہ کنندۂ دل را از سیاہ کاری سیرے پدید آید و از کتاب بمکتوب پرداختہ از نقش
بنقاش گراید ۔ بارے بہرحال بمقتضائے خواہش فطرت خود کہ آں در معنی از مطالب طبیعت است
یا بموجب جویائی طبیعت کہ در لباس فطرت تلبیس سادہ دلاں مے کند یا بملاحظۂ دیگر ازیں

مرح ستان آنچه خوش مے آید یا برائے ضیافت طبائع معاشران زمانہ در خور باشد برداشتہ ضمیمۂ برداشت ہائے دیگر ساخت۔ الٰہی او را بخود مشغول داشتہ از مکونات کہ چہار سوئے آشوب است باز دار اللہ بس و ماسوی ہوس۔

اللہ اکبر خطبۂ مجموعۂ مشتمل بر نظم و نثر شیخ فیضی۔ للہ الحمد کہ ایں نگار خانہ معنی دلنشیں دشوار پسندان و گزین نکتہ سنجان پیراستہ آمد و بدستیاری ایزدباری کہ گنجینہ کشائے معنی است۔ ایں بوالعجب نامہ کہ مائدۂ عیش بیدار دلاں و خواب افسانہ غنودہ بختان است فراہم شد۔ ازانجا کہ ایں شوریدہ خاطر از افزونیٔ خدمت و فراوانیٔ پرستاری خدیو خداشناسان و اورنگ آرائے صورت و معنی سکندر شکوہ ارسطو دانش تحقیق طراز تقلید گداز پایہ افراز چتر و دیہیم شاہ نشان کشور و اقلیم۔ بیت

پے مور بیست از کیں تا بمہرش — سر موئیست از سر تا سپہرش

ہر آں پشہ کہ برخیزد ز راہش — سر نمرود زیبد بارگاہش

نیارست برسمی دانش چنانچہ باید پرداخت و ایں خدمت گذاری راسرمایۂ بخت وری اکسیر سعادت اندوزی دانستہ یکی برنائے دریں مہین کار بسر آورد بدبر چیدن سخنان دانش اندوزان دل نہادی تا آنکہ زمانۂ شعبدہ انگیز و چرخ فتنہ پرداز دہم ماہ صفر سن ہزار و چہار ہجری واقع شکیب ربائے جانگداز برادر نیک کردار قلاؤ ز حقیقت پژوہان دانش آموز روزگار ہنگامہ آرائے تیغ و قلم علم افراز مردمی و مردانگی کام بخش ناکامان مرہم بند روزگار خستگان گنجور اسرار شاہنشاہی دستور العمل دستوران۔ بیت

روی او چوں ز رائے او افروخت — آفتابے بآفتاب آموخت

برروئے کار آورد و دانش اندوزان بہ تیرہ روزگارے نشستند حقیقت پژوہان ماتم آرائے حق پژوہی گشتند عشرت را سر بدیوار آمد و نقش فرخندگی از لوحۂ روزگار ستردہ شد اگر آں نیرو داشتی کہ با آسمان در آویختی و بزمانہ در افتادمی آنگاہ آسودمی کہ تار و پود ایں کہنہ خیمہ از ہم بگسیختمی و پیوند روز و شب را کہ ستر دن راحت و آبستن محنت است از ہم بگسلانیدمی۔ قطعہ

گر راہ بروے سوئے ایں خیمہ کبود — آنگہ نشستے کہ طنابش گسستے

در دست من بچرخ رسیدے چنانکہ آہ — بند طلسم آں ہمہ درہم شکستے

نے نے آسمان برزیبنان خون مے گرید و زمانہ از زمانیاں شوریدہ تر است نزدیک است کہ چرخ از روشن بارہ ماند و اوراق سال و ماہ درہم نوردیدہ آید۔ نظم

وقت است کہ وقت در سر آید سیلاب عدم زور در آید
وقت است کہ مرکب ابن انجم ہم نعل بیفگنند و ہم سم

استغفر اللہ آں پزشک صورت و معنی کہ عیسوی دم او مردگان را جاوید زندگی بخشیدے ہرگز محک مردگی نہ پذیرد۔ لیکن از بے آرزمی زمینیان ازیں سپنجی سرائے رو درکشید و دیرین آرزوئے آسمانیاں برآورد تاہم آنان قدر کام بخشی و اندازۂ وارستگی او برگیرند۔ و ہم اینان دانش و نیک اختری باز سر نو براندوزند۔ قطعہ

مہر گردوں دانش و بینش زیر ابر اجل جمال نہفت
او چو جاں بود و جاں نمیرد من زندہ را مرثیہ ندانم گفت

دریں تیرہ روزگار عشرت مردگی خاطر خستہ باندازہ دریافت۔ برخی از باستانی نامہا نظم و نثر انتخاب نمودہ مجموعۂ سرانجام دادہ بود کہ لختی بیماری جان غمگین و دل خونین دوا پذیرد و دریں ہرگستان یکرنگی و برگ ریزد و ستداری ہمزبان یکروغم روائے کہ در مردم زادلشانی ازاں دادیست بدست آید و نفس دیوانہ منش تجرد فریب را کہ پیوستہ رہزن قافلہ وارستگی است اندر زگزاشیوا زبان ہم رسد۔ ہیہات ایں کارستر گ کہ لغزش گاہ دانش منشاں ہشیار خرام است نہ بزور بازوئے ہمچو ہندی نژاد پراگندہ وقت است۔ لیکن خاطر ناشتائے از گرسنہ چشمے معنی بجائے گوہر خزف ریزہ را بگرفتہ نزد دشوار گزینیان سرمایۂ شرمساری سرانجام نمود و دل کوتاہ بیں از لب تشنگی سخن سیراب را دریا دانستہ بیچارہ گاہ دور بیناں خردہ گیر گشت۔ بیت

آنچہ یاقوت گفتۂ میناست چہ فروشی کہ جوہرے بیناست

اللہ اکبر۔ ابوالفضل بن مبارک کہ از مطالعۂ کلمات قدسیہ تیز رواں عرصۂ شہود و دور بیناں بارگاہ وجود در خیال باطل افتاد و خود را از مطمئنان وحشت جائے کون دانستہ از منتسبان ایں گروہ والا شکوہ مے گرفت و نفس نکراند و زا ور ا از صلح کل گذراندہ بجبت عامہ رسانیدہ از تجرستان بزم واماندہ بود کہ ناگاہ حسن سانبھری را کہ از ہمراہان مخصوص نفس ہرزہ اندیش او را مصاحب روز تجرد انگاشتہ بود پیاد ہستی پر شد۔ اطمینان خاطر را سرسنگ آمد و دل ہم آغوش رضا را پردۂ ناموس دریدہ شد گاہ گناہ نفس را بر دل مے کوفتم و گاہ جرم دل را بنفس حوالہ مے نمودم تا آنکہ دل بردۂ حیائے ایں امارہ رامے درید و نقش بوالعجبیہائے و ذوفنونیہائے خود مشاطگی دل مے کرد و روزے چند ایں سرگردان دبستان دانائی را بلطۂ چند سرح بر و مے واشت کہ

بازیکبارگی سرایِ خودسرائے خودفروش بخاک مذلت درافتاد یعنی مصاحب حکمت و راستی و معاون خداشناسی و حق پرستی امیر فتح اللہ شیرازی رخت ہستی بربست و غلغلہ در بزم اطمینان و ولولہ در معرکہ رضائے قوی از اوّل روداد این بے آزرم را بیش از بیش پردہ کار دریدہ شد و از انجا کہ پیشۂ او خدیعت و اندیشۂ او تلبیس است خود را بہزار حیلہ در لباس داشتن اہتمام داشت تا آنکہ بسر نوشت آسمانی یا در فطرت برادر ہمت یار معاشرت مددگار مہاجرت حکیم ابوالفتح گیلانی مسافر ملک بقا شد و طشت ناموس این مزور از بام افتادہ یکبارہ بازار حیلہ اندوزی کساد گرفت و روشن شد کہ این ابلیس پُر تلبیس مساعدت وقت دریافتہ نام دل بر خود نہادہ پیکار کونین را صلح کل نامیدہ است و ناخوشی ذراتِ جہان را رضا نام کردہ نہ در وسعتِ آباد خاطر از رضا نشانی و نہ از صلح کل اثرے مدتے پدید از گروہ عالم بودہ پامال اندوہ بود و چون کوران صورت و معنی ناشکیبا بودہ جزع و فزع مے کرد و از انجا کہ از مشرب عذب راستی جرعہ بکام جان رسیدہ است از مطالعہ کتب صوفیہ بسبب احترام اس باز آمد و از تخلول خود کہ ناصح بے غرض و واعظ بے ریا بود و ہمدمی جستم و این سفینہ را بخاطر مشغول پیش گرفتم و بخود گفتم کہ طرفہ معاملہ در پیش آمد راہ ناپیدا و راہبر ناپدید و ضعف در تزاید و دشمن در پیرہن بس ہوشیار باید بود و پا از گلیم دراز نکرد و ہرچہ مناسب حالت بودہ باشد از نزہتگاہ پیشینیان دریوزہ کردہ درین صحیفہ تجرد بنویس خود را چنانچہ در مدرسۂ تحیر ملاء اعلائے نادانی نادان دانستہ و نمودۂ ابجد خوان مکتب دانش گردان روزے چند برین نگذشتہ بود کہ رعونت نفس یا ہدایت حق سرگرم مطالعۂ سخنان بلند این طائفہ کہ قدوۃ العرفا شیخ فریدالدین عطار برشتۂ نظم کشیدہ بودند ساخت و آنچہ بمقتضائے وقت خویش مے آمد نگاشتہ مے شد۔ بعد از فراغ آن بمطالعہ دیوان حکیم سنائی مشرف شد و شروع در انتخاب حالت خود از آن مجموعۂ دانش نمود۔ اللہ تعالیٰ از برکات انفاس قدسیہ بار یافتہا و نظر کردہ ہائے خود اوّلاً ظاہر و باطن این حیران انجمن آفرینش را از اعمال نامرضیہ مطہر ساخت با وضع پسندیدۂ خود مزین گرداند و ثانیاً بدوام آگاہی و شہود الٰہی مشرف داشتہ بہ تختگاہ رضا و خرسندی در و ثالثاً بہ بدرقۂ عنایت بے غایت فراز کبروہ بعالم اطلاق و فراغ مطلق رسانند و محو کل ساختہ اتصال حقیقی بخشند۔ در وقت مراجعت از کابل نواحی پیشاور دہم ربیع الاوّل سنہ نہصد و نود و ہشت قلمی شد۔

اختتام منتخب دیوان خاقانی۔ دانش پذیر کلمات قدسیہ حکیم خاقانی کہ صحبتہا بہ آن خودی

در نیافته مسافر ملک بقا شده وقوت او بفعل نیامده در پردهٔ اختفا محتجب گشته همّت مرا بشوراند و فطرت مرا شست وشوے داد من فریب خورده سخن را از قول شائسته وعمل بائسته که در گو اشتباه مانده بود بشناسائے مرتبه گردانید ومن ساده پا بگلیم عمل نه نهاده را گاهٔ ازید مستی سخن شناسی خود را از عاملان ارجمند ومعاملان بلند خیال مے کرد مفلس عمل دانا نده جویلئے که از نیک ساخت اے کاش او را سخن خودش ایں قدر نفع رسای تا از حسرت نا یافت مراتب دنیوی نجات یافته بگلشن سرائے خرسندی رسیدی ۔ اگرچه دل هرزه گردمے داند که مقصود از گفتگو نے کشاید واز حرف وصوت جز دوری روئے دهد ۔ امااز تباهی طالع وتیرگی اختر حصن حصین را چگویم خانه در کوئے اهلیت اساس نے نهد وسراسیمه گرد سراپائے نشیب وفراز صور واشباح وپست وبلند الفاظ ومعانی گاه کامیاب وگاه کام طلب است ۔ برخی از زمان در مدارج علمی ومراتب عقلی خلوت جائے دل را کار والنسرائے شبهه وشکوک ساخته دریافتگی را که بسوزن تواں دوخت وبرشته تواں بست ۔ برقامت لباس استقامت تو دمے دوز ودوشطرے از اوقات خراب را آبادان انگاشته در مواجید شهودی وجدانی از کتب صوفیه که از فراخی حوصله بر فراز وصول برآمده حرف سرا شده اند ۔ سرگرم گردانیده تخیل ناصحیح مشغولی خدادانسته خلعت رعونت را سرانجام مے دهد وپیوسته از روئے سراسیمگی وسرگردانی در عربی وعجمی ونثر ونظم مشغول بوده اصنام غیر مکرر راست مے کند ۔ اکنوں که از انتخاب دیوان خاقانی فراغ یافت وسخنے چند که باندازهٔ وقت راست آمد بصنمیمه برا بمشته جویلئے عزّی دیگر است ۔ الٰهی از تند باد حوادث خواهش بمامنی برسان بست وسوم شهر صفر سنه هزار در دار الخلافت لاهور رقم پذیرفت ۔

اختتام منتخب دیوان انوری ۔ نگار خانهٔ معنی نقش آرائے صورت دیوان انوری که صد دام رنگین وهزار کمند بوقلموں در گردن کارشناسان خطه حرف سرائے افگنده غلغله در آسمان بے تمیزی یعنی نشیب آباد دنیا انداخته بادهٔ دانائی برکم حوصله هائے کهنه طلب خم خم داده بزازان بازار صورت را که در شعب خانه ایں نشاء فانی که دیو ریاست وجم بمزدوری بروں از کار هائے سرهٔ اوست ونادیده دری بر دوربینی گزیدن از شابستگیهائے والائے اونام بزرگی واسم سروری یافته اند ۔ بدست گردانیده گاه تحسین پذیر دو گاه تحسین گر ساخته است خدا را سپاس که من مخمور هستی را جرعه از جام دانش چوں گویم که کرامت نفرموده وحال آنکه ایں قطعه که طراز خلعت اهلیت تواند شد در پیشم نهاد ۔ قطعه

من و ایں عہد کہ با قحبۂ رعنائے جہاں چوں خساں عشق بنازم نہ بسہو و نہ بقصد
قدرت دادن اگر نیست مرا باکے نیست قوت ناستدن ہست و للّٰہ الحمد

اما آنچہ از افسردگی خمار مرا علاج نماید یا شوریدگی خاطر را سودمند آید. عطا نکرد. ہرگاہ لبالب خم آسمانی حکیم سنائی و خاقانی چارۂ خمار مرا نساختہ از امثال ایں جرعہائے خمار افزا کہ بسبیل ندرت از ایں ابوالمدیح بجابندہ تراویدہ چہ کشاید. بارے بمقتضائے پست فطرتے بشرے کہ در نہاد ایں جوبندہ راہ دنیا بندہ مقصود است. بمناسبت خود ازیں ابوالاجداد عبارت سخن چند برداشت و بموجب عطوفت علیائے ایزدی کہ در طبیعت ایں کس ودیعت نہادۂ دست قدرت است. بہ نیت ضیافت برادران صورت و مصاحبان معاشرت ازیں بازار پر اسباب متاعی چند برگرفت. اللّٰہ تعالیٰ اورا از حسنا است بشری نجات دادہ از مدارائے سوداگری باز داشتہ در کنج خمول و گمنامی طبیعت خود گرداناد و تا پرستش ایزدی را شایان گشتہ مسافر ملک بقا شود اللّٰہ بس و ما بقی ہوس پنجم ربیع الاول سنہ ہزار در لاہور ایں نقش بدیع صورت بست۔

خاتمۂ منتخب دیوان ظہیر فاریابی۔ کارفرمائے ایزدی ایں مجبور خود را در سراپائے بزم رنگین عام فریب ظہیر فاریابی در عمل داشتہ سنگریزہ چند را با ندیشہ تباہ گہر بودن. سرمایۂ سرور دامانده برداشتن فرمود اے ابوالفضل بوالعجب ذاتے گاہ با مکون در نہے گنجی و گاہ در او افی کون عاشق دار در مے پیچی تو کہ در پایۂ شناخت مراتب نشیب و فراز خود عاجزی دم شناخت طبقات عالم چرا مے زنی. تو کہ از بازار حرف سرائے بخلوت خموشی خرامیدہ بودی. چہ شد کہ یکبارگی رجیع القہقہری روی داد و در پئے بادپیمایان مدح در افتادی ایں نفس ذوفنونت چگونہ بخیال باطل آنکہ اسباب جمعیت مراتب سخن وری کہ از اسباب والائے دانشوریست. سرانجام مے یابد ترا موئے کشاں بدار الیقین مداحان ہرزہ گوئی برد اگر از تنگی حوصلہ بے سخن نتوانی بود. در ملک سخن قحط نمے باشد از معاملات صوری و معنوی کہ از صدق فروغی داشتہ باشد. حرف کے مے زن و ہرچند تو از گردہ تجرد نژادان بودہ روزے چند قہرمان تقدیر گردن بستہ ترا در تعلق آباد آوردہ است و از انجا کہ سعادت اصلی داری چشم بیناداده اند کہ نشاء تعلق را کہ در نظر کوتہ بعضے از ارباب تجرد خارستان است. در دیدہ تو از مظاہر الٰہی در آمدہ. گلستانے مے کنند. اما زود باشد کہ بجا مئے اصلی مشرف گردی. اللّٰہ بس و ما بقی ہوس. العاقبۃ با لخیر شہریور ماہ سال سی و شش در لاہور نگارش یافت۔

اختتام منتخب حدیقۂ حکیم سنائی۔ سخنان خرد افزا و معانی عقل آرائے حکیم سنائی غزنوی که از ظلمت آباد تقلید فراتر رفته از مشرب عذب تحقیق بوئے بمشام جان فرجام او رسیده پذیرائے پے۔ تو نور اطلاق شده است ۔من شنا و رلجۂ معنی را خوش وقت ساخت و بہ یک خوئے من ملاقی را که با تقلیدیان از معامله فہمی معاملۂ صلح کل داشته از ہمت خود خواہان محبت ایں گروه بودم تا درحین فراغ خاطر یار صحبت را از خلوت گاه دل برآورده باشم بمتاع صلح را بجیت بخشید۔ للّٰه الحمد اگرچه از سنائی قصیده گو در ہائے آبدار بے بہا که گوشوارۂ خرد والا را سرد برگرفته بودم۔ اما از سنائی مثنوی گو کیمیا گر شدم۔ سنائی اوّل اگرچه ہمچنین برادر حکیم خاقانی خرد پرور است۔ اما سنائی دوم ابوالآبائے او را در خور اگرچه دل از سخنان بلند حکیم حقایقی نور پذیر گشت۔ اما آں لذتے که از کلام اعجاز مقام حکیم مجد ورو مے داد در قالب گفت در نمے آید چرا نباشد که آں ہشتمند دنیا بود و ایں پائے بند عقبے و آں دریا بنده گفتار تجرّد بود و ایں آرایندۂ کردار تفرد شکر ایزد را که بعضے از حالات خود را از حدیقۃ الحقیقت انتخاب نموده سیزدہم شوال سال نہصد و نود و نہ ہجری فارغ شد۔ بدارالسلطنت لاہور اما ازیں رو که ده ہزار بیت نبود ہنوز خاطر تشنه سیراب نشد. امید که از حدیقه تام نصیبۂ وافر بردارد الٰہی از گفتار بکردار راہی بخش و از کردار بفراغ دل و جلائے خاطر مقامی عنایت فرمائے منبقه ابوالفضل بن مبارک۔ اختتام منتخب دیوان کمال اسمٰعیل من جویائے بینائی را بحرف آشنائی که در اوائل دیوان کمال اسمٰعیل رقم ثبت کشیده بود به کمند ارادت در آورده در خارستان بے بوستان ستایش و در مرگستان جان کنان خواہش و در ہجاز ار سفله را در کشاں کشاں بردگاه خاطر ہیچ خرسند را بایں مشغول مے داشت که مدارج سخن است. شاید حرف سرائے مذکور در اثنائے سخن حرفے چند از معامله دانی و حقیقت شناسی در میان آرد که بقدر شورش دل بے حاصل را تسلّی پدید آید و گاه ہرزه گردی خاطر بریں خیال تباه مے آرد که مراتب سخن بسیار است اگر بدولت سرائے حقیقت نمے برد شناسائے نشیب و فراز کلام مے گرداند و گاه اسیر طبیعت بوده مثل زنان زیور دوست و مخنثان زینت آرا ہنگامۂ مدّاحی و معرکۂ ہجا را از نظارگیان جہاں پیمائے ساده دل بود ہرچند دیوانش جابجا افتاده بود و بایں حالت بقدر سقمی ہم داشت۔ چوں ایں کس بتوفیق ایزدی در کوچۂ نااہلیت خانه ندارد و در تحصیل کتاب درست کوشش نموده افتاں و خیزاں گاه با دلے خوش و گاه با خاطر تیره بسرا پائے آں نگارستان صورت که فریب مایه طفلاں و راس المال بازیچۂ ہرزه کاران است۔ نظرے انداخته چوں ترکان یغمائی نیک از بد نه شناخته بیتی چند از آں بر داشته

تا از اجزائے کچکول کہ ابوالفرامام جنون مست باشد و ایں اختتام کہ در معنی افتتاح است ششم صفر ختم بالخیر والظفر در دار الخلافت لاہور صورت تحریر یافت۔ اللہ تعالیٰ تہی شدنی بعد از پر شدنی کرامت کناد و پر شدنی بعد از تہی شدنی میسر گرداناد۔

برپشت کتاب اوصاف الاشراف خواجہ نصیر نوشتہ اند۔ ہمانا کہ روزگار دست نوازش خیلے بر سر بطالان خود کشیدہ باشد کہ مثل خواجہ نصیرے را با مثال ایں مقدمات گویا وارد تا حال نازنعمی بر اہتمام خود کند کہ مثل من طالب صلح کل را در خارستان منازعت آسودہ خاطران کوئے عدم مے اندازد۔ ظاہر کہ زمانۂ خدیعت پیشہ ماضی وحال را بکام خود گذارندہ۔ جو یائے درہم آوردن استقبال است۔ ایں ہرزہ درائی است کہ جرم نفس بد اندیش را برزمانہ مے نہم۔ اے ابوالفضل گر ترا سرسام شدہ است کہ گاہ دانستہ زبان اعتراض برزمانہ مے کشائی وگاہ دست از داشتہ نفس را پیش مے کنی۔ مجبور استعداد را زبان کوتہ و دست بریدہ و پائے شکستہ دادہ اند بیہودہ مخروش و با خموشی ہم آغوش باش بیست و چہارم ربیع الاول سنہ نہصد و نود و شش نوشتہ شد۔ اللّٰھم اھدنا الصراط المستقیم نمیقہ ابوالفضل بن مبارک۔

برپشت مجموعہ نوشتہ اند۔ مجموعہ ایست وسط المطالب کہ سادہ لوحان کوئے نشیب را بپا یمردئ اعمال بسر حد فراز کہ در معنیٔ منزل میانہ روان مسالک مقاصد است۔ مے رساند و ہوشمندان بلند پرواز دور بین را از آہنگ فراز بہ نشیب آوردہ سرگردان بادیۂ طلب مے گرداند۔ نگارندۂ ایں نقوش ابوالفضل بن مبارک است کہ در کشاکش فہم بلند و فطرت عالی وکردار پست و زیست زبون ماتم و شور را مورد دست الٰہی ثبات پائے یا شہپر عنقائی عطا فرما۔ ہیزدہم محجہ سنہ نہصد و نود و ہشت بدار الفاخرہ لاہور۔ صینت عن الآفات۔

خاتمہ مجموعۂ حکماء مجموعہ مشتمل بر سخنان خرد پروران دانش منش کہ تذکرۂ آثار حکیمان گذشتہ و تبصرۂ مسترشدان آیندہ روشن دل تواند شد بر سبیل عاریت حقیقی و ملکیت عرفی بہجت افزائے خاطر مشتاق کہ از کوتہی متکلمان زمانہ بہ تنگ آمدہ از حیات جسمی سیر دل بودہ شد تا آنکہ خط مخشوش کہ بر طبیعت نازک بس گراں باشد داشت۔ اما از انجا کہ روزبازار فطرت بود و در انظر برجال معنوی افتادہ از رافت عامہ کہ در نہاد او حظوی است۔ ہموارہ بمطالعۂ آں پرداختہ بخون جگر سواد صورت او را بر بیاض دل مے آراست و لیے انبازی مشارکان تماشائے مخدرات تتق حکمت نمودہ مسرت آرائے مے شد و ہموارہ بخاطر مے رسید کہ بجہت عموم نور پذیری و شمول خرد پروری دفعۃً ایں مجموعۂ

کمال را ازیں لباس برآوردہ پیرایہ کہ ہمہ سواد خوانان عربی توانند نظارۂ جمال عالم افروز او نمود پوشانده شود تا مستبصران معنوی دولتمند حقیقی گردند واگر وقت فرصت دہد ترجمۂ فارسی کہ سادہ لوحان عجم ازاں بہرہ ور شوند نیز کردہ آید للہ الحمد کہ نخستین مطلب بانجام پیوست وکم جائے بر خاطر شوریدہ مشتبہ ماند عبارت مطولہ متعلقہ را اکثر تا بلیغ بمساعدئ دقت حل کردہ آمد۔ اللہ تعالیٰ چنانچہ از گفتار برخوردار ساختہ است از کردار توانگر گرداناد وبمامن دل رساناد وایں گزیدۂ حکمت را بہ ذخیرہ روز تجرد ضمیمۂ کچکول گردانید۔ امید کہ بکار آید۔

خاتمۂ مرکزادوار شیخ ابوالفیض فیضی فیاضی نیایش ایزدی وستایش الٰہی کہ نامۂ گرامی صورت انجام برگرفت ودرہائے پراگندہ برشتۂ انتظام فراہم آمد تمرف نگاہان سخن سرائے نیکو دانند کہ پردگیان آسمانی از نہانخانۂ معنی چگونہ برفراز حروف خرامش دارند ونورساں گوہرین الفاظ چساں بہ تابخانۂ دل درشدہ بزم آرائے نشاط اند۔ نشگرفی مضامین تازہ طراز وبانیرنگی بیگانہ لطفہائے آشنا رو گوید۔ بیت

پرتو عقل آمد ایں افسانہ نیست		آشنا داند کہ ایں بیگانہ نیست

ازانجا کہ بنیاد گویائے بہ گو نیائے شناسائی باشد بجز زبان خموشی سرائیدن سزاوار نبود۔ کدام پایہ کہ در پائے لبپوئے درآورد دکجا نیرو کہ بحیطے بقطرہ گذارش دہد ہر صنعتے زبان حقیقت سراپا خود دارد خاصۂ سخن دلپذیر ہمراچہ افتادہ کہ در کشاکش انبازے درآیم وطیلسان آزرم از دوش خاطر برگیرم۔ قطعہ

سخن را باستایش نیست حاجت		تو دریا را خروشیدن میاموز

بگوش محرمان خود را زگوید		تو بلبل را سرائیدن میاموز

ناکام دست ازاں باز داشتہ نیرنگ سازئ زمانہ مے نگارد وفسون پند نیوشی وعبرت پذیری مے دہد۔ سال سی ام الٰہی نہصد و نود و سہ ہجری آں فارس عرصۂ سخنوری را بسیج آں شد کہ زمین خمسہ را جولانگاہ طبع آسمان گرائے سازد در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار بسہ ہزار بیت گوہر افزائے بینش گردد ومقابل خسرو وشیریں سلیمان وبلقیس نوبادۂ از بستان سرائے دانش سربرزند۔ بجائے لیلیٰ ومجنوں ومن کہ داستانہائے باستانئ ہندوستان است۔ ازیاطن فیاضی تراوش نماید وہر یک بہ چہار ہزار بیت پیرایہ بلند نامی گیرد ودروزن ہفت پیکر ہفت کشور برپنج ہزار بیت پذیرائے آبادی شود ودر بحر سکندر نامہ اکبر نامہ قرار گرفت کہ در ہماں قدر ابیات فہرستی از جرائد شکوہ شاہنشاہی نگاشتہ آید درہماں روزگار آغاز نخستیں

کتاب شد و بآئین پیشینیان در رموز حرفی بسمله بیتے چند سامعہ افروز گشت وہمچنان در نیرنگیٔ نفس وسخن وقلم وآفرینش ودل وعلم ونظر وتمیز داستان داستان از دریا بار ضمیر ریزش یافت و بدیدہ وری آں یگانۂ آفاق منتظم شد۔ کشور خدائے آں چہرہ نمائے حقیقت رابگرامی خطاب مرآۃ القلوب روشناس ملک وملکوت گردانید۔ ازانجا کہ ہمت آویزۂ پیش طاق آگہی بود خاطر شمیدہ بہیچ چیزنمے پرداخت وبجہت سرگرمی ودلاویزی ہر زمان نقشی دیگر بر روئے کار مے آورد وشغلے پیش نہاد عزیمت مے گردانید۔ تا آنکہ دراں نزدیکی عنوان ہر پنج نامۂ سحر آگین با برخے از داستانہائے ہوش افزا نشاط آرائے سوامعہ آگاہ دلاں سخن شناس آمد۔ واز بسیچی بپایۂ انجام نرسیدہ ونیز چوں بنیاد شعروشاعری بر تخیل وناراستی نہادہ اند فطرت مقدس با گیہان خدیو بداں کم پرداز دواں گروۂ خیالی را در پیشگاہ دولت چند منزلتے نبود وبایں حال از دید حقیقت طرازیٔ آں یکتائے بزم شناسائی را بنظر شاعری نگریدہ۔ خواہش آں مے فرمود کہ جواہر آبدار از لجۂ ضمیر آسمان پیوند بر ساحل شیوا زبانی افتد۔ لیکن از اہلوت درستی وسعادت یاوری باں نیروئے سخن سرائے آہیں جوش درونی کمتر ازاں سرچشمۂ دانائی ترادیدی وخویشتن را از گروہ بادسنجان قافیہ پیمائے برکنارہ داشتی۔ بیشتری ہمزبان خاموشی بودہ در حکمت نامہائے باستانی ژرف نگاہے بکار بردی وپاسبانی گرامی انفاس کردہ در صنائع ایزدی تامل فرمودی۔ ہرچند دم سازان نیک سگال افراختن آں پنج کاخ والا اساس سخت کوشیدندی سودمند نیامدی واز کشائیشہائے روز افزوں معنوی ہمگی آہنگ خاطر درستردن نقش ہستی بود نہ نگارین ساق پیش طاق بلند نامی تا آنکہ سال سی ونہم الٰہی بدار السلطنت لاہور اورنگ نشین فرہنگ آرائے آں دانائے رموز انفسی وآفاقی را طلب داشتہ اہتمام بہ پایان بروں قرارداد فرمود واشارہ ہمایوں براں رفت کہ نخستین افسانۂ نل دمن تبرازوی سخن سنجی سنجیدہ آید۔ باندک فرصتے والغوتۂ اختتام برروئے کشید وپایۂ والائے آفرین برگرفت ودراں کارنامہ جادوئے بساطلسم آگاہی نگاشتہ آمد چنانچہ خود مے سراید۔ مثنوی

بانگ قلمم دریں شب تار — بس معنیٔ خفتہ کرد بیدار
بگداختہ ام دل وزباں را — کیں نقش نمودہ ام جہاں را
صد سحر وفسون بتار بستم — کایں نقش بروئے کار بستم
برخواب نہد فسانہ بازار — من گشتم ازیں فسانہ بیدار

شب رام ببست و یکم مہر ماہ آلٰہی سال چہلم یک شنبہ دہم صفر ہزار و چہار ہلالے درگرمی آراستن این نامۂ گوہر آمود نوبان دررسید۔ آں آزاد خاطر آگاہ از آہنگ باز پسیں کشادہ پیشانی بشہرستان تقدس خرامش فرمود۔ نظم

قالب خاکی سوخا کے فگند — جان و خرد سوئے سماوات بُرد
جان گرامی نہ پدر باز داد — کالبدِ خاک بما در سپرد
جان دوم را کہ ندانند خلق — مغلطہ گوئیم بجاناں سپرد
صاف برآمیخت بدردی نے — برسر خم رفت و جدا شد ز دُرد

ناطورۂ سخنوری بسوگوارے نشست و گروہا گروہ مردم در تنگنائے غم جائے گرفتند۔ پادشاہ حقیقت شناس را دل بہم برآمد کہ چناں حکمت پژوہ مدحت سرائے رو در نقاب کشید۔ آں صدر نشین چار بالش بزم اخلاص را ساغر زندگانی لبریز شد۔ شاہزادگان والا گوہر زبان تاسف کشودند کہ استاد دانا دل و مزاج دان دانش آموز از نزہتگاہ بزم حضور دورے می گزید تو آئینان بزرگ و اعیان دولت را گلدستۂ شادمانی از طراوت افتاد کہ سر آمد دمسازان بزم و رزم را پیمانہ عشرت برگشت۔ فرو بستگان مقاصد را نقش در دل شکست کہ گرہ کشائے دشواری روزگار رخت ہستی بربست رہ گرایان بادیۂ غربت را آہ در جگر و گریہ در گلو گرہ شد کہ منزل آرائے آسائش خاطر از جہانیاں برگرفت جہاں نوردان آگہی طلب بہ غمکدۂ تنگ دلی نشستہ اندیشۂ سفر از دل سترد ند کہ سخن آفرین حقیقت گزار را چشمۂ زندگانی اینباشتہ شد۔ تہیدستان آرزومند را خار ناکامی بپا شکست کہ کام بخش بے خواہش برکار گاہ تعلق آستیں برافشاند و ہمچنیں ہر طائفہ را شیونی خاص درگرفت و اندوہے تازہ غریو افسوس برکشید داستان صاعقہ ریز یکالبد گفت در نیاید و بپائے چوبین قلم در نوشتہ نگردد و ہرگاہ جہانیاں را حال چنیں باشد۔ اندازۂ دردناکی من دوستدار صورت و معنی کہ تواند شناخت و تپش دل و افسردگی ظاہر چگونہ در حوصلۂ قیاس جائے گیرد۔ رباعی

تاریک شد از ہجر دل افروزم روز — شب تیز شد از آہ جگر سوزم روز
شد روشنی روز و سیاہی بہ شبم — اکنوں نہ شبم شب است و نے روزم روز

و حال آنکہ ایں کثرت آرائے وحدت گزیں جز او راز پذیرے نداشت و مرہم ناسور درونے الوسر انجام بے گرفت۔ نزدیک بود کہ پیوند عنصری ایں حیران انجمن آفرینش گسیختہ گردد و تار و پود ہستی یکبارگی از ہم بگسلد لیکن با قضا آویزش چہ سود آورد و ستیزہ با سپہر چہ کار آید۔ رباعی

اگر شکایت گویم ز چرخ نیست صواب　　وگر عتاب کنم با فلک چہ سود عتاب
چنانچہ خیمۂ نیلوفری مرا بشکست　　شکستہ باد ش میخ وگسستہ باد طناب

ناگزیر کنج خمول گزیدہ بجا نگاہی سر براہ انتظار نشست وشغل ناخن بر دل زدن وجگر پا بودن پیشہ گرفت۔ قطعہ

ما کاروان آخرینیم از دیار عمر　　او بود مرد پیشتر از کاروان برفت
سعدی ہمیشہ بار فراق احتمال داشت　　وایں نوبتش ز دست تحمل عناں برفت

ہیہات نیروئے آرامش ندارد وشناسائی بکد وارے گراید۔ گوناگوں دانش بیادوری برخاست وچارۂ تسکین افروزینۂ شورش آمد۔ فرد

ہزار جہد بکردم کہ داغ ہجر بپوشم　　نبود بر سر آتش میسرم کہ بجوشم

اندرزہائے شاہنشاہ خدا آئین ودعا لطفہائے پے در پے آں قدردان حق پژوہ مرا بگریوہ صبر آبلہ پائے آورد وبجان بخشی وولدہی آں آداب آموز صورت ومعنی بار دیگر در جہاں سوئے دنیا گزاردہ شد وجاذبۂ آں اسپہبد ملک وملکوت تا چار شہر بند گرد انید وورسیۂ خانہ ستم زدۂ روزگار جائے داد چہ کند وچہ چارہ سازد کہ از کشاکش غم زمانی آسایش ندارد۔ ونفس آسودگی برنمے کشد۔ ابیات

خشک شد یارب زبا رہہائے من　　از غم او دامن بہائے من
بے نہایت درد دل دارم ازو　　جاں اگر دارم خجل دارم ازو

سبحان اللہ ابوالفضل بن مبارک را نگاشتن اکبرنامہ کہ بقالب نثر ریختہ گری مے نماید بکنون سراپا خاطر آں بود کہ توجہ نخل پیرائے بوستان سخن آفرینی بسا بار خاطر ایں ہزار دلہ برخواہد داشت از نیرنگے روزگار بوقلموں اندیشہ وا ژونی گرفت وتا ہنگام آں پیش آمد کہ کس بداں روز مباد طرح انجام سخناں دلاویزاں رہگرائے نزہتگاہ تقدس من آشفتہ دل ہیچدان بازگشت۔ ابیات

بسے اندیشہ کردم پیش وپس را　　بحکمت ہائے او رہ نیست کس را
دریں بستاں زباں باید در دکرد　　خموشی را بہ حیرت پیش رو کرد

ناگریز با خاطرے پژمان وحالتے نژند بخیال ہم زبانی آں ومسافر ... از ... وتصور لقائے ذکر جمیل در گرد آوری تصانیف آں قسطاس دانش فراوان کوشش ... گرفت۔ روشن شد کہ از دشوار پسندی وبالا روی از شعر پیشین نقش پنجاہ ہزار بیت از صفحۂ ہستی ستردہ اند آں لعبتان

تخیل گاہ را از ہیش طاق شناسائی انداختہ سال چہل و دوم الٰہی بجگاپوی خاطرے سراسیمہ و دلے صد جائے در گرد پنجاہ ہزار بیت از نظم و نثر یک جا نگاشتہ آمد امید کہ ہمگی تازہ رویان شبستان حقیقت و تمامی نورسان آں بوستاں سرائے آگہی فراہم آمدہ انجمن افروز نشاط گردند درین دواد وجویائے بیاضی شوریدہ خط کہ در بیماری خامہ نگار آں سفر گزیں ملک تقدس بود. بنظر در آمد بوزن مرآۃ القلوب ابیات دشوار خوان چہرہ افروز شد بہم زبانان محفل آں یکتائے روزگار براز گوئی نشست چوں ترانہ نومیدی آں گرد سامعہ کوب آمد. پائے ہمت افسردہ بنور آگہی و نیروے دل برخواندہ لخت لخت گردانید و ہر لطائفہ بطومار ہی نگاشتہ بیت بیت آنرا بکار دو تمیز جدا ساخت و بر سطح کاغذیں پیوند دادہ. سامان داستان نمود و ترتیبی گزیں و سر سخنے تازہ آرایش یافت از بدائع برکات ہر گوہرین داستانے کہ اندیشید. ازاں مسودۂ نامنتظم ابیات آں چہرۂ نمائش افروخت و ہر در شاہوار کہ در سلکِ انتظام بایستگی داشت ازاں نجۂ آگہی برگرفتہ آمد و ازانجا کہ فطرت قافلہ سالار بود و بخت یاور آں منظوم و منثور کہ سخن شناسانِ بزم فیاضی انتظام آنرا نمے اندیشیدند. غازۂ حسن تالیف بر روئے کشید و بتائیدات سماوی برادر زادۂ والا نژاد خور را پیام زندگانی جاوید آوردہ. مرا شادمانی و ایں گروہ را حیرت فرو گرفت. مثنوی

دلِ من ازیں داستان تازہ شد | دماغ نشاطم پُر آوازہ شد
بیفزود از گوہر ہوشِ من | چہ گوہر شد آویزۂ گوشِ من

بو کہ دلہائے آسودہ را سرمایۂ تنومندی آید. پیرایۂ تقدس آں نورانی پیکر گردد. ازانجا کہ آگاہ دلان بیدار مغز سرنوشت انجام را از ناصیۂ سرآغاز برخوانند و حسن خاتمت را کہ از فروغ قبول دلہا پدید آید. از عنوان نیک سگالی و خیر بیجی بر گیرند نسیم پذیرائی برنز ہنگاہ دل مے وزد نوید جاوید ناکامی در کاخ صماخ فطرت خروش نشاطے اندازد. مثنوی

بحمد اللہ ایں داستانِ نخست | بطرزِ فریبندہ کردم درست
نشاط اندر آرد بخوانندگان | مفرح رساند بدانندگان
بایں نامۂ نامور دیر باز | بماندم بروُ نام او را دراز
دلِ دوستاں را بدو نور باد | وز و طعنۂ دشمناں دور باد

خطبۂ مرقع پادشاہی۔ سجدۂ محمدتِ ایزدی بفرقِ قلم بہ تقدیم مے رسد فی نے قلم خطا بطنی مے کشد کہ تصویر نگارین سرائے سپاس آلٰہی از قدرت نقاش حدوث و مصوّر امکاں بیرون

است. اگر به بنائے آسمان و عمارت زمین نیایش او نموده آید در خطوطِ شعاعے بصیرتِ اہل نکو ہیده، تو باشد که پادشاه جہاں آرائے را به تعمیرِ دیوارِ گلین و سقفِ چوبین ستایش نماینده اگر دریں کار شگرف برنگ آمیزی مجردات با مادیات که مرقع موجودات عبارت ازاں ست توسل جوید ہر آئینه شرح جمالِ غیر منتہی را بدست آویز منتہی پرداخته باشد. قطعه

گر خطوطِ شعاعِ دیدهٔ عقل ۔۔۔ ہمه را بر سر ہم افزائی
بقیاسِ کمالِ اوست چناں ۔۔۔ که بگز ماہتاب پیمائی

سبحان الله ایں چه خط قاصر نمط است که نگارش مے یابد. کلک تقدیر منصب حامدیت نقطهٔ وجود را بر صورِ ایجادی و نقوشِ تکوینی نه نوشته است. مثنوی

من که و تعظیم جلال از کجا ۔۔۔ دل ز کجا وین پر و بال از کجا
وہم تہی پائے پیسے در نوشت ۔۔۔ ہم ز روش دست تہی باز گشت

من حرف نشناس ایں سواد نورانی ازاں عزیمت باز آمده دل را بخیال جلائل نعوت پادشاه زماں پیر وقت مرشد روزگار. بیت

ہم نوردهٔ چراغ بینش ۔۔۔ ہم چشم و چراغ آفرینش

نور آگیں مے گرداند و زباں را بگفتار آثار نتائج حق شناسی و ایزد پرستی خدیو زماں نگاریں مے سازد دست را با دل ہم زبان مے کند و قلم چوبیں را با زبان گوشتیں ہم راز مے گرداند. یعنے شکر نعمت منعم حقیقی بر دیباچهٔ اعلان نقش پذیر مے گردد که ایزد جہاں آرا زمان ما را طراز زمانہائے باستانی گردانید و صورت را پایهٔ معنی بخشید ظاہر را ہم رنگ باطن ساخت. تقلید را تحقیق گردانید چرا زمانه بنالد و چگونه زمانیان ننازند. آں روز ہنگامهٔ گفتار بود. امروز معرکهٔ کردار است. آں روز نقش راه نقاش پریشاں زدی. امروز شعلهٔ راہبری در دست داشته بنہائے نقشبند حقیقی ست آں روز صورت با معنی انباز بود. امروز ہر دو در خلوت کدهٔ وحدت ہم راز اند. آں روز دانش را پائے بر جائے نیامده بود. امروز سلطان عقل بلند سر پرست و ایں بہار معنوی و نشاط [illegible] ذات مقدس داد ار پرست ایزد شناس جہاں آرائے زمان ما است. شعر

آنکه گردوں در انتظامِ امور ۔۔۔ تا که شاگردِ دست استاد است

سریر آرائے اقبال اورنگ نشین معنی مسند نگار دولت روشنی افزائے چراغ ہدایت بلند [illegible] بخش ایوان تکمیل. بیت

بلیناتر جملہ پاک بیناں　　بیدار ترین شب نشیناں

نیز جہاں تاب صورت و معنی نور بزم افروز دانش وداد خوان ثنائے خطوط ایدی و نواصی دانائے نقوش انفسی و آفاقی۔ ابیات

شہنشاہ نظر سیر و خرد بخش　　جہانگیر و جہاندار و جہاں بخش

رقم سنج حقیقی و مجازی　　جہان عقل اکبر شاہ غازی

خداوندا تو این شاہ جوان بخت　　کہ آمد سایۂ اش پیرایۂ تخت

ظلال چتر دولت بر سرش دار　　مراد ہر دو عالم در برش دار

واز میان من این خدیو خدا شناسان عالی گوہر والا نژاد مصدر جلائل خصائل برخورداری مستجمع شرائف شمائل حق پسندی و حق گزاری غرۂ ناصیۂ سعادت و اقبال قرۂ باصرۂ عظمت و جلال درۃ التاج سلطنت کبری خلف الصدق خلافت عظمی فروغ دودمان اجلال نور پرور و نیز افضال مستوثق مرضیات الٰہی مستنیر انوار ظل الٰہی رفعت پیرائے تخت و دیہیم شاہزادۂ دانش پیوند سلطان سلیم را در ہنگام عنفوان شباب آغاز جوانی کہ انشاء اللہ تبارک و تعالیٰ در ظل ظلیل آن سریر آرائے اقبال بکمال پیری صوری و معنوی مشرف گردند۔ مبدعان قضا و قدر از عطیہ خانہ ایزدی عقل دوربین و دریاب و کمال سعادت و فراخی حوصلہ کرامت فرمودند و دیدۂ حق بین آن نونہال اقبال را سرمۂ بینائی کشیدہ اند۔ اولاً نظر بر جلائل حقوق پدری افتاد و فرزند کر ہمت در بندگی بست فرزند بود۔ خود را خدمت جوئے ساخت۔ ثانیاً نگاہے ژرف در شرائف بزرگی شاہنشاہے انداخت نطاقی تازہ از رغبت مندی بر میان دل بست۔ ثالثاً عظائم انوار معنی این ہادی آفاق در پیشطاق دید اعمالی او جلوۂ ظہور فرمود۔ چندین کمند ارادت و عقیدت بر گردن جان انداخت را بگادر اندک فرصتی بقلائد می بخت بیدار دریچہ دولت حقیقی کشودند و مراتب چہارگانہ اخلاص کہ تیز روان عرصۂ آگاہی را بدشواری فراہم آید۔ بآسانی بدست دولت او آمد۔ رضامندی پدری و عاطفت پادشاہی و ہدایت پیری و تربیت مرشدی در عمر و دولت و سعادت و حسن عاقبت افزایش آورد۔ این چنین قدردان دوربین را زندگی دراز گرداناد۔ تا بوسیلۂ آن آثار حق شناسی افزاید و نیز افزونی دولت را مبشران غیبی تہنیت گویند کہ ہموارہ چنین گوہر والا در سایۂ عاطفت و تربیت شاہنشاہی بمستلذات صوری و تمتعات معنوی کامیاب آید و منہیان عالم قدس او را نوید زیادتی سعادت آوردند یعنی ذات قدسی آن مجموعۂ ہوشمندی از عالم فرا ترک شدہ بگلشن

سرائے معنی کہ گلستان ہمیشہ بہار است مشرف گردد تا آنچہ پردۂ پندار جہانیان است. او را
آئینۂ حق نمائے گرداند وازاں قدم پیش نہادہ صور اشیاء را مظہر نور حقیقی شناسند و ایں پایۂ
آگاہی را طے فرمودہ، یک نور دانند کہ مظاہر گوناگوں ظہور دارد وازاں بلند تر شتافتہ تلون ظاہر و مظہر
از وجہ دریافت او مرتفع گردد و جز یک نور مطلق در پیشگاہ خاطر او شعشعۂ طلوع نہ بخشد و مژدہ رسانان
ملاء اعلیٰ خجستگی عافیت و شایستگی آخر کار رسانیدند کہ از بخت مندی خویش در بیچۂ حقیقت یکتائی در آید
و نقاب دوئی و حجاب مائی و توئی برخیزد و ہموارہ ایں گلدستہ بہار ہوشمندی در مراتب حالات
تماشائے حسن علی الاطلاق مے فرماید و مجالے حسن را کہ مرآت جمال جہاں آراست در پیش نظر
والا داشتہ خاطر فیض مند خویش را بایں خرد دانا پسند. عشرت گزیں و شادی آمود دارد
دریں ہنگام مسرت افزا از اقتضائے نشاء جامعیت بخطوط استادان کار پرداز کہ در نظر
حسن دوستان جلوہ گاہ ظہور محل انکشاف نور مقید است و در دیدۂ دور بینان حقیقت شناس
جام گیتی نمائے حقیقت مطلق توجہ عالی مبذول داشت والحق طلسم بدیع خط آسمانی ہندسہ
ایست از پرکار قلم ابداع چہرہ کشا یا روحانی کتابہ ایست بدست تقدیر نقش و نگار یافتہ بلکہ
آئینۂ جہاں نمائے و اسطرلاب حقیقت کشائے معنی است کہ بر اعالی جبال وجود تعبیہ نمودہ اند
تا دیدبان ظاہر و خبر رسان باطن باشد. راز دار سخن ترجمان دل مغز جان قوت دست سویدائے
سفیر ضمیر است. اگر وساطت او نبودی بسا حقایق کونی و آلہی نادانستہ ماندی. سخن مائدۂ افضال
بر حاضران بزم دانش طلبان آرایش بخشد و خط برائے آگاہی جویان دور و نزدیک خوان نعمت
ترتیب دہد. فرد

اگر نہ قید کتابت بود کجا باشد — شگفتہ معنی رنگین و لفظ جاں پرور

اگر خط نبودی سخن زندگانی نداشتی و دل را از گذشتہا ارمغانی کمتر رسیدی. صورت بینان پیکر
دود انگارند و معنی دانان فتیلہ ہائے چراغ معرفت شناسند ظلمتی ست در وے ہزاران نور ہل نور یست
کہ خال نارسیدگی چشم باخود دارد و نقش نگار اقلیم آگاہی است. بل سواد اعظم شہرستان معنی شب
تاریست کہ بوارق ہوش افزا با اوست. ابر سیاہی ست کہ باران روشنی آرد طلسمے است.
گنجینۂ معنی را کہ از افتادگی روانی دادہ با خموشی گویائی و باجا ماندگی بلند پروازی. چوں نعت
کونی آں نادرہ مخترع نوشتہ آمد. پیوند آلہی او نگاشتہ مے شود. ہندسات معنوی از بارگاہ علم
ایزدی بہ نسبت، خاص کہ نفس ناطقہ را باں جناب کبریائے احدیت است. اندکے از بسیاری

دراں گوہر آمود تجرد لمعۂ ظہور بخشد و سلطانِ دل اورا شہرستان خیال کہ درمعنی برزخیست درمیان مجرد و مادی فرستد تا تجردی با تعلق و اطلاقی با تقید اکتساب نماید و ازانجاگاہ بربام زبان شتافتہ بدریچۂ گوش فرود آمدہ ۔ مرحلہ مرحلہ روابط تعلق گذاشتہ بخلوت کدۂ دل مے شتابد و ازانجا بہ وحدت سرائے تقدس رجوع صعودی مے کند و گاہ فرماں روائے دل آں مسافر آسمانی سیر را بے راحلہ زبان اے آبادی روانہ مے سازد و ازانجا بر بر و بحر قلم و مداد عبور نمودہ بر فسحت آباد صفحۂ حسن محمل مے کشاید و ازانجا بار اقامت بستہ از شاہراہ باصرہ بدار الملک حقیقت طبل رحیل بلند آوازہ مے سازد و باید دانست کہ ہر راہ نوردی را کہ از دار العلم دل بعمل خانہ صورت آید ۔ سوائے آں مراحل کہ گفتہ شد ۔ چہار منزل دیگرست کہ قافلہ معنی ازاں بگذرد و آں عبارت از چہار حالت است ۔ چہ اوّل دردِل اندیشۂ آں کار پدید آید کہ آنرا خاطر نامند و حدیث نفس گویند دوم دل را انجذاب نماید و خلجان پدید آید کہ آنرا میل وہیجان خوانند ۔ سوم دل عزیمت جزم در سرگیرد ۔ چہارم آں کار از پردۂ خفا بجلائے ظہور شتابد ۔ تا بدکہ جویائے آگاہی نگاہے ژرف دریں منازل و مراتب آمدن و برگشتن ہووج نشینان معنی کند تا بسا از حقائق تجرد و تعلق چہرہ کشا و جلوہ نما گردد چوں بآئین خاص توقیع حسن خط نگاشتہ آمد بازبطرزے دیگر حقیقت آنرا مے نگارد و شرح حسنی دیگر بزبان قلم مے دہد کہ عالم تصویر از بدائع نگارخانہ موجودات است و حسن گوناگوں در طراز ہستی او جلوہ دارد و حضرت پادشاہ صورت و معنی سخن بلند فرمودہ اند و آں آنست کہ صنعت تصویر آدمی زادرا بہ معرفت عظمت ایزدی رہنمونی مے کند ۔ علی الخصوص مصوّر را کہ بقلم غرائب نگار صورت آدمی را چناں شبیہ مے نگارد کہ بینندہ در حیرت فرو مے رود ۔ لیکن آں جان گرامی و آں گوہر دریافت و آں حرکات و دلفریبی نتواند از ہزار یکے بظہور آورد ۔ ہر آئینہ عجز خویش قدرت ایزد تعالیٰ اعتراف نمودہ شناور بحر معرفت مبدع کل مے گردد و الحق بملاحظہ ایں دریافت بعضے از سادہ لوحاں کہ رقم انکار بدیں صنعت بدیع کشیدہ بودند سر خجالت در گریبان عبرت فرو بردہ نقش نگار اقرار گشتند ۔ چوں نقش و نگار آئین تصویر نگاشتہ لوح بیان شد بتازگی بطورے خاص حال خط نیز ظہور یافت کہ خط قسمے است از تصویر چہ آں شبیہ آرائے عالم علوی و سفلی است ۔ اگرچہ دربسیار جا صور اشیاء نگارش مے یابد ۔ امّا بسا از قدسی نژادان معنی را نیز دریں پیکر غرابت آمیز آوردہ جمال آرامے شود و بسا از معانی خلقی را در حالت تصویر درآوردہ صورت پرست را ازیں راہ بمنزل گاہ معنی راہبری مے کنند و خط تصویر خاص

است. کہ صور حروف راکہ ہر طائفہ برائے فہمیدگی و فہمانیدگی مطالب و مقاصد قرار
دادہ اند. بطرزے مخصوص نقش مے کنند. ہماں طور کہ در عموم تصویرات صورت بر ذی صورت
دلالت مے کند و آں بر معنی خاص ہمچناں صورت خطی دلالت بر الفاظ مے کند و الفاظ بر معنی سبحان اللہ
گاہ ہوا را سخن ساخت و گاہ سخن را خاک و چوں معرفت را چارہ نیست از شناخت حرف لاجرم
بشرح آں پرداختہ حسن افزائے ایں مصنوع ایزدی مے گردد. اے پذیرندۂ اسرار دانش اگرچہ تحقیق
ایں مراتب را نہ ایں جائیست لیکن اندکے ازاں ناگزیر وقت است. بباید دانست کہ حرف کیفیتی
است خاص وابستہ بکیفیتی دیگر کہ آں قائم است بہوا کہ یکے از عناصر چہارگانہ است. ہرگاہ دو چیز
کہ صلب و متصادم یک دیگر باشند. چوں بسختی جدا شوند کہ آنرا قلع نامند یا بشدت پیوندند کہ آنرا
قرع گویند. ہر آئینہ ہوائے آں میان تموج گیرد چوں تموج آب و آں تموج سبب حدوث کیفیتی شود
کہ آنرا صورت و آواز گویند. و بعضے از دانشوراں تجوز نمودہ تعریف صوت بسبب قریب کردہ اند
کہ صوت ہوائے متموج ست و بعضے بسبب بعید کہ صوت قرع یا قلع عنیف است و چوں حال صوت
کہ کیفیت ہواست مفہوم شد. معلوم باید کرد کہ ایں صوت مطلق را کیفیات دیگر عارض گردد کہ
از یک دیگر متمیز گرداند مثل زیر و بم بودن و غنہ و آنچہ از گرانی گلو بہم رسد و کیفیتی خاص دیگر
واسطہ مخارج و تقطیع اجزائے ہوائی عارض صوت مے شود کہ دو زیر یا دو بم یا دو غنہ یا دو آواز از
گلوئے گراں از ہم جدا شوند. آں را حرف نامند. شیخ ابو علی سینا در شفاء ایں کیفیت خاص صوت
را حرف گوید و جمعی از بزرگان دانش صوت معروض آں کیفیت خاص را حرف شمرند و بعضے از
دوربینان دقایق ایجاد مجموع عارض و معروض را حرف شناسند و ہمانا کہ ایں نزدیک بحق باشد و چوں
حقیقت حرف مبین شد. حقیقت حال عدد و آنچناں است کہ ہر طائفہ دراں اختلاف دارند. آنچہ
دریں خطوط کہ ایں مرقع والا بداں مشتمل است مثبت شدہ بیست و ہشت است کہ ہژدہ صورت
باز گردد. اگر ہمزہ را از الف متمیز نگردانند و لا بست و نہ. اینکہ در مفردات لام و الف یکجا نویسند
مذہب طائفہ آخر است. چوں الف ہمیشہ ساکن باشد. ناگزیر اورا بیک حرف متصل ساختہ نگارند.
باعث بر اختصاص لام آنست کہ دل لام الف است و دل الف لام و مخفی نماند کہ در ازمنہ سابقہ
حروف را اعراب مے کردند و طائفہ از متاخرین برائے آسانی آں را بہ نقطۂ غیر رنگ مکتوب قرار دادند
مثلاً اگر حرف بسیاہی نوشتی اعراب را بہ نقاط شنگرفی نگاشتی. چنانچہ فتح را یک نقطۂ سرخ بر بالائے
حرف نہادی و برائے ضم نقطہ در پیش حرف گذاشتی و بجہت کسر نقطۂ در زیر حرف ثبوت کردی

وبعد از چندگاه خلیل ابن احمد عروضی آں را تغیر داده ہر حرکتے را صورتے و جائے مخصوص قرار داد چنانچہ امروز مزبور و مشہور است و نیز حروف را دو قسم ساختند معجمہ یعنی حروف نقطہ دار چہ اعجام بمعنی ازالۂ اشتباہ است و حروف غیر منقوطہ را مہملہ خوانند یعنی دراں نقطہ ترک شدہ است و در بعضے اطلاقات جمیع حروف تہجی را معجم نامند چنانچہ بہ نقطہ دفع اشتباہ مے شود۔ بعدم نقطہ نیز ازالہ آں صورت مے بندد و باید دانست کہ مراتب حسن خط چوں مدارج حسن دیگر اشیاء باعتبار تفاوت بینندہ اختلاف وارد و ہر گروہے بمرتبۂ دل نہاد شدہ۔ بآں طرز خاص عشرت پیرائے است و آنانکہ از بخت بیدار یعنی خرد دوربین نظر دور دارند۔ از ہر مرتبۂ حسن خطوط مبتہج اند و چوں حضرت شاہزادۂ والا گوہر را ایزد توانا حوصلۂ فراخ و دلے آگاہ و فطرتے بلند کرامت فرمودہ بجمیع صنہائے خطے نظر انداختہ برائے عشرت گزینی خویش و مسرت طبقات انام بخاطر نور پذیر۔ رسانیدند کہ مجموعۂ از خطوط استادان انتظام یابد تا ہم سرمایۂ عشرت حسن مطلق سرانجام پذیرد و ہم تماشا حسن مقید جلوہ دہد بوسیلۂ ایں ترکیب و ترتیب پیرائۂ سرور ہر دو طائفہ مہیا باشد۔ بنا براں آں گوہر والائے دانش بر تمیز حق اساس خویش از نوشتہائے خوشنویساں سحر پرداز قطعہائے دلکش فراہم آوردند و ایں فہرست جلائل انوار جمال الٰہی را کہ جمیع مرآت حسن مطلق نامند و گروہے آئینۂ جہاں نمائے گویند و طائفۂ ارژنگ مانی لقب دہند و طبقۂ آں را مرقع گویند کہ رقعہ رقعہ و پارچہ پارچہ اندوختہ ژندۂ بدیع برائے حسن عالم افروز ساختہ اند در اندک فرصتی و آغاز سال چہلم الٰہی ایں گلشن ہمیشہ بہار معنی سرسبز و شاداب گشت۔ بیت

ہر حرف ازو شگفتہ باغے افروختہ تر ز شب چراغے

ایں روزستانی است کہ دریک جا فراہم آمدہ حیرت افزائے جہانیاں است یا شبستانی است کہ ہزاراں چراغ بر رہگذر رہروان شاہراہ معنے افروختہ۔ اگرچہ سودائے صورت است اما ہزاراں عقل درو ست سوادی است کہ ہزاراں شاہراہ بیاض وارد یا خطے است بر عارض معانی ہودج مشکیں نقابے است کہ سلمی صفتان معنوی از مشک آں بصد غنج و دلائل غمزہ زنانند جعد مشکباریست کہ بر عارض نسرین بدنان جلوہ گاہ باطن فروہشتہ۔ رباعی

ہر صفحۂ او بسبزہ ہست گلزارے
ہر لوح چو لوح عارض دلدارے
ہر حرف چو خط چہرۂ معشوقے
ہر نقطہ چو خال لب گفتارے

بر آگاہ دلاں خبرت پذیر روشن است کہ ایں اعجوبہ آفرینش کہ او را خط گویند چوں عالم قدیم بے

سرمدی است - که نه اورا بدایتی است و نه اورا نهایتی - لیکن چوں حسن مدرکات ایں حواس پنجگانه
بیشترے بحسن اعتبارے بازمے گردد و ہر طائفه بحسن خاص بوسیلۂ آں پنج دریچۂ دل اختطاف
مے برد - در ہر زمانه ہر طائفه روشنی خاص در نقوش ایں حروف پرداخته اند چوں خط ہندی و
سریانی و یونانی و عبری و قبطی و معقلی و کوفی و کشمیری و حبشی و ریحانی و روحانی و غیر آں و بمقتضائے
مصطلحات ہر قوم حسنی دریں نگار خانۂ بدیع پدید مے آید و در بعضے قرطاس نامہائے باستانی عبری
بآدم ہفت ہزاری نسبت کنند و طائفه با دریس و جمعی گویند که ادریس خط معقلی را ترتیب داد
و بیشتری تفاوت در خطوط باعتبار سطح و دور است چنانچه خط کوفی یک دانگ دور است و باقی
سطح و معقلی مجموع سطح است و کتابہائے عمارات کہنه بیشتری بایں خط است - چنانچه جہاں نوردان
دیده در ازیں آگاہی مے بخشند و بہترین خط معقلی آنست که مراتب سوادی و بیاضی ہر دو
بہیئتی خاص متمیز باشد که سواد خوانان آں نقوش را از سواد و بیاض آں اشتباہی نیفتد و آنچه
امروز در ایران و توران و روم و ہندوستان بزرگان دانش شہرت دارو ہشت خط است از انجمله
شش خط را بابن مقله نسبت مے دہند که در تاریخ سه صد و ده ہلالی از فروغ دیده وری
خویش از خط معقلی و کوفی و غیر آں اختراع نموده و برائے ہر حرفے بزعم خویش طرزی خاص قرار
داده که دانایان آں طرز نوشته را چوں موافق یابند خط نرش گویند و اسامی آن بدیں تفصیل
است ثلث و توقیع و محقق نسخ و ریحان و رقاع و تعلیق و نستعلیق و بعضے از دانشوران باستان
خط نسخ را مخترع یاقوت مستعصمی شمارند و ثلث و نسخ را دور دو دانگ است و سطح چہار جلی را ثلث
گویند و خفی را نسخ خوانند و توقیع و رقاع را چہار و نیم دانگ دور است و یک و نیم دانگ سطح جلی را
توقیع دانند و خفی را رقاع و محقق و ریحان چہار و نیم دانگ سطح است و دور یک و نیم جلی را محقق
خوانند و خفی را ریحان نامند و علی بن ہلال که بابن ابواب مشہور است - ایں شش خط را خوب
نوشت و یاقوت بکمال رسانید و بعد از و شش شاگرد او در خوش خطی عالمگیر شدند - اول شیخ احمد که
به شیخ زادۂ سہروردی مشہور است - دوم ارغون کابلی - سوم مولانا یوسف شاه مشہدی چہارم
مولانا مبارک شاه زرّین قلم پنجم سید حیدر ششم میر یحیی خط - ہفتم تعلیق است که از رقاع و توقیع
استنباط نموده اند سطحش بغایت کم است و خواجه تاج سلیمانی که در شش خط سابق مہارت داشت
ایں خط را خوب نوشت و از متاخرین مولانا عبدالحی که منشی سلطان ابو سعید میرزا بود و دریں
خط ید طولے داشت و مولانا درویش در ایں خط از و گذرانیده و از منشیان حضرت شاہنشاہی

برابر شرف خان کسے نہ نوشت وخواجہ عبداللہ صیرفی وملا محی الدین شیرازی وملا عبداللہ آشپز ہروی وحافظ حفیظ ومولانا ابابکر ومولانا شیخ محمود وخواجہ عبداللہ مروارید ابن ہفت قلم را بپایۂ اعلے رسانیدند چنانچہ صیت خوشنویسی آں نگارندگان بدائع آفاق را گرفت چنیں گویند کہ درزمان صاحبقرانی خواجہ میر علی تبریزی از نسخ وتعلیق خط ہشتم ابداع نمود کہ آں را نستعلیق گویند وآں تمام دوراست واز شاگردان اودوکس کار را پیش بردند یکے مولانا جعفر تبریزی دیگر مولانا اظہر لیکن دریں وضع خاطر مے ایستد کہ بسا خطوط نستعلیق کہ پیش از زمان حضرت صاحبقرانی نوشتہ بودند بنظر درآمدہ است واز خوشنویسان ایں خط مولانا محمد اوبہی است وسرآمد ہمہ مولانا سلطان علی مشہدی ست خط را دریں طرز بدیع بپایۂ والا نہاد واگرچہ از مولانا اظہر تعلیم نہ گرفتہ اما از خطوط او راہ علم خود دانستہ فیض وافر برداشت وشش کس از شاگردان مولانا دریں طرز خط نام برآوردند سلطان محمد خنداں سلطان محمد نور مولانا علاؤالدین محمد ہروی مولانا زین عیدی نیشاپوری محمد قاسم شادی شاہ وہر یکے بطرزے خاص بدلربائی گروہے مخصوص گشت دیگر مولانا سلطان علی قانی دیگر مولانا سلطان علی شبیر مشہدی ومولانا ہجرانی کہ دریں خط رتبہ دارند بعد ازیں سردفتر خوشنویسان نستعلیق مولانا میر علی ہروی است اگرچہ بظاہر شاگردی مولانا زین الدین کرد اما از خطوط مولانا سلطان علی استفاضۂ تمام نمود لیکن از فروغ فہم تغیر روشن پیش نمودہ تصرفات نمایاں یادگار گذاشت یکے از ایشاں پرسید کہ میان خط شما وخط مولانا سلطان چہ فرق است گفت کہ من ہم خط بپایۂ کمال رسانیدہ ام لیکن آں نمک کہ خط مولانا سلطان علی دارد درخط من نیست دیگر مولانا محمد حسین تبریزی ومیر احمد مشہدی ومولانا حسن علی مشہدی ومولانا شاہ محمد نیشاپوری میر معز کاشی ومرزا ابراہیم اصفہانی ست وطائفۂ دیگر کہ دریں تصویر خاص عمر گرامی صرف کردہ اند وامروز جادو رقمی کہ درظل سریر خلافت عظمیٰ صاحب ایں نقش دلپذیر تواں گفت مولانا محمد حسین کشمیری ست کہ برکاتیان روزگار چیرہ دستی مے کنند وچوں بمقتضائے سخنان خرد پژوہان مجلی ازیں نگارین نامۂ زمزمۂ کلک صراعت خاک نشین عتبۂ استقامت ابوالفضل بن مبارک شد۔ بیت

ہماں بہتر کہ دانائے سخن سنج — بروں ز اندازہ نگشاید سرگنج

امید کہ ایں تازہ بہار صورت ومعنی وخجستہ نگار ملک ودولت ہموارہ طراوت بخش نظارگیان محفل گرامی شود وہر صفحۂ گلستانی نفحۂ اش منشور دوام شادکامی گردد۔

خطبۂ کچکول بزرگ۔ سبحان اللہ فرمانروائے معنی کار گدائے صورت پیش گرفتہ گنجور خزائن خردمندی پیشۂ پیرزناں تہی دست مے کند ایں را از قسم جنون نفس ابو العجائب دانند یا از فنون ذات ابو البدائع شناسند یا از ذخائر عقبیٰ اندیشید یا از اسباب انتظام دنیا شمرد حکمت آموز چند خانۂ دریافت نام نہد یا زنگر زبزم ہزل خطاب دہد۔ فرد

بخیال ایں ہمہ بعت بہ ہوس مینازم ۔۔۔ بوکہ صاحب نظرے نام تماشا ببرد

بائے حال بہ نیت آنکہ در ہنگام تجرد کہ دیرین آرزوئے ایں بد مست بادۂ انانیت یا از خدائع بدائع ایں کمربستہ مکر و خدعیت ست۔ مجموعۂ کہ رنگ آمیز بزم معنی و رزم آرائے نفس امّارہ تواند شد ترتیب یابد تا مصاحب بے غنج و واعظ بے رنج بودہ مدقق الطبع مرا در صحرائے تفرد از تنہائی بشورش نیاورد و وہم ناشناسائے دانش مرا چارہ گر باشد از ہر علمے کہ بنظر در آمدہ بود و از ہر کتابے کہ بمطالعۂ آں خوش وقت مے شد۔ سخنے چند باندازۂ حالت و ذوقِ خود کہ بر ہیچکدام اعتماد ندارد در زمانے اندک برداشتہ فراہم آوردہ ہائے خود را با بعضے از رسائل تمام کہ از مجموعہ ہائے بزرگان گزیدہ بودم جمع ساختہ ایں مجموعۂ بدیعہ را کہ بحر لیست از بینش یا دفتر لیست از دانش۔ رباعی

ہر صفحۂ او بنزہت گلزارے ۔۔۔ ہر سطر چو عارض دلدارے
ہر حرف چو چوگاں رخ معشوقے ۔۔۔ ہر نقطہ چو خال لب خوش گفتارے

بمناسبتہائے حال و زمان تجرد کچکول نام نہادہ ام و معدۂ حرص سخن چینی را چوں گوئم سیر گردانیدہ ام کہ فروغ صدق ندارد۔ ناشناسائی معاملہ نافہم خود را تسلّی کردہ اند۔ ناظم ایں اشتات ابو الفضل بن مبارک بعد از ولادت اولی کہ از رحم عنصری بصحرائے کوفی خرامیدہ از زمان پنج سالگی کہ برخلاف جمہور انام عنفوانِ تبیج تمیز او بود۔ بہمت و ہدایت پدر بزرگوار در گروہ جویندگان علوم رسمی در آمدہ در پانزدہ سالگی از دریافت متداولات ایں روزگار مست گشت و دہ سال دیگر در مباحثات و مطارحات اسباب ہستی سرانجام مے داد و نخوت خود پرستی را افزایش مے بخشید۔ دراں ہنگام رگ گردن آنچناں شیخ نبود کہ بالتقاط باتدانی ناہیا کہ از فضولی نفس مخترع است سر فرود آمد۔ ہمگی ہمت در تصنیف مصروف بود کہ در ہر فن اساسی تازہ نہادہ آید۔ لیکن از لذّت رجوع طالبان دانائی و مسرّت ہجوم ایشاں بہتمنائے خاطر ہم نپرداختہ۔ بجز درس علوم کاری نداشت و پس از ولادت ثانی کہ از شکم نادانی بباغ دانش نزول افتاد و گرد آوری ایزدی مرحبیات آں پنہاں سرگرم بود و خط در آمدن رایات حق شناسی و ذوق برآمدن رعونات نفسانی آں مایہ داشت کہ

پرورشے نگاه کردن تا مهاے باستانے نداشت وبعد ولادت سوم که از بطن جنگ وجدال وگفت و
گو نجات سرائے صلح کل رسید هم از رعونت نفس باز آمد و هم چشم بینا بدست افتاد و نور یقین در برگرفت
و حوصله را میدان فراخ گشت و بوسیلهٔ این عطایائے غیر متناهیٔ الٰهی بمطالعهٔ نفائس قدسیه گزارندگان
سخن بهر واشتن مناسبات خویش و زله برداری سفرهٔ کرام بقدرے پرداخت و دوست و دشمن را از
نظر انداخته بے غرضانه بسر مے برد. بذریعهٔ آں بازار صلح کل رونق پذیرفت و پائے ارادت راجائے
دپذیر بدست افتاد. شکر الله خوش آمدهائے خود را فراهم آورده. تعویذ بازوئے هوش مندی گردانید.
خواهش از درے الاریاب آنست که حاضران و آیندگان بهره مند و کامیاب گردند. الٰهی بر همت
برگزیدگان خود بولادت رابع مشرف گردان یعنی از شکم صلح کل که محل ازدحام طبقات موجودات
است. بنزهت سرائے تجرد شرف اختصاص بخش تا دفعتهٔ جهاں را مرآت حق دانسته درکثرت تماشائے
وحدت نموده بدولت آباد محبت کل سرفراز گردد و مرتبه ازیں فراتر که شده نسیان ماسوائے را عصائے
همت خود گرداند تا شائسته امیدواری ولادت خامس گردد یعنی از بطن دوئی بخاص الخاص
خلوت یگانگی آرامش دست دهد و در لجهٔ محو مطلق شناور گردد تا در ولادت سادس یعنی در زمان
خلاصی شاهبازِ جانِ مقدس از قفس تن عفن از تعلق بر دوش خاطر کشیده به بارگاهِ تقدس نیارد.
تا در ولادت سابع که روز جزا ست عطیهٔ والا را سرافراز گشته شایان کنار مقصود گردد. من بجا بودم
و سخن بکجا اساس نهاد. شعر

سخنم شد بلند و مے ترسم — که مرا حرفے از دهاں بجهد
ره نوردِ بیاں عجیب تند است — ترسم از دست من عناں بجهد

آرے آں کس را که پائے دل بجائے نباشد. زبان قلم هرزه درآید و بے دلے را شرح بسیار است. رباعی

صد روز نه زانه اگر بهم پیوندی — جاں را نشود لذیں فغاں خرسندی
اے آنکه بدیں حدیث را میخندی — مجنوں نشدی هنوز دانشمندی

ایں بے سامانِ دل را که سامان خاطر تا شرح آں نماید. اندکے از بسیار آنکه در ایام فروختن نادانی
و خریدن دانائی که تحصیل علوم نام نهند و در اوقات دانسته خود را باگهتر از خودی واگویه کردن که تدریس
نامند و در هنگام نظارگی راههائے مختلفهٔ روزگار که تمیز بین الخیر والشر بل بین الخیرین درین تماشا
بدست مے افتد. در شناخت مقصود خراشیده دل گشت. هرچند کهن اوراق بیشتر دیدم و با دانشوران
زماں صحبت با داشتم. جراحت درون من افزائش گرفت و شورش باطن افزونی پذیرفت.

دریوزه گری ریاضت کیشان خدا اندیش سودمند نیاید و آمیزش دانش پیشہ ہائے حکمت اندوز کارے نہ شناخت۔ رباعی

دردا که درین سوز و گدازم کس نیست — ہمراه درین راه درازم کس نیست
در قعر دلم جواہر راز بسے است — امّا چہ کنم محرم رازم کس نیست

در ہر بارگاه که گذارم افتاد۔ دیدم که خلق پرستی را خدا پرستی نام نہاده ہنگامۂ دوکانداری گرم داشته اند و در بعضے از پس کوچہائے شہرستان خمول بہ جمعی از خدا جویان که بہ پیکار نفس مکار در مانده بودند۔ اتفاق صحبت افتاد۔ این طائفه بمعالجۂ امراض گوناگون نفس اماره گرفتار و نژند بوده۔ فرصت نگاه کردن نداشتند۔ تا به پرسیدن بیماران وانگاه بمداوا چه رسد و گروہے از مجذوبان که الٰہی عنایت آنہا را از تدبیر وارہانده و ایزدی جمال غنچہ ودلالے نموده بگلخن قیض یا بگلشن بسط آورده قدرت تفحص کار نداده بنظر آمدند۔ کار پادشاه پادشاہان را گدائے گلخن چه داند۔ نبض غم را طبیب شادی چه شناسد۔ ازین گروه بے تصنع نیز کار بسته ام نکشوده نه در بازنامہائے کاغذ دارو ئے بنظر آمد و نه در طبقات انام بیمار شناسی دوچار شد تا بمعالج چه امید داشته باشد۔ فرد

مسکین دل من گرچه فراوان داند — در دانش عاقبت فرو مے ماند

امّا آنچه آں رنجور جگر خسته گفته۔ فرد

یک حرف آشنا بغلط ہم کسے نه گفت — چندانکه خواب خوش بہر افسانه سوختم

خود چوں برگذارم که حقیقت سرائے برزویه حکیم بگوش ہوش در آمده۔ بقدرے این غمزده را غمخوارگی نمود لیکن ہماں غمخوارگی که ماتم زده را از ماتم زده حاصل گردد۔ آں خود ہوشمند آشنا بود که ماتم افزائیست نه بیمار پرسی و تیمارداری۔ بیت

شرح این ہجران و این سوز جگر — این زماں بگذار تا وقت دگر

چوں از بتکدۂ پندار به بارگاه نوازش خدیو جہاں رسیدم۔ عطوفت او من گنگ ہیچدان را زبان فصیح کرامت فرمود و دل نکته سنج و دریاب عطا کرد۔ با ہمه کس بہمه روش مراتب سخنوری روئے داد و بغلبۂ دانش و در زبازار سخن اقبال قرآن و نصرت قرین گشتم۔ امّا منتظران فتح معنوی را از نصرت مباحثات ظاہر چه کشاید و محروران باطن را نسیم بادزن چه سودمند آید۔ در معنی دردمندی افسرده و خراشیدگی دل زیاده شد و ویه که از دانش منشان روزگار داشتم نه برآمد و یکبارگی ناامید گشتم کہ ہر یکے تخیل ناصحیح بہیچ خرسند گشته بدیگراں زبان ملامت دراز گردانیده اند نه در معاملات ایشاں

تمیزِ دلیل از مغالطه و نه تفرقه میان تحقیق و تقلید از سوئے مزاج و فسانه دانش گمان حقیقتی و احتمال حقانیتی به کسے ندارند و خود را در بحر تحقیق سباح حقیقت شناس دانسته در گفت و گوئے و راه جست و جوئے یکبارگی بسته دارند تا آنکه بقلاوزی بخت خداداد با نجمن صلح کل گذاره شده بقدرے شورش تسکین یافت۔ امّا چگنم که کانے درین سرابستان اساس نمے توانم نهاد تا به محبت کل چه رسد۔ امّا ازیں جهت که ایں بیگانه سود و زیاں دنیا را در لباس تعلق فراواں داشته و نزدیک است که ایں عاشق پرواز صحرائے تجرد را بیشتر از انکه سامان راه و سرانجام آں ورگاه بدست افتد سفر اقلیم عدم پیش آید چگویم که ازیں بر دل چه مے گذرد و شورش حال چونست۔ لیکن چوں بفرموده دانائے روزگار ست۔ بقدرے دل به آرامش مے گراید و سنگِ تفرقه در هجوم اوباشاں غم و بیباکان الم مے افتد بهرحال با چنیں خاطر و چندیں مخاطر و منتخبات حالات آنچه برائے برادران معاشرت بکار آید برداشته بود گرد آورد۔ هرچند خلعت تربیت بر قامت کچکول دوختن بیروشی گردن است۔ امّا چوں آهنگ زود رسیدن بمقاصد بود۔ تعلق نقد و تجرد نسیه اجازت ترتیب گونه داده به پنج قسمت مرتب گردانید۔ معقوله۔ مکشوفه۔ منقوله۔ منظومه۔ متفرقه اگرچند هرچه در قید کتابت و قالب حروف در آمده زادهٔ عقل و نتیجهٔ خرد ست۔ لیکن در حرف سرائے قانونی نیست که تصنیف و تالیف بداں نمط جریان یابد۔ لاجرم هرتهی مغز کم حوصله هنگامهٔ گفتگوئے را آرائش داده بخود زمزمه دریافت دارد و ناچار سخنان ناسره که خفاشان عقل تیره رائے و ناخلفان خرد روشن ضمیر اند۔ بجهت مصلحتی و حسن نیتی به عالم بروز خرامیدند۔ بسیار نیک اندیش و دوربین باید شد تا اوّل مرتبه تفرقه دریں دو قسم در چشم اعتبارش پدید آید که بس بهائے غلط انداز۔ هوشمند انست تا بساده لوحان چه رسد مبادا که علاج صفراوی را سوداوی بکار برد و در خسران ابد فرو ماند۔ لهذا ژرف نگاهان ایں هردو قسم را از خاندان خرد برآورده۔ نتائج خاطر را بمعقول و منقول تقسیم کردند و فرزندان خلف عقل را که بزیور شمرائف ظاهر و جلائل صورت که مبلغ دانش خرد پروران طبیعی توانند بود۔ بعقلیات اشتهار دادند و قدسی نژادان عالم معنی را که از فروغ عقل الٰهی در منصهٔ ظهور شناخته بکشفیات مشهور ساختند و آنچه بیروں ازیں معانی بود۔ آں را منقولات خطاب دادند۔ اے دانشور حق پژوه اگر بر نقش نظرت مے افتد خرد کجا رخصت دهد۔ اعتراض مجبوران استعداد و ماموران قدرت قاهره داری و اگر در نقاش ملاحظه مے رود۔ جز شرمندگی جهالت چه بدست آید کار دانا را نادان چه داند۔ یا آفرینش را با آفرینش گرچه آید۔ بنابرایں اندیشهٔ معامله رس تقسیم معقوله و مکشوفه و منقوله مقرر گشته است۔ اکنوں

کہ در آشوب خانۂ روزگار خلط مقاصد ثلثہ شدہ وناقد بصیر ناپدید و مستبصر ابی رعونت ناپیدا ونادان بحث ور فراوان وطبیب مہربان در نقاب اختفا اندیشہ بند دار کہ من خدا دوست خود دشمن را چہ پیش آمدہ واحتیاج نیابیان دلیل بندہ را چہ بار خاطر باید کشید۔ سادہ دلی را بخاطر نیفتد کہ درین کہنہ سرائے غیرت بخش ہوش افزاے تمیزے را امروز رونق بازار است۔ و مزاج زمانہ را اساس بر بے تمیزی نہادہ اند۔ و رواج کاراں را از باطل ساختہ نقشبند غیب از عنفوان ابداع چنیں جمال آراست۔ ہائے ہائے چہ نافہمیدگی است کہ دل بزبان قلم مے دہد۔ حاشا کہ در نگارخانۂ ابداع ایزدی باطلے را راہ باشد۔ باطل آنست کہ در خوابستان عدم غنودہ است و ہرچہ از پردۂ غیب خلعت وجود مے پوشد۔ خیر غالب است چہ جاں بخش جہاں آرا آنچہ خیر و شراو برابر باشد۔ آں را تشریف وجود نمے بخشد۔ شر غالب را چگونہ لباس فاخرہ مے پوشاند ہیچ باش کہ شر مساوی و شر غالب بخوابۂ شر محض است کہ باتفاق ممتنع الوجود است۔ و آنچہ از فنون بلاد اقسام جفا بر بزرگان ماضی وحال رفتہ و مے رود۔ در دیدا اوّل چہرۂ تامل خراشیدہ دارد و آں بخشش است مہین ازداد ار جہاں اے ابوالفضل چہ شور در جہاں افگندۂ اگر تنگ ظرفیت بے تاب دارد۔ باندازۂ حوصلہ روزگار حرف سرائے کن۔ اما چہ کنم وچہ چارہ سازم **فرد**

ہزار مشک ہمے خواہم و ہزار شکم کہ آب خضر لذیذ ست ومن در استسقا

ومنتخبات منظومہ اگرچہ داخل اقسام مذکور است۔ لیکن چوں زندہ نثر دوش افگندہ خلعت فاخرۂ نظم پوشیدہ طاؤسی بوستان سخن مے گند از اں نمطی علیحدہ پرداخت وبعضے از انتخابات جامع علوم متفرقہ بود ہر قسمے را بجائے خود گذاشتن سرانجام خاطر بالیستی از اں باز آمدہ قسمے جدا ساخت و بجہت آسانی دریافت جویندگان لآلی ایں بحر بیکراں بر سر ہر قسم و رسالہ ومنتخب رقمے نہادہ آمد۔ تقسیم علوم نفائس الفنون وغیر آں کہ برشتۂ نظم نیکو نکشیدہ شدہ۔ اجزائے کجلولی را اگر زینت بخش نباشد۔ شکستے ہم در کار اد نمے اندازد۔ اگر فرصت میسر شدی در کار دانش کہ دستور العمل منتظمان صورت و دانش آموز خرد پروران معنی است۔ نمطے چند پرداختمی تا اصحاب معاملہ اساس سود وزیاں خود را بر اں نہادی وارباب تعلیم و تعلّم بنیاد دانش فروزی وآموزی وآموزش بر اں قرار دادی و ریاضت کیشاں زنجیر جوئی نفس امارہ را اوّلاً اسباب آہنگری شائستہ بہم رسیدی وثانیاً سلسلہ چندے کہ پائے بندِ ایں باد پیمائے ہوا وہوس تواند شد۔ بدست افتادی وخدایا باں ہیچ خرسند را خاطر از اندیشہ نا ممکن باز آمدہ یقین حاصل شدی کہ جناب مقدس ایزدی بالاتر

ازانست کہ طائران تیز پر عرصۂ امکان در حوائی دولت او جلت عظمت تو انند رسید وجد ابویان محال طلب راز محال کوشی باز داشتہ در اصلاح نفس ذوفنون خود پرست بجد تر گردانیدی تا پائے از گلیم حوصلہ بیرون نبردہ از انچہ فرمودۂ عقل است تجاوز نہ نمودندے اما چہ کنم اجازت نیست و ممیز مفقود و خریدار ناپیدا۔ حاشا حاشا خردہ بین عطاکردن رخصت کار دادن است و خدیو زمان را فرمانروائے معنی ساختن اعتبار را رواج بخشیدن و خریداران را دکان آراستن ایا دریں ذور هفت هزار کہ رونق بازار آشوب مست بے روشنی رامے پرورند و بے بنجاری را رونق مے بخشند از اجازت صوری چہ کشاید۔ رخصت نامہ نہ دلی مے باید۔ امروز کہ دور ہم سپری شد نے دائم کہ رزم آرائے ابداع در صلح مے زند یا بزم دوستی سرانجام مے دہد۔ اکنوں کہ از غنودن بیخبری برخاستہ ام دست در دنا شستہ حرف حقیقت چگونہ بر زبان رانم روزے چند بہیچ نہ رستہ بودہ دل ہرزہ گرد را بایں مجموعۂ ہوش افزائے مستی بخش رعونت فروش سرخوش دارم ہرگاہ گفت چوں خموشی تہی میان و ہوشیاری شل حلقۂ خامی دراست بہ بیت المقدس معاملہ چوں تواں رسید و ہوش کہ مفتاح ابواب کاردانی لقب اوست۔ قفل دولت خانۂ حق شناسی باشد ازیں جستجو و گفتگو چہ سود دہد۔ رباعی

سیر آمدۂ زخویشتن مے باید	برخاستۂ زجان و تن مے باید
بر ہر کارے ہزار بند افزونست	زیں گرم روی بند شکن مے باید

در ذیل منتخب مثنوئ مولوئ معنوی۔ پیوستہ خاطر ہوش پیمائے بانتخاب مثنوی مولوی معنوی میل داشت و ہموارہ باخود در گفتگو بود کہ تنہا دانش رسمے سرایان دریں کار بسند نیست یا فارغ خاطری نشاء جامعہ در کار و بار دور بینی بیگانگی از رسم و عادت ناگزیر و با ذوق معنی کہ تشرح آں شمہ در گفت نگنجد صلح کل نیز پیرایۂ حال باید تا بر بام اطلاق بر آمدہ نظرے بر خاکلان تقلید تواند انداخت و با حالت گنجوری گنجینۂ غیر منتہی خاک بیزی خاکستان تعلق تواند کرد۔ دریں ہنگام کہ از حدود دکھلی چہارم آذر ماہ الٰہی سن سی و ہفت در رکاب خدیو جہان ایلغار شد ایں داعیہ بر فراز پیدائی آمد لیکن مثنوی تمام بہم نرسید باخود گفتم کہ ایں کتاب با ایں ہمہ فراوانی کہ پیدا نشد۔ ہمانا شرائط مذکور تحقیق ندارد و ایں اشتہا کاذب است۔ ناگزیر بانتخاب منتہی کہ ابوبکر شاشی درخور دریافت خویش کردہ بود پرداخت و در سہ و نیم روز ایلغار ہنگام فرصت خوش آمدہائے خود را نقطہ نہاد۔ اللہ تعالٰے بخود مشغول ساختہ از حرص سخن گزینی باز دارد۔ کہ

چندیں نافہمیدن را لازم اللہ بس ما سوا ہوس نمیقۂ ابوالفضل بن مبارک. اللہ اکبر
شادی کار زنانست و غم شیوۂ نامردان بے تمیزی خلوت جوانمردان است. شعر گفتن عیار دریافت شاعریست نہ عیار آدمیت شاعر مار گزیدہ از ریسماں مے ترسد. ایں مثل پیرزنان شیشۂ دل است. زنہار کہ مردی یا مردی طلبی بکار خود بندد. و در خسران ابد فرو ماند کہ ترسندۂ دل چوں یکبار گزیدہ شدہ چارہ کردہ آید. دیگر چرا باید ترسید تا مردان چہ رسد نغمہ ہم غم مے آورد و ہم شادی اہلیت مقتضی آنست کہ نغمۂ غم آرد والا شوق خود در اکثر شنوندہ ہا ایجاد مے کند. شعر

مطرب ترانۂ شبِ غم ساز مے کند   غمہائے رفتہ ہمہ آواز مے کند

خاتمۂ عیار دانش. سپرے شد ایں گنج نامۂ شاہنشاہی و کارنامہ کار آگاہی و دستور العمل ارکان سلطنت و خلافت منشور الادب دیوان عدل درافت نتیجۂ افکار دانش و بینش خلاصۂ انتظار منتظمان کارگاہ آفرینش فہرست دفتر دانائی مجمل ارقام جہاں آرائے لوح تعلیم دبستان آداب نسخہ دار و مدار ارباب الباب نوشدار وئے اصلاح مزاج عالم تریاق فاروق مسمومان عشرت و غم کان یاقوت اکلیل سعادت ابدی دریائے گوہر اورنگ سلطنت سرمدی تعویذ بازوئے خردمنداں افسوس جادوئے دانش پسنداں زمیں گرد آسمان پایہ ہندی نژاد فارسی پیرائۂ کودکاں را سرمایۂ بازی پیراں را دیباجۂ سرافرازی نقد جستجوئے ایں سپنجی سرائے حاصل تکاپوئے ایں سراب دریا نمائے سلیمانی باید کہ زبان ایں بے زبانان داند. پادشاہے سر کہ معنی ایں رقم غیب خوانان خواند اگرچہ در عہد نوشیروان عادل ترجمان خرد ایں سرا یزدی را بزبان پہلوی و بعد ازاں بلسان تازی نثراً و نظماً ترتیب دادہ بمنت بر جان تشنہ لبان صحرائے طلب نہادہ بود لیکن بواسطۂ بلندی مقصود و پستی قاصد سر بستہ او وا نشدہ. للہ الحمد امروز بہجت فروز نورانیت ایں شاہنشاہ خدا آگاہ کہ صد ہزار نوشیرواں نسخۂ عدالت از حضرت او مے گیرند. ایں پردگی شبستان مدادرا کہ در پردہ بہ تنگ آمدہ بود. بروئے روز انداخت چنانچہ پاک نظران سواد لوح عجم کہ الفاظ عربی و عبارت پیچیدہ سنگ راہ ایشاں بود بے حجاب صورت ہمہ معنی نظارہ کردند. الحق لنگاں را پائے و پیراں را عصائے بودہ نے لنے کوراں را چشمے بخشید و بینایان را سرمہ در چشم کشید نے نے مردہ ہا را جانے تازہ کرامت فرمود و زندہ ہا را قرین خورد و دوربین ساخت نے نے عنصری را در مواطن تقییدی سرچشمۂ اطلاق کشود و تجرد منشاں ہیولانی را غوص دریائے شہود گردانید. شکر ایزد را کہ عالم صورت التیام یافت و جہان معنی منتظم شد. اوّل انتظام آنرا

رائے دانشلیم داد و آخر فرمانروائے ہفت اقلیم الحق دانائے بود از ہند جدا افتادہ و باز بہند آمدہ بمصرع
مانند غریبی کہ بسوئے وطن آید
انصاف آں بود کہ اگر ایں کتاب درزے عالم علم منشآت کہ دراں بازار عبارات وہنگامۂ استعارات
گرم است مے بود نہ بایستی کہ چندیں مقید الفاظ و مبانی مے شدند و چنیں مقاصد و معانی دور
مے انداختند۔ چہ دراں صورت دانش نامہ بود از پیرخورد بسوئے جمہور آدمیان و منشورے از سلطان
عقل بکافۂ عالمیان پس دیرچناں عبارات سنج شدی کہ ہرکس در دریافت آں رنج بردی مولانا
حسین واعظ کہ خو کردۂ عبارات مستعارہ است۔ اگرچہ از کلیلہ و دمنہ پیش نقابے برانداختہ
است۔ امّا پردۂ چند تازہ از مشاطگی طبع سخن آرائے خود فروہشتہ دریں دیباچۂ معنوی کہ ہر صفحۂ
آں بیاض صبح سعادت تواند بود۔ بجہت روشنی طلبان انوار سہیلی لمعۂ فروگذاشت نشدہ و برائے
شب روان عالم معنی آسمانی است۔ لیالب نور کہ ہزاران سہیل برگرد آں بطفیلی مے تابند و در اصل
کتاب چوں سررشتہ مقصود از حکایات دور رو دراز و روایات نشیب و فراز دیر بدست
مے افتاد دریں ترجمہ بعد از سرانجام سخن خلاصۂ آں را فراہم آورد و از انجا کہ درا فہام
اہتمام داشت باں اکتفا نہ نمودہ خلاصۃ الخلاصۂ آں را کہ تعویذ بازوئے خرد تواند شد۔ در سطر
چند ایراد نمود تا مراتب ادائے سخن مدارج دریافت مراد بر مستمعان بقدر درجات استعداد ظاہر شود
اگرچہ ایں جواہر گراں مایہ برائے افزونی عیار دانش خواص خردمنداں پیشین بود۔ امّا سبب
ظہور پایۂ عوام زمان خداوند ما گشت و بر ہمگناں وضوح یافت کہ بہ برکت پادشاہ دانش پناہ
ما اوانی روزگار دست مساہمت اعالی زمان پیش تقبیل مے نمایند۔ و ہرچند ذکر بزرگی خلیفۂ زمان
خود نمودن بظاہر ابواب مشارکت با متوسمان روزگار کشودن است و در نفس الامر ذرہ را در مقام مدح
حضرت خورشید درآوردن و در روز روشن چراغ افروختن ست اماچہ تواں کرد کہ مقصود روئیت است نہ اراءت
و مطلوب ہدایت است نہ مباہات چہ انبوہے ستمگاراں عربدہ جوئے خاموشاں کنج دریافت را
ببارگاہ سخن مے آرد و مرحوم و بے دانش پیشہائے روزگار ما آسودہ خاطران نزہت گاہ
اطمینان را درپیش اظہار حق بے قرار ساختہ در دار الفتن سخن مے اندازد و اگرنہ ایں شکستہ کجا و
سرایں سخن بکجا خردپیش ہائے انصاف اندیشہ مساعدت وقت را کہ از اعاجیب کائنات است
دریافتہ بفرمان والا سلطان خرد و شکرگزاری زمان و صاحب زمان بجا آرند داند کے از پردہ
پندار برآمدہ مطالعۂ مستبصرانہ۔ دفاتر دانائی دانایان زمان دانشلیم تا وقت مسعود خلیفۂ زمان

خود نمایند که باوجود آمد شد چندیں ہزار قافلہ سالاران قوافل خرد مندی و فراہم آمدن چندیں فرہنگ نامہائے دبستان دانش پسندی امروز دانش راعیار مے گیرند و سلطان خرد را بسریر والا مے نشانند بنا زم زماں راکہ پادشاہ روزگار حکیم آموزگار مے نماید و پادشاہان روزگار حکمت آموز کارگاہ اویند۔ بیت

چو زیرک بود شاہ آموزگار ہمہ زیرکاں آورد روزگار

دور آئین سلطنت و حکمت کارہا پرداختہ و کارنامہائے ساختہ کہ ناظمان کل را تا انقراض عالم دستور العمل تواند شد کہ محتاج مشیر و وزیر نباشد۔ المنۃ للہ تعالیٰ کہ زمانیان را احتیاج بمطالعہ کلیلہ و دمنہ نیست و کلیلہ دمنہ رانتے بریں طائفہ نے امروز آں روزگار است کہ طبیب نفوس آسودہ است۔ ازیں کہ سخنان خردمندی را از درد نارسائی اخوان زمان از زبان وحوش وطیور باید گفت و برائے فہمانیدن حق دست بہ تمثیلات کودکانہ باید زد۔ امروز زمان حال را نازے بر زمانیان گذشتہ و نیازے بر حاضران وقت است و زمانیان گذشتہ را احتیاجی بزبان حال و زمانیانِ حال را استغنائی بر گذشتہا آں روز فرمانروائے جہاں راہ گریوۂ سراندیپ نے رفت۔ امروز سراندیبیان احرام آستان بوسی شاہنشاہی مے بندند۔ آں روز پادشاہ عالم را بخواب آگاہ مے ساختند۔ امروز والی ولایت را خرد روشن مے دہند۔ آں روز کارہا را بہ تجربۂ پیراں امتحان مے کردند۔ امروز تجربہ را بکردار نوجواناں عیار مے گیرند۔ آں روز خرد را پائے برجائے نیامدہ بود۔ امروز عقل را عرش بلند سر یر ست۔ آں روز شیر زمیں بشغنزبہ آرزومند۔ امروز نوبت بشیر آسماں نمے رسد۔ آں روز شیر از گاؤ مے ترسید۔ امروز عنقا از کبوتر بیم دارد۔ آں روز دمنہ را بازار رواج بود۔ امروز کلیلہ کامیاب است۔ آں روز مرغ در دام حیلہ بود۔ امروز پائے حیلہ در دام است۔ آں روز در برانداختن بداندیشاں دست بچندیں تدبیر بایستی زد۔ امروز بد درو پئی و حیلہ اندوزان بپائے خود بردار مے آیند۔ و برائے خود در سیاست گاہ پاداش مے افتند۔ آں روز آدمیان بمعاضدت دوستان محتاج بودند۔ امروز عدالت شاملہ احتیاج را از میان برداشتہ است۔ آں روز زاغ از بوم آزردہ بود۔ امروز گاؤ از شیر آسودہ۔ آں روز بوزینہ را سنگ پشت بازی مے داد۔ امروز نہنگ دم گرم بر روئے غوک نمے کشد۔ آں روز زاہدان با جانوری برنمے آمدند۔ امروز رندان کار زاہداں مے نمایند۔ آں روز چکاوک از پادشاہِ وقت مے اندیشید۔ امروز عنقا پناہ بدرگاہ بردہ است۔ آں روز نیک اندیشاں را از راہِ حیلہ بکشتن گاہ

مے بردند. امروز بداندیشان ترک وضع خود نموده به نزہت گاه عنایت مے درآیند. آں روز سلطان
عہد از جزا یافتن بدکاران متنبہ مے شد امروز بدکاران از دیدنِ پادشاه وقت بمقصود حقیقی مے رسند.
آں روز زاندازۂ پایۂ مردم نگرفتہ بودند مردم درافزودن طلبی و زیاده جوئی بوده ہلاک مے شدند
امروز ہر کدام انداز پایۂ خود دانستہ پائے از گلیم خود دراز نمے کنند. آں روز پادشاه زماں را
ایران دخت رہنمون بود و براہمہ وراضلال امروز صد ایران دخت نسخۂ رہنموئی مے برند و بیزار برہمن
دفتر گمراہی خود را بآب ہدایت مے شویند. آں روز فرومایگان بہہائے بزرگاں بفروخت مے رفتند
امروز نوبت بہ بزرگاں نمے رسد. آں روز جز خاص الخاصان وادی توکّل نمے گرفتند. امروز
احاد الناس راسلوک بر شاہراه توکّل است. آرے چرا چنیں نباشد کہ آں روز ہنگامۂ ظلمت بود
امروز رونق بازار نور است. آں روز خدا سخن مے کردند. امروز برائے خدا سخن مے کنند. آں روز کارِ
خرد را بہ کتب تصحیح مے کردند. امروز کتب را بخرد مقابلہ مے نمایند. آں روز نیت را بسخن مے آراستند
امروز سخن را از نیت درست تاج مے بخشند. آں روز در اقبال مے زدند. امروز اقبال
چوں حلقہ بر در است. آں روز گفتار جلوه گر بود. امروز کردار پرده در است. آں روز ہمہ
دعوی بود. امروز سراسر معنی است و آنکہ دریں نامہ سخن فروشی نکردم. و متاع بلاغت را ببازار
نیا وردم. نہ آں بود کہ نفس اماره بآں نمے کشید و سر سخن گزاری نداشت. یا متاع گراں مایۂ بلاغت
در کتاب خانۂ خاطر آماده نبود چہ خاطر بوالہوس چابک رو باد پیمائے خیال است. میدان سخنوری
را مے طلبید کہ چنداں جولان گرم نماید کہ فارسان عرصۂ فارسی زبان باحسنت کشایند و خود
نیز دستِ نوازش بر سر و دوش کلک رقاص کشند کہ جولان گاه فراخ بود و جولانگر شوخ و گستاخ.
لیکن ازانجا کہ سعادت قرین بود قاصر نگذاشت. لاجرم عنان کشیده آمد و زمان پیش را کہ اصل
ایں نامہ درخور آں انتظام داده اند در نظر داشتہ ایں کہن پیر سال خورد را کہ بعنایت
پادشاہی خلعت تازه در برکرده جوانی از سر گرفتہ است. عیار دانش نام نہادمی. اگر نہ صیرفیان
گنج خانۂ شاہنشاہی کہ مشکل پسندان عالم آگاہی اند. در نظر مے بودند. کہ گوہر دانشے کہ دریں
زماں حقیقت نشان است. آں را ایں افسانہ و افسون کجا عیاری تواند کرد. ایزد تبارک و
تعالے ایں شہنشاه عالم را کہ دانش و بینش را عالمے دیگر است. بقائے بخشد. روز یکشنبہ
یازدہم شعبان سنہ نہصد و نود و شش نگارش یافت. اللہ اکبر ایں کتاب بدیع المقاصد
عمیق المآرب را کہ از نکراندوزی نفس دشمن شبا روزے کہ در دار المعاملۂ طبیعت بہ دوستی

نام بر آوردہ در رشتۂ تمسک رسمی و عاریت حقیقی در آوردہ۔ ابوالفضل دریافتہ سر تکوین را مسرور دارد و جائے ماتم است۔ الٰہی از کتاب بہ مکتوب بہ مخطور و از مخطور بگلشن سرائے جلائے مطلق رساں۔

دفتر اوّل اکبر نامہ۔ المنة للہ ہفتم اردی بہشت سال چہلم و یکم الٰہی مطابق جمعہ بست و ہفتم شعبان ہزار و چہار شگرف کاری قرنے از دولت ابدی اعتصام و برخے نیرنگ سازی اقبال سی سالہ کشور خدا۔ **نظم**

شمع شش طاق و شاہ نہ خرگاہ آفتاب زمانہ اکبر شاہ
کز رخش روز بخت روشن باد وز بہارش زمانہ گلشن باد

بر نیروئے اندیشۂ سخن سنج و تکاپوئے خامہ آسمانی خرام حسن انجام پذیرفت۔ بسا فرمانروایان والا شکوہ را بہ طفیل آں یکتائے آفرینش یاد آوردہ۔ بسا نچہ داستان سرائے شاداب گردانید آسودگان شاد خواب نیستی راز ندگانی جاوید چہرۂ نشاط افروخت۔ **مثنوی**

صد شکر کہ ایں نگارخانہ بگرفت نگار جاودانہ
آں را کہ سرے بہ نکتہ دانی ست داند کہ چہ ریزش معانی ست

اگر نگاہ بینش شوریدہ بہ خویشتن افتادی خود را شایان ایں کار بزرگ ندانستی و گفتار روا ناپذیرفتہ از سر انجام شغل شگرف دل برگرفتی ؎

چو طبعے نداری چو آب رواں مبر دست زی نامۂ خسرواں
دہاں گر بماند ز خوردن تہی ازاں بہ کہ ناساز خوانی نہی

لیکن فرمائش شاہنشاہی و نیرنگی والا اخلاص نظر فطرت را برمناط اقبال کشودند و بچیرہ دستی مرا از من برگرفتند۔ آغاز آگہی بتازی زبان خوئے گرفت۔ زبان فارسی کمتر سرائیدی گلگشت بہار معنوی و تماشائے سرابستان حکمت نظری و عملی از ہمہ پرداختہ دل گردانید خاصتہً از شنودن دیو افسانہائے کہن برکنارہ زیستی و نقد دل بہ نسیہ ہائے فرسودہ دادن زیاں سترگ اندیشیدی دراں فروغ شناسائی کاختسان نقل خراب در نظر آمد و فراخنائے تاریخ سزاوار جولانگاہ فارسان حقیقت چہ کہ شائستہ نگاہ سعادت گو بیناں عالم صورت نمے نمود ناگزیر مردم زاد آنست کہ جواہر گراں مائیہ انفاس رائگان از دست ندہد و سپنج سرائے زندگانی بفرمان پذیری خدایگان خرد آباد دارد نہ آنکہ روزگار بہ بدمستی گذارد و بے بہا گوہر زندگانی بخزف ریزہائے ناسزا فروشد آز منداں تباہ سرشت و ہرزہ لایان شوریدہ سر بکامروائی خود نادرست گفتارہا

درآوردندو شرم از روشنان ابداع برگرفته یدانستگی حق را باطل آمیز گردانیدندو پزشکان ناآزموده وچاره گزینان بے سرانجام درپذیرائی و پرہیز از تباہ کاری داستان ہائے بیم وامید برساختند تلخ داروئے ناراستی وآمیزہ زہرگیائے نادرستی مداوائے نقش بوقلموں و ماخولیائے آخشیجی انگاشتہ درفراخنائے غم درآمدند وبساکتب گرفتاران خیال پرست اندیشہائے تباہ را واردات آسمانی پنداشتہ. یافہ درائے شدند واز تاراج آگاہی وشورش دراز نفسی تخیلات با رزم گفتار دلاویز حقیقت برآمیختند وفراوان راستی پیشگان سعادت آمود وسادہ لوحان خیراندیش سخن سراسر زلف وژم گزشتہ از کوتاہ بینی وناشناسائی بادہ سرائے نمودند وبہ تگاپوی سلیم دلان حق نشناس حکایت ہائے نرفتہ درمیان آمد واز سپرے شدن دورہا وکہن گشتن نامہاد ہیولہ گزینی خرد وہنگامہ آرائے طبیعت طوفانہائے فتنہ برخاست وسیلابہائے آشوب برجوشید. گروہا گروہ مردم دگوناگوں آدمی از برخواندن فرسودہ کتابہائے باطل آمیز نکالہائے سترگ اندوختند و درزبان زدگی جاوید افتادند واز غنودگی بخت وخوابیدگی خرد بجائے گوہریکتائے شناسائی کہ شورش گاہ صورت ومعنی آنزو آرام پذیرد وتیرگیہائے ظاہر وباطن از فروغ اوروشنی فراگیرد آمیزہ تباہ بہ گزیدند. وخس پوشی وخاشاک افشانی آں نیر نورافروز را غبار اندوساختہ عصر سعادت راخراب گردانیدند وشگفت تر آنکہ دراں تفسیدہ دشت بے تمیزی کہ پناہ آرامشی پدیدا نیست بخواہشی سخت سموم جان فرسائے اوراسرمایہ شادخواب مے سازند و درظلمت گاہ غفلت فرو شدہ بنیاد شادی وغم را برخوابہائے پریشاں مے نہند. مثنوی

ہیہات چگونہ سرکند کس رہ بردم تیغ وپائے از خس
ہم تشنہ ریش وہم کف آماس چوں پائے نہم بدشت الماس

دریں تیرگی دل وکشاکش خاطر کوکب حقیقت یار. خشید وبیاوری فطرت گوش ہوش کشودہ آمد طنز آسمانی نطمۂ بنفس کجگرائے زود بزبان بے زبانی اندر سرائے فرامش نہاد پورمبارک تراکہ درآزمستان نیک اندیشی گزیں منزلے دادہ اندر سرچہ افتادہ چشم آہو بیں چرا باز شدتا چند خردہ گیری وناسزاگوئی کہ گوہر نکوئی خاک پوش ناشناسائی گردد. ازیں کہ دریں صنعت گری دستی نیست عامہ دارکہ ہرچند ندانند نکس توزے برخیزند وزبان ودل بہ نکوہش بر آلایند. راہ بیدالشی مے سپری وشرف نگہی بکارنمے رود. اگرفروزحکایت وپرتونقل نبودے چندیں چراغ دانش بجا افروختہ شدی وقدسیان عقلی وخرد پژوہان باستانی

بجاکے رسیدی سخن کہ نقشے است بر ہوا و بادیست گرہ زدہ کوتاہ عمر بودی و فیض سابق بلاحق پیوندی نیافتی کارشناسان دوربیں از مشغلۂ نیایش ایں والا بخشش براں عیوب نگاہے نیفگنند تا بگفت و شنود چہ رسد۔ **فرد**

کمال صدق محبت ببیں نہ نقص گناہ — کہ ہر کہ بے ہنر افتد نظر بہ عیب کند

وچرا بر پیش گاہ خاطر کہ چشمہ ساز فیض ایزدی است۔ ستر آمیختگی معقول با منقول پوشیدہ بماند و ہشوار دل ملال برگرفتہ زبان پیغارہ برکشاید آگاہ نہ کہ ہمت بلند و فطرت عالی پیوستہ کمیاب بل حکم نایاب دارد اگر در اساطیر پیشینیاں ہمگی دور دست حقائق نگاشتہ آمدی۔ میانہ روان دشت دریافت و واپس ماندگان بادیۂ جویائی کہ جہاں ہستی مالامال ایں گروہ است چاشنی لذت برنہ گرفتی و باستانے نوشتہا در نہاں خانۂ خمول فرسودہ گشتی۔ ہمانا نادرہ پرواز ایجاد چنیں شگرف آمیزشی برروئے آورد و نیرنگ ساز قدرت بر تختۂ ابداع چناں بیرنگ دلفریب نقش بست تاہم خال عین الکمال حور نژادان معنوی باشد و ہم راحلہ ردائی پردگیان غیبی تواند شد۔ مدارج بزم و رزم و مراتب جد و ہزل و اقسام قہر و لطف و انواع پیرد بہادر شناخت آدمی و طرق معموری ملک دراست بینیہائے دانایان و اغلوطہائے دانشوران و نشیب و فراز گوناگوں عالم و سلیم و یہائے بزرگان روزگار و حلقۂ اقبال ناممکن جنبا نیدن و بہیچ خرسند بودن بسیاری از دودمان عقل و شہادت و سائر طرفگیہائے جہاں بوالعجب و فراواں آزمون بگزارشی روح افزا و روشنی دلنشیں تاریخ نامہا باز گوید۔ اگر دیدہ وری بکار رود و نگاہے سزا کردہ آید عمر دوم کہ دانش پژوہان کردار دست در آرزوئے آں فرو شدہ اند۔ بدست او فتد و سرمایۂ جاوید زندگانی فراہم آید و نیز شاہد عرفان اگرچہ بے فروغ خرد بر منصۂ پیدائی نشیند و پردگی شبستان معنی بے پرتوآں گوہر شب تاب رخ برنکشاید۔ لیکن نگار پرداز حقیقت مایۂ روشنی از راہ حواس برگیرد۔ خاصتہً از دریچۂ چشم و روزنہ گوش پذیرائے فراوان نور گردد و از دید و شنود آثار پیشینیاں افروزش یابد و پیرایۂ حسن روز افزوں اندوزد و نیز در عطار خانہ روایت گوناگوں درمان ملال و داروئے غم بدست افتد و چنیں معجون دلکشا ناگزیر نشاء تعلق ہمانا سرتابی ہمت ازاں بود کہ بوالعجب خاطر ہموارہ جوش وارستگی برزند و دست تہی و دل خالی پژوہش نماید و بدیں ہنگامۂ داستان طرازی کہ بہیں دست آویز تعلقیا نست کجا فرود آید و چگونہ حسن مطلق را در مظاہر علائق نظارگی شود امروز کہ از آویزش درونی باز داشتہ بہ نزہت گاہ صلح کل مے برند

وازنشیب لاخ تقلید برفرازگاه اطلاق مے خوانند۔ اگر نوید شناسائی بگوش سعادت درآید چه دور
باشد و دل ازاں رسیدگی بازایستد چه شگفت حقیقت کار آنست که هرچه دل بزبان گذارد و
خامه بکاغذ سپرد۔ همه زادگان ابوالآبائے عقل اند و نیرنگی این بیرنگ بدائع نگار۔ لیکن آں گوهر
نورانی تکوین را بسرنوشت آسمانی از همنشینی حشم و آز دهم آغوشی غفلت که فرزند رشید این دوغول
راه سعادت است۔ زنگهائے ابدی منشور تو بر تو نشست و مے نشیند۔ و ازیں نکوهیده آمیزش
جانگزا گوناگوں نامها برآورده حیرت آمائے آسوده دلاں گشت و مے گردد آں تیرگی گاه
از دید حق باز دارد و گاه نیر دریافت را پرده باف نتواند شد۔ لیکن کارگراں کردار را از پا افگند
آنچه زادهٔ عقل زدودهٔ زنگ است و ستردگی دراں پایه که پردگیان شبستان تقدس دریابد و از صفائے
گوهر و فروغ دیدگان دل بینائی سرائر آید آں نتائج عقل را مکشوف شمرند و اگر زنگ زدائی به
آں مثابه که نیرنگی آبائے علوی و امهات سفلی بگفتگوئے دلپذیر گزیں مجلی برخوانند و چون چرا را در
بایستگاه آں بشایستگی برگزارد۔ بزبان روزگار آں را معقول نامند و ثمرات رنگین خرد را منقول نام نهاده
از پیشگاه اعتبار بیروں افگنند۔ هیهات خاک ذرهٔ امکاں را،... کدام نیرو که دست تصرف برکشائد
و عقل بندگی پژوه را کجا یارا که از خلوت سرائے سلطانی باز گوید۔ شگرف نگارے ایزد بیهمال رنگ آمیزی
چهره کشائے تقدیرات هشیار مرد شناسد که شر و خیر را برابر و غالب شر بسان شر خالص در خلوت
کدهٔ محال باشد و نیز هستی که خیر محض و نور بحت است۔ جز بر خیر غالب نتابد۔ خاطر سودائے
کج گرائے ازاں اندیشه برآمد و زبان هرزه لائے را شگرف پائے بندی باز داشت۔ پس
از درازئ داستان و کوتهی سخن خاطر از گوناگوں آویزش قدرے آرمیده تنگی حوصله را چاره گر
آمد۔ و ازاں نفرت برکناره شده به پزشکے مردم روئے آورد۔ و بمشاطگی صورت و معنی پائے همت
افشرده ستردن نقش ناسزا لاگزیر وقت اندیشید۔ عزیمت چناں بود که در آئین دانش آموزی
نمطے چند پرداخته آید تا شناسائی فروشان و آگاهی طلبان هنگامه گفت و شنود را بداں برآرایند و ریاضت
کیشان زنجیر جوئے نفس معربد را نخست گزیں اسباب آهنگری سرانجام یابد و پس ازاں سلسلهٔ
چند که پائے بند باد پیمائے سیمابی تواند شد فراهم آید و خداجویان محال پژوه را کاهش روز افزوں بر
کناره ماند و نیروئے پیرایهٔ نفس نیرنگ ساز دست دهد و خدایابان بهیچ خرسند از اندیشه نا روا باز آمده
بنارسائی گرائند و شناسا گردند که آستانهٔ کبریائے ایزدی بالاتر ازانست که طائران بلند
پرواز اوج امکانی با آهنگ آں بال کشائند و معامله اندوزان چهارسوئے دنیا سود و زیاں را

بریں اساس نہادہ از سراسیمگی بے سروبن برآیند و پا از گلیم حوصلہ بیروں نہ نہادہ بہرزہ کاروبلغز درانشوند لیکن از ہشیارخرامی و زمانہ سازی کہ ناگزیر سعادت پژوہان بیدار بخت است باخود مے سرایند ہفت ہزار سال سپری شد کہ شورش بے تمیزی بلندی گراست و آشوب ناشناسائی کہ دمہ را سرگردان دارا و امروز کہ سرآغاز دورۂ دیگر است بزم آرائے ابداع برسم پیش نقاب بانی گروہا گروہ مے کند یا پردۂ بیراہی برداشتہ رہنمائے نزہتگاہ حقیقت مے گردد۔ ازمزاج آسمان و زمین استشمام خواہش مے نمود و از کتابۂ روزگار نقش آگہی مے جست ناگاہ آیۂ نومیدی از ناصیۂ زمانہ برخواند و در پیشگاہ بینش چناں نمودند کہ سپہر مشعبد را دوری چند دیگر در کار است و از کج گرائی و درازی اہل درکمیں آں وقت نشست ناگاہ نیر سعادت پرتو انداخت و خاطر از ہرزہ سگالی باز آمد روشن شد کہ عموم حق پذیری خامۂ نگار تقدیر نگشتہ و سراپرشعب خود گردانیدہ اند۔ نہ گیہان طبیب گفت چوں خموشی تہی میان و ہشیاری جنون آسا حلقہ خانۂ درست ہوش کہ کلید کاردانی خطاب است قفل دولت خانۂ حق پژوہی و سعادت ہر گروہ دگر و اندیشۂ درست و نیت خیر سگالی خاطر ازاں بسیچ برگرفتہ درخیال آں شد کہ اگر ہمت یاوری نماید و زمانہ فرصت دہد بر مزاج زمانیاں نامہ برطراز د و رموز حقیقت بزبان گوگو برگزارد۔ بو کہ آویزۂ گوش صاحبدلی گردد و طوطیانۂ حسیتی سرانجام یابد۔ مثنوی

بود در اندیشۂ من دیریاز کز دل دانندۂ اندیشہ ساز
حکمت پوشیدہ بصحرا نہم رخت گراں مایہ بسودا دہم
بے خبراں را دہم آگا ہیے تا زدہ کنم شرط نکو خواہیے

دریں ہنگام فرمانروائے اعظم شہنشاہ عالم بہ نگارش گرامی احوال دولت جاوید طراز اشارت فرمود۔ دل را بال و زبان را نیرو پدید آمد و بطرز دلخواہ مکنون ضمیر از دریائے تو ابر بساحل کاغذ افتاد و آداب فرمان پذیری بجائے آمد و لختے سپاس نعمت رسیدگی گزارش یافت۔ مثنوی

گرچہ ہمے خواست سخن کام خویش لیک گرو بود بہنگام خویش
بین کہ رسید آں نفس جاں نواز کاں نفس از جاں شود م جلوہ ساز

بیشترے حرف گزاران باستانی و بسیاری زمانیان خامہ پرداز زبان یکتائی دارند سخن سرائے بیک آئین نہادہ طرز دست فرسودۂ روزگار وا نمایند۔ ہمگی بسیچ بر آرایش الفاظ باشد و معنی را پیرو لفظ داشتہ بہ واژون روی نگارش رو دو سجع گوئی و فاصلہ آرائی سرمایۂ فصاحت

اندیشندو ہمال یادگار شعرا پیرایۂ نثر شمارند و بر تناسب الفاظ و صنعت اشتقاق و آئین ترصیع روش تجنیس مدار باشد و با ختیار اقتباس و براعت استهلال و نگارش تلمیح و ایراد تعمیه و گزارش الغاز گرامی انفاس بگذرد و محسنات بدیعی را دست مایۂ بلند پایگی سخن انگارند و بر مزایائے بلاغت و جلائل معنی نظر نیفگندند بر چنے قدم فراترک نهاده در جولانگاه معنی چالش نمایند و تدقیقات خیالی و تخیلات واہی نخچیر آں عرصه پندارند و پیچش عبارت و دوری استعارت که نشان نکوہیدگی شناسندگان صواب اندیش با نخود دارد. پیرایہ کلام اندیشند و دشوار فهمی تازه طرح که اکسیر دانائی ازاں برسازند. از نخستین مشکل شناسی باز ندانند. گروہا گروه عامه غیر از سخنان دست زدۂ زود فہم نه نیوشند و بهر دو طرز دیر آشنا زباں بیغاره کشایند. بفر مالیش دل و یاوری ہمت و تنومندی بخت بیدار درین ہمایوں نامہ سخن سرائی را کاخ دیگر برافراخت و گزارش را خراش تازه پیش گرفت و با آموزگاری خرد و رہنمونی روشنان ابداع گزیں روشنی دست یافت فطرت آمد گوہر خود را بصیرفیان دیده در رسانید و تفته دلان بادیۂ جویائی را قطرۂ آبی تراوش نمود

طلسم خویش را درہم شکستم ‌ ‌ بهر حرفے طلسمی باز بستم

بداں تا ہر کہ دارد دیده ام دست ‌ ‌ ببیند مغز جانم را دریں پوست

اگر من جاں مجوبم بن انیست ‌ ‌ اگر یوسف شدم پیراہن اینست

ستائش و نکوہش را انجمن ہا آراسته شد و آفرین و نفرین را روز بازار دیگر پدید آمد. آنانکه ره زدۂ پندار و غارت کردۂ تقلید نبودند و چشم بینا کشوده در جستجوئے سخن دلپذیر و دل سخن پذیر خاک بیزی نمودندی و از کشش روزگار و درازی زمانه در تکاپوی افسردگی راه ندادندی دست مزد خود گرفته ہنگامهائے شادکامی برافروختند و آفرینہا نموده عرق‌ریزۂ خوئے شرمندگی گردانیدند و درماندگان خارزار طبیعت از نارسائی فطری و ہمنشینی گروہے که از نقد خویش بگردگانی و کانچه مالوف داده اند سر بشورش برداشتند و کالا نشناسان ناتوان بیں بشکنجۂ حسد در جانکاہے و دل گرانی نشستند زباں طنز کشوده غبار آمائے ساده دلہا گشتند. مثنوی

من خاکِ رہ گہر شناسان ‌ ‌ کامروز برغم ناسپاساں

ایں گنج گہر چو بر کشادند ‌ ‌ انصاف گزیں نظر کشادند

دیده وری را با من نظر خیر اندیشی بود و بچشم دوستی نگریستی به اندرزگوئی در آمد و از روئے مهربانی برگفت چندیں زحمت چه مے بری و سخن بدیں گونه چرامے نگاری. از ہزاراں یکے پر پدید آید که ایں شگرف

نامهٔ درست برخواند و به نیرنگی تازه نمط آگهی پذیرد. تا تیروئے حقیقت شناسی از کمان امید وا نشسته آید و کجا دانائی بلند پایگی پرده از روئے بردارد. ہماں بہتر که ایں نو آئین بساط در نوردیده. بزبان روزگار سراید و مائدهٔ افضال برائے عموم مردم سرانجام دہد. ازیں کارشناسی نفسی برآسود و ازاں مہر گزینی جوش نشاط برزد و فرخی ذات او مرا پاسخ آورد و درج حقیقت برکشادم که راتبه خواران عوام را روزے فراوان است. قدسی نزل برائے یگانهٔ وقت آماده مے گردد. هر ابهگامه چه کار که مائدهٔ آسمانی ارمغانی یکتائے ملک آگہی آرایش مے یابد. با گروہا گروه عامه چه پیوند. شعر

غلیواژ را با کبوتر چه کار بباز ماکب درخورست ایں شکار

گزاردهٔ حکمت پژوہاں دیده وری را نیز یاد رسے افتد و عزیمت راست رگ تنومندی شد که مردم زاد از چہار گونه نگذرد. نخست آں عناد گزیں ظلمت آموز که داگوہر را آمیخته شنواے نگرداند و از دریچهٔ گوش بصفوتکدهٔ دل نبرد و اگر راه یابد پذیرائے آں نگردد و اگر بپذیرد بکار نبرد. دوم آں تیره سرشت بدگوہر که پیدا نسبتی خود را دانائی انگارد و در رنجوری دشوار و دشوار تندرستی نماید. سوم آں روشنی جوئے سعادت منش که از دیو بند تا تواں بینی و سیه چالِ نادانی وارسته باشد و جویائے تنومندی دارد. لیکن از واژونی بخت و نیل کاسی اختر ادراک معانی بلند نتواند و پردگیان شبستان خرد باو کمتر روی نمایند. چہارم آں فرد برگزیده مرد فرخنده طالع که با زخرشناسائی فطرت بالا دست و ہمت عالی دارد و بژرفائے در یافت. بیشیا پیش مے رود و دانائے روزگار با آں سه کس جز خموشی نگزیند و درج گویائی جز بدیں جوہری حقیقت پژوه نگشاید تا چراغ دانش افروخته گردد و فروغ آگاہی ہمگناں را در گیرد. پورِ خرد چه نژاد مینائی و ہرزه چرا مے درائی ازیں که سخن از ہست بانی تازه در آوردی و نه بر عیار زمانیاں سرائیدی. ایں ہمه زبان فروشی چیست و سر اشتلم برافراشتن چرا. ہر چند راستی گزارش مے یابد و بسیچ خودستائی نه ہماں بہتر که پیکر غرور آسا از صفحهٔ ہستی بزدوده آید و باطن صافی پایں ناسزا گفت دامن آلوده نگردد. مثنوی

مشو غرق آب ہنرہائے خویش نگهدار بر جایگه پائے خویش

دریں ورطه کشتی فرو شد ہزار که پیدا نشد تختهٔ برکنار

حقیقت سرایان گوہر سنج درست عیاری سخن و والا رتبگی او دراں دانند که دریں بارگاه شگرف پنج چیز گراں از فراہم آید. نخست معانی از آسمان تقدس بر دل صافی پرتو انداخته نزول صعودی فرماید. دوم گزیده پیوند آمیختگی پردگیان صفوت سرائے ضمیر را بپرنیان حروف در

آوردہ آں روحانی نژاداں را بایں عنصری پیکر طرزی برآمیزد کہ بساں جان و تن بوالعجب معجونی
آغشتہ گردد۔ سوم تازہ نمطے دلپذیر غم زدا گوش جاں برافروزد و جانرا بیالاند چہارم تخل بندی و
مرتبہ آرائی معنی را نگزیدہ جائے باز دارد و لفظ پہلو جو یا فرو گذارد و داستاں را بپایندگاہ آورد و
بالش صورت و معنی شاہد سخن را پیرایہ بندد و پنجم نقط پیرائی عبارت را از دیر فہمی و نکوہیدہ تکرارے
دور دارد و خشک رو دگراں پیکر دراں انجمن راہ نیابد۔ ہم چنانکہ دست فرسودۂ روزگار نباشد بگیم
خوئی دانشوار روئی گلگونہ آراید و ایں ہنگامہ نیکوئی زمانی انتظام گیرد و سخن را والاپایگی وقتے دست دہد
کہ عزم درست و یکتائی اندیشہ و جستجوئے سخت دیا وری تنومندی خرد یکجا فراہم آیند و نیازمندی
بر دوام و عنایت دادار بیہمال دوشا روشن باشد و ہرکدام شرائط بسیار و لوازم فراواں با خود دارد
و شمارۂ آں گرامی نامہ برنتابد و گزارش آں در تنگنائے فرصت نگنجد۔ لیکن و ہمساز و ستیار ناگزران
وقت کہ از فروغ آگہی بنظر دشمنی پژوہش عیب نماید و از راہِ دوستی بچارہ سگالی ہمت گمارد
ہمانا صحبت چنیں فرو ہیدہ مرد اکسیر دانائی و یکجا ساز آں شش گوہر گرانمایہ تواند شد۔ امروز کہ
دل پراگندہ و خاطر گرد ہزار جا و گرمار ند بطرز فارسی کم آشنا و رہنمائے حقیقت نایاب چگونہ آرزوئے
دل بانجام رسد و کجا امید شائستگی داشتہ آید۔ دریں ہنگام معانی آفریں سخن طراز میزان دانش
قسطاس حقائق ہمیں برادر شیخ ابوالفیض فیضی کہ پایۂ پدری داشت ازیں آشوب گاہ عنصری بآرام
گاہ قدسی جالش فرمودہ و ناطورۂ سخنوری بسوگواری مراحال سراسیمہ تر شد و دل سلسلۂ ہوشمندی
گسیخت از پیام ایزدی بیداری روی نمود و در پشیمانی دراز افتاد ؎

وائے بریں دانش اندیشہ پیچ — سینہ پر از علم و ز معلوم ہیچ
ہیچم و اندیشۂ من ہیچ تر — نیست ز من گرچہ سخن پیچ تر

دیدۂ آب ہوشناس بدست آمد و سر بجیب شرمگینی فرو برد و در سرآغاز جریدۂ اقبال بسیچ خاطر آں بود
کہ چوں داستان داستان نگاشتہ آید بہ پیرایش آں پیشولئے سخن سرایاں غازۂ حسن انجام برگیرد
ناگاہ مصیبت جانگزا روئے نمود و مرا آں پیش آمد کہ کس را روزے مشواد۔ چنانچہ از بے مایگی و
کم حوصلگی صفیری بیشانہ زد و برخامکاری خود آگاہی داد۔ قطعہ

سخن پناہا درخامی سخن منگر — کہ سوختہ دلم از مرگ قدوۃ الحکماء
شکستہ دل تر ازاں ساغر بلوریم — کہ درمیانہ خارا کنی ز دست رہا

تا سال دہم نگاہے بر نگاشتہ ہیچدان محفل دانائی فرمودہ بودند۔ لیکن نہ چناں کہ دل آسماں پیوند

ایشان تسلّی داشت و این حیران دبستان ہوشمندی عرضه دارد که زمانه چنیں نیرنگی نمود و بروز جانکاہی
نشاند مرا از زندگی دشوار و دل از رنگینی اسباب افسرده تر گشت. افسون مهربانی خدیو آگہی طلسم
دانائی قافله سالار صورت و معنی ازاں رمیدگی باز گرفته از سرپایهٔ بند تعلق گردانید و با شورش ضمیر و
برہمزدگی باطن بنگاشتن گوہرین نامه ہمت برگماشت لیکن از دشوارکاری و تلخ کامی زبان زبان تازه
پریشانی دل شوریده را پراگنده تر ساختی و نو نو سراسیمگی شہرستان اندیشه به ویرانی آمدی چه اگر د تفرقه
برنه خیزد و عزیمت را پای نلغزد و ناگوناگون آشفتگی و اختلاف عزائم و الا دانشی که از ہمه رو چیره
دستی نماید ناپدید و بحر بانی که در مراتب آگہی نسبت نه دہی. داشته باشد نقاب گزیں کاشتگی در
قحط سال مردمی دستیاری بودی که زمان افسردگی خاطر و شولیدگی دل صفحه تواند نگاشت
کہ آلودهٔ رسم زار نشین نباشد و اگر ایں مددگار مایهٔ دانشی تبود شناسنده ناگزیر که در نوشتهای
دل پراگنده ناخنی بند کند و بر ستردن نقشی و آوردن لفظی و پیدا ساختن معنی توانا باشد و اگر
زمانه با اینهم رقتی کند چنیں کس ناگزران که از فروغ آگہی و نیروی دلیری آبرو شناس گرداند بر گاه در کامن.
ضمیر آہنگ وارستگی روز افزوں و گوناگوں مشاغل باہم آمیخته ہنگامه آرای صورت و دمساز مهر
آمود. پرده نشین دل بدست سپار روداد قلم باز نویسد چه مایهٔ ارج داشته باشد از انجا که اندیشه
صافی بود و سپاس ایزدی در افزایش و ارادهٔ درست و ہمت شاہنشاہی دستگیر وراں تیرگی
کشاکش نیر اقبال پرتو انداخت و نیروی گرم روی کرامت فرمود. مثنوی

ایں کہ مراہست بخاطر دروں — نقد معانی ز نهایت بروں
نی زخود ایں ملک ابد یافتم — کز نظر منعم خود یافتم

غرهٔ آذر ماه سال چہلم الہی که در تنگدهٔ خویش را در فراز کرده بروں سودن نگاشتن گرامی نامه از غیر پرداخته
بود درون سوبه نیایش دادار بیہمال دل ظلمت آمود را چراغی در یوزه می کرد. تارک نیاز بر عتبهٔ
کبریائی الہی نهاده توفیق سرانجام خواہش می طلبید. ناگاه صبح دولت چهره افروخت و لمعهٔ نور دان
کاخ بی روزن روشنی افزود. چوں تأمل بکار رفت و حیرت رخت بربست شگاف قلم مشرق
ضیا و مطلع نور یافت. نشاطی سترگ در گرفت. عیشی شگرف روی آورد گره در ہم بسته کشایش
پذیرفت. تن ہمرگان سوخته قبای بہار در پوشید و تمناوز مقصود پدیدار آمد. دل با آہنگ کار
افزائی برخاست و خامهٔ بیدست و پا برنگ نیرنگی زود سور سرای بیان را کار پردازان عزت
بدست افشانی سماع برانگیختند. در کمتر فرصتی گنجور گنجینهٔ سخن سرائی عمر گردانیده منشور بلند

نامی کرامت فرمودند و خطاب نادر الکلامی قمسهٔ پیش نطاق گویائی گشت. لختے سخنان دلاویز آگهی بدل نشین روشنی نگاشته شد و شکر نعمت رسیدگی پیرایهٔ تحسین یافت. ارمغانی سخن شناسان حق پژوه گوهرین دفتری انتظام پذیرفت و دولتے سترگ چهره افروز سعادت آمد. مثنوی

بخت دوید و در دولت کشاد — بیشتر از خواهش من هدیه داد
بلبل نطق از گل طبعم پرید — پردهٔ غیب از سر کلکم درید
فوج فوجم ز معانئ عشر — خوانده و نا خوانده در آمد در
پیش دوید تدبیان ضمیر — خامه درول خواند بلحن صریر

جائے آنست که ترانهٔ نشاط برسازد و زمزمهٔ شادمانی در گیرد. لیکن آں را که همت دز نگارش فراوان فردن آویخته باشند. بنگاشتن حال یکے چگونه نا هار شکفتگی تواند کرد و بکدام دست مایهٔ دل بخرسندی نهاده طرب پیرا گردد. خاصه امروز بسر نوشت آسمانی تازه شورشے در سر افتاده و خاطر سراسیمه را بسیچ دیگر پدید آمده. تن مدنی و جان صحرائی در اندیشهٔ سفر واپسین علاقه گسل و نارسائی برادران روزگار در زبان بندی و دل خموشی و شفتگی باطن در گزارش نامه روز افزوں. رباعی

دردا که غم کوه بکاه افتاده است — معشوق دلِ مور چه ماه افتاده است
ایں واقعهٔ طرفه براه افتاده است — درویش بعشق پادشاه افتاده است

همگی تگاپوی اندیشه آنست که چوں قرنے چند نگاشته قلم سوانح نگار آید و حق گزاری بآئین خواهش سر دیر جاوید بخشد. بدستیاری کردار سعادت پرتو چنانچه آز پرستان دنیا قدم فراترک نهاده در پرستش ایزدی گرم روی دارد از گریوهٔ اضافات و نسب بیرون شده بپایهٔ والا گهی آرامش گزیند و از کشاکش دیولاخ جانگزا برآمده بخلوتگاه تقدس جاودانی عشرت اندوزد. قطعه

رخت بردار ازیں سرائے که هست — بام سوراخ و ابر طوفاں بار
کلبهٔ کاندراں نخواهی ماند — سالِ عمرت چه ده چه صد چه هزار
پرده بردار تا فرود آرند — هودج کبریا بصُفّهٔ بار

لیکن در هوائے ایں بلند آشیان تیز پروازان عرصهٔ شناسائی را بال همت فرساید تا به هوس گزینان خویشتن دوست چه رسد. از خارستان راه خطرناک گو بدیا از راهزنان بادهٔ پُر آشوب اندوه نا یافت نمایندگان مراحل مراد نگار دیا در دشتر دلی همرهاں خودبیں در نگارین سرائے اسباب خرد بکنج خمول و طبیعت برفراز گاه ظهور رنگ آمیزی جهاں صورت دل شکر وانغسے پزشک پرده گزیں

وجانگزائی بدگوہران فرومایہ سرپاری لختے بجرب زبانی و برخے بخاموشی نکوہیدگی را بہ نکوکاری فروختہ در لباس رہنمونی رہزنی کنند و بیشترے از فریب خوردگی مکر اندوزی بکار یکدیگر پرند و آزردن آدمیان تا بدیگر جانوران چہ رسد. سرمایۂ افتخار دانند و دل دادہائے عشوۂ این جاف جاف دانا ریائی خلق مآل را کجا شمارہ شعبدہ ناکی و فسون سازی کار شناسان زیان اندوز کہ اندازہ توانند برگرفت ہمین ایشان پست فطرتیست کہ بگردگانی مہر این دوست کش دشمن نواز پائے بندستے در اقبال این موجۂ سیمابی سراب کامزدائے خرسندی و غفلت آمودی شادمانی است در ادبار این گندم نمائے جوفروش پائمال اندوہ و دست فرسودۂ غم نباشد از این جہت اورا فرو ہیدگان فرہنگ افروز در رموزستان شناسائی پدران لعبت باز زود زوال خوانند. دوم آن بیمایہ دانشی کہ کبشدآ. برایں فرتوت گسیختہ رشتۂ تمیز و انصاف حیرت زدۂ شادی و اندوہ است نہ از بسیاری لذت این نمودار بے بود حوصلۂ نشاط او سیر و نفس آرزوئے او در نشیمن آرام و نہ از کمی این نیست ہست نما معدۂ ماتم او پر و پائے خواہش لنگ این را در معمائے حقیقت بہ پیرے آن بوقلمون معبر بد گزار دہند. سوم آن کم بین فرومایہ کہ با نیرنگیہائے پیشین در گرد آوری خواستہائے این جہانی کہ در رہگذر تند باد فنا افتادہ از شاہراہ راستی برکنارہ نمے شود و در چارۂ سگالی نا ملائم روزگار تزویر آلود دست بدامان مکر و حیلہ مے زند و بدستان سرائے خود را بساحل رستگاری مے رساند. او را بزرگان در اشارات خویش بندہ نیرنگ ساز ہزار فتنہ گویند. چہارم آن غنودہ بخت شوریدہ رائے کہ در فراہم آوردن کامہا دسپروزی حوادث شمار د گزین کجگرائی است. بزبان حق سرایان تعمیہ گوا زو بگریز این عربدہ آرائے بیوفا بکار رد و بر صدر نشینان محفل انصاف پیداست کہ حال جویائے آرمیدگی در شورش گاہے کہ خوئے گزیدہائے او چنین بود چگونہ باشد اگر در نمائش این گفتار آگہی از گروہا گروہ باستانی و گوناگون زمانیان نویسد کار بآن رخنہ فراہم آید و قلم را ہگرائے راہ در اولین منزل پائے تکاپوی فرسودہ گردد. اکنون از داستان من لختے برگیرد. در چارہ گزینی خود پائے ہمت بیفشارد. شعر

حدیث خویش اگر گویم ز آغاز　　روم چندانکہ نتوان آمدن باز

پدر بزرگوار گوشۂ از واخرسندی داشت و از آشوبگاہ دنیا برکنارہ مے زیست و بامن نظر عاطفت افزون تر از برادران کردے و بہ نیروئے دانش و کردار از سر آغاز نشو و نما پیچ گرایان دامن آلودہ راہ ندادے و ہموارہ بصفائے باطن و نظافت ظاہر و زبان فصیح و بیان دلکش باندازہ ہائے حقیقت تیاق داری نمودے. شعر

از ابتدا بر مایک ده بایک بنازیدم چو طفل   زانکه هم ملک رقیم بود و هم بابائے من

و چنانچہ یکتیے نقاب جمال معنوی داشت از بہر گزینی این شوریده را تیریداں نمط خواستی و مرا از پنج سالگی روئی دیعهریت بود و بداں گفت و شنود. ہیچگونہ خاطر فرود نیامدی۔ ہماناکہ رہزنے آں رہبر منزل طلبان کمال فلسفہ پیش طاق فطرت بوده باشد و خطرہائے سترگ بادیۂ سرودگم کہ مردان مرد را از پائے در آرد بصفوتکدۂ باطن جاگیر چوں سال ے افزود و شعورے بالید۔ نفرت دلگزا افزایش ے بالفت و رماں زماں آویزش بے آشتی گرم ترے شد و از ہمہ واپرداختہ بدمسازی جنون راه نشاط ے سپرد و بخیال فرو شدن دم آسائش برے گرفت کشش درونی قافلہ سالار حقیقت آشفتہ بے سر و دل را پائے بند آتش گاه رسے گردانید و در پانزده سالگی کہ ہمگناں راگران خواب غفلت وار و مرحلۂ چہارے حکمت و فراخنائے قرارداد چندیں گروه بیہوده آمد۔ مدارج شناسائی رعونت افزود ستی آگہی شورش افزائے گشت باچنیں رہنمائے تنومند دیدبانی بر دوام نفس اماره افزونی گرفت و بطرزہائے گوناگوں چہره آرائے ہنگامہ خودبینی شد۔ بیامن سرچشمۂ نظر و تالہ بسیار اسرار الہٰیان و نوادر خفایائے صوفیہ و بدائع شناختہائے مشائین اندوختہ ہنگام آں بود کہ باچنیں دانش نخوت افزائے آں نیرنگ ساز بوالہوس روی در کمی نہد بہماں آئین خویشتن نمائی و خود پرستی افزودی و با جہانیان پیوند آمیزش گسیختہ داشتی و از ناروائی و کانچہ دینی ناخواستہ بسبج تجرد گزینان دل گرفتی۔ اندیشۂ غربت گرائے بشورش تازه رہنمون گشتی۔ سراسیمگی جنون نبود کہ از فرمان خرد سرتابیده بیراہہ شتابد۔ آشفتگی بے مروتی نداشت کہ راه آزار خدایان مجازی سپرد در نشیب آباد اندوه و شادی با دل پژمان و خاطر و زم بسر ے برد و تخیل آزادی لختے آسایش ے آورد و از پست فطرتی کہ در من بود و کم ہمتی کہ در نہاد خود داشتم۔ باکمال دل گرفتگی از خدیعہ و فرط بیان دوستی بلند پائگی نگارخانۂ سیمابی آشوب درون آمدی و از نیرنگی کشاکش باطنی در شگفت زار افتادی نارضامندی پیر نور آگین بداں پراگنده خواہش ہاے بس نزدیک و با تنہا ندن شوریده از ان سگالشہائے باہم آمیخیج ببسیار دوز و نفس فرماں پذیری آں یکتائے ملک آگہی در افزونی و زماں زماں کششہائے گوناگوں رانیروے دیگر۔ رباعی

لختے نہ کہ بادوست در آمیزم من   صبرے نہ کہ از عشق بپرہیزم من

دستے نہ کہ با قضا در آویزم من   پائے نہ کہ از میانہ بگریزم من

تا آنکہ آسماں در محفل ہمایوں شاہنشاہی داستان مرا برخواند و ستاره بخت بیداری باز افق اقبال

بدرخشید. چاوشان دولت پیهم رسیدند و فرمان طلب شکوه سطوت انداخت. از نیرنگی نقش ابوالبدیع نقش اعتبار پژوهی از پیشطاق ضمیر سترده شد و بسیج تجرد چهره دستی نمود و نزدیک آمد که سر و پا برهنه دشت دیوانگی در نوردد و دیوار بند آمیزش درهم شکسته راه آزادی پیش گیرد و آن روحانی طبیب چون پادشاه روزگار را قافله سالار ایزد پرستان میدان است و از سرنوشت چهره کشایان تقدیر بقدر آگهی داشت. بچاره گری روئے آورد و بدرس آموزی تعلق درج گهر برکشود. تسخیر طرازی و جادو نفسی رهنمائے طریقت به دبستان دولت شناخت و بسیج و آستان اورنگ نشین فرهنگ آرائے ناصیۂ بخت مندی جلا افزود بے آنکه دواد و حرص اندوزی دامن آلائے همت شود و در فراخنائے آزمان قدم جستجوئے فرساید. پیشتر از انکه شرمسار انتظار آید و آبرو بر روے هار ریخته گردد و بمیانجی سفارش این و آن منت پذیری فلان و بهمان الطاف شاهنشاهی مرا فرو گرفت و از نشیب گاه گمنامی بر فراز بلند پایگی بر آورد. کیمیائے نظر خداوند صورت و معنی همت مرا فروغ دیگر بخشید و دل را فراغ تازه پدید آورد و از ان بیماری دشوار واکه پدر بآن سترگ پزشکی چاره نتوانست کرد لختے رهائی یافت از نیروئے آگهی با عالمیان نطع یک جهتی و یکسان نسبتی گسترده در کمین خویش منافقانه نشست بسا عیوب نفسانی چهره افروخت و توانائی ستردن برخے بدست افتاد و در رست خیز دشمنی بد و ستداری برخاست و اختلاف گروها گروه مردم دل را از ان شغل شگرف باز نتوانست داشت و در نزهتگاه باطن گرد فتورے نیارا ست انگیخت. چندے در همایون محفل کشور خدائے هنگامۂ دانائی گرمی پذیرفت. تنقیح مقاصد و تشخیص دلائل را روز بازار شد. از ناشناسائی مراتب حکمت و تهی دستی علوم حقیقی سخن سرایان روزگار را که بتزویر پیشگی و چرب زبانی در پایۂ بلند آگهی جائے داشتند. کار دشوار گشت گاه بخاموشی زبان و جنبش ابرو و گردش چشم حیله مے نمودند و گاه تمویه گوئی و هرزه درائی پاسخ مے آراستند از نیروئے تائیدات آسمانی چنان کار بند شد مے که آن طلسم به گوهری درهم شکستی ناگزیر دست از ان باز داشته بافر گزاری پیش آمدند معقولات را مخالف دین شمرده برخے ساده لوحان ترک نژاد را راه زدند و از باوری آن ناشناسان بنجیره دستی سر بر آوردند. بدستیاری روشن ستارگی کشاده پیشانی از ان پایه والا فروتر شده دست بر اثر منقول دقیقه سنج و نکته سرائے آمدند هم بآئین آن گروه در قرار دادهائے پریشان و اندوختهائے نا سره ناخن زدن گرفت. گفتگوئے مذهب و ملت دراز شد. باز پرس اشتباهات را مکامن معتقدات پنداشته بکین نوزی نشستند و چندے برین تلبیس عشرت بدنفسی مے کردند. کهن آشنایان

ودیریں دوستاں دامن اختلاط برچیدند ودر شہرستان خود کردار آمود غربت گشت۔ شعر

از بیکسی ام میان شهری تنهاتر از انکه در بیابان

گاه ازیں خلوت در کثرت ترانۂ نشاط برکشیدی ونتیجۂ خیز بیبی دانسته در نیایش ایزدی افزودی و گاه از کوتہی امکان وتنگی حوصله باخود سرائیدی که ایں بوالعجبی ست۔ باجهانیاں بساط نیک اندیشی وخیر سگالی گسترده دارد و باخود حریفانه نقش ششدر مے اندازد۔ ہمالیان درکمین دشمنی چرانشسته اند از تائید آسمانی وروشن ستارگی یا شگرفی روزگار و نار وائی حق پژوهی سرزنش ہائے آشنا و بیگانه شنیده فه سرائی دور و نزدیک وآویزش بدگوہران کوتاه بیں تفرقه در جمعیت آباد ضمیر نینداختی۔ از بازار کسادی حقیقت تازه شادی چهرۂ نشاط افروختی۔ فرد

بصدف مانم خندم چو مرا در شکنند کار خاماں بود از فتح وظفر خندیدن

چوں سپهر گرداں چندے بریں نگذشت درہائے دولت کشودند وچهرۂ اعتبار را افروختگی دیگر پدید آمد زر بندگان دنیا ستیزۂ حسد را به بغض دینی فروخته باندیشه تباه فرو رفتند واز تنگ چشمی و ناتوان بینی به پیکار ایزد توانا برخاسته خسران جاوید اندوختند۔ نظم

ایں دو سه بدنام کن عهد خویش مے شکنندم همه چوں عهد خویش

من بصفت چوں مه گردوں شوم نشکنم ار بشکنم افزوں شوم

ازانجا که عزیمت درست بود وعقیدت پائدار حیله اندوزان نافرجام زبان زیاده چهارسوئے صورت و معنی گشتند و بر حقیقت حال آگهی پذیرفته در خوئے شرمندگی فرو شدند۔ آں روز شناسائے نشیب و فراز عالم صحبت ایں طائفه مے خواست راه نفرت مے سپردند۔ اکنوں آں گروه غنوده خرد به دلجوئی حیران آرمیده آرزوئے خدمت در سر دارند و او دریا استنکاف دریں تیرگی وحشت نیر سعادت بدرخشید واز دم گیرائے خدیو گیہان سبزنگاه صلح کل در آمد۔ نفس شوریده در صفوت جائے آرامش نشیمن ساخت و بریں ترانۂ حقیقت دامن نشاط برگرفت۔ اگر جهانیاں ترا نکوهیده پیغولۂ دشمنی مے گزینند۔ باندازۂ دانش راه عبادت مے سپرند تو چرا فهمیده مے خروشی واگر نیک دانسته آں هنجار پیش مے گیرند۔ همانا بیمار حسد اند از رنجور کار تندرست چه مے جوئی از نقصان بشری و کوتهی امکان از سرپائے خاطر زمزمهٔ خواهش سرائیدی و جوش ایں آرزو از درونه سر بر زدی چه بودی که دشمن نارسا دریافتی که چه مایۂ آسوده ام و دل از باد افراه چگونه واپرداخته تا تن چاپلوس زماں لابه گر بجد رخواهی نفرستادی و بدروں هنرناک در دل ساخته از کشاکش دوروئی

بازرستی کاش خیراندیشی که درحق بدخواه دارمے یا بدہ پرستی مرا کہ راہ مداہنہ نداند. دوست طفل مشرب حقیقت مداں من مداندی تا بنقد از دوستی رنج نبردی۔ رباعی

آتش بدو دست خویش درخرمن خویش | چوں خود زدہ ام چہ نالم از دشمن خویش
کس دشمن من نیست منم دشمن خویش | اے وائے من و دست من و دامن خویش

دلم درشان ستایش کنندگان و بدگویان خویش از دو منزل گذشتہ بسوم گذارہ مے کند. امید کہ دیگر بار نگردد و تعالی و ذی بخت بیدار بہ پیرستگاہ چہارم شرف اختصاص یابد و دم آسایش برگیرد وازانبازگیری ایزد بیہمال یکسو شود. بیشترے با نخستین گروہ دوستی ورزند و با پسینیان برخلاف آں گرایند. طائفہ صورت را در ظہور ایں دو روش بشادی و اندوہ نیالایند و بہ ثناگری دروں را نشاط آمود گردانند و بہ نکوہش آزردگی را پرورش دہند. برخے تائید یافتگان سماوی را نیرنگی ابداع درنظر آید آں ہر دو را یکساں انگاشتہ پذیرائے دگرگونگی نشوند و ایسا باشد کہ فس تیعنوا شکلی درمیان آرد و چناں وانماید کہ ناسزا گوئی تو کہ راہ حق مے سپری ناخوشنودی ایزدی یا خود ذرہ ناچار فریب خوردہ بکیں تباہ سرایان برخیزد و از شاہراہ سعادت برکنارہ افتد. چوں امارہ لوسی روزگار خویش کند پدید آید کہ بسا باطل اندوزان بدکار ترا آویزشی ندارد. ہماناحجت آرائی آں خودستائی خویشتن بین است و رتبۂ والا آنست کہ مہرت گوئی را کہ سرمایۂ رعونت انتظام مے دہد۔ بآئین دشمنان پیش آید و نکوہندۂ عیب نمائے را بدوستی بردارد و بو کہ بدیں طراز آگہی برفراز مقصود جائے گیرد و از گزند دشمن دانائے خانگی رستگاری یابد. بدسگیارے نفرت و پائے افتادہ ای دل یکمشزبانی ازاں نفرت باز آمدہ با خود در آویخت و جنگ بے آشتی درمیان آوردہ کار را از سر گرفت. مثنوی

دست وگریباں بخودم چوں کنم | سر زگریبان کہ بیروں کنم
چاک زدم پردۂ سامان خویش | بو کہ زنم دست بدامان خویش

و ہموارہ لطمۂ نکوہش برخویشتن مے زند و بسیہ زبانہ نفریں مے سراید ہرگاہ بیکتائی شاہد وجود کہ پاستانیاں نیروئے شہودی دریافتہ اند ترا از سعادت منشی و بیدار بختی بچراغ دلیل روشن چگونہ و چرا تنگدلی از کہ گریختہ کنج خمول مے طلبی و گرامانده کجا دست خواہش مے کشائی گرفتم ازاں آگہی نصیبہ نداری تا نیز شناسائی فروغ کردار نے بخشد از نیک اختری و تنومندی دل آں حق پژوہی و فراخ حوصلگی کرامت فرمودہ اند کہ دربارگاہ معاملہ آرائی و فصل خصومات دوست و دشمن آشنا و بیگانہ یکساں نسبتی دارند تا خوشنودی عالمے در رضامندی جہانی دراں عزیمت غبار

نتواند انگیخت۔ دوستان درد آرزم جوئی کام برنتوانند گرفت تا دیگراں چہ رسد بملک تنہائی شتافتن چیست و از گمنامی چہ مے اندوزد۔ لیکن چہ گوید و چہ نویسد۔ شعر

دلم دامن و آستینِ بلا را | چو وامق سرِ زلف عذرا گرفته
ز آمیزش عالم و اہل عالم | ہماں نفرتِ طبع عنقا گرفته

حقیقت کار آنست کہ تگاپوئے آدمی سودمند نیاید تا نگاشتہ پیش طاق سرنوشت چہ بود و گردش انجم و افلاک بر چہ رفتہ باشد۔ بہ نیرنگی آمیزۂ اجرام علوی و اجسام سفلی علاجے نتواں اندیشید۔ تیر اندازی آسماں را سپر نتواں اندوخت۔ فرد

ز انسوئے جوشن است کشادِ خدنگِ چرخ | خود را بہرزہ از چہ بجوشن در آورم

اکنوں با نفس ہزار فتنہ معرکۂ معارعت آراستہ دارد و ہواخواہان یکدیگر پائے حمایت افشردہ اند۔ زماں زماں شعبدہ بازئی تازہ بکار مے رود و آفت و خیر شگرف چہرۂ عبرت مے افروزد۔ نمے دانند کہ انجام کار چہ خواہد بود و آسایش بکدام منزل روی نماید و ازیں سہ تن ایزد شناس باکہ جاوید پیوندے دست دہد و شاد خواب واپسیں بکدام افسانہ قرار گیرد خوفے گرہ برابرو کہ گوناگوں سرود عالم در محنت کدۂ او راہ نیاید زجائے کشادہ پیشانی کہ بفراخی انبساط غمگساری جہانیاں بردوش ہمت برگیرد آں تیز رو ہشیار خرام از گلشن بیم و لیستانچہ امید و تا بنشگاہ بستگی و نزہت جائے کشادگی فراترک شدہ پائے بند شاد و غم نبود ہر لحظہ ملتشو ز اقامت بمنزلی مے رسد و ہنوز جائے گرم نکردہ از در دیگرے خوانند۔ مصرع

من بوقلموں روزگار خویشم

باچنیں آویزش درونی بحکم ارادت ملتزم نگاشتن گرامی نامہ است و محصلان بزم ارادت و عقیدت بکار دیگرے گزارند چرا نباشد و چگونہ شگفت نماید از پرستاری یکتائی ملک آگہی زخارف دنیا ر دمیراں ہمت وزنے ندارد و رنگ آمیزی ملک صورت را در پیشگاہ بینش قدرے نہ گزیر لیپاس موہبت کبری کلک پیرائے کردہ جوش مدحت مے زند و دل را لختے بگزارش داستان حقیقت جلائے تازہ مے بخشد نہ آنکہ ہوشمندانہ آب بہ پرویزن مے پیماید و باد بہاون مے گوید ہماں بہتر کہ سرپوش خاطر بوالعجب برنگرفتہ۔ راز درون برملا نیندازد و آنچہ گوش زمانیان برنتابد و بچشم عادتیان نگنجد و اگو یہ نساز د۔ فرد

گر بگویم آنچہ از اندیشہ در جانِ من است | یا چو من حیراں بمانی تا نداری باورم

ابوالفضل مبارک ضمیر دانش پژوہ از زمرۂ پنہائی و گفتار خاموشی چراسیر آمدہ حال خویش بیارگاہ ظہور مے آری و در خلوت گاہ دل را بیگانہ مے دہی چشمۂ بینش از صفو تکدۂ باطن تراوش مے کند سراب را سرانجام دادن آئین کدام ہوشیار است برہماں نطع بندگی پائے ہمت افسردہ نیایش ایزدی در ستائش پادشاہی بجا آور و راز گوئی تقدس بہ داستان سرائے تعلق برگزار۔ پیام حقیقت دل را از ہرزہ گرائی باز آورد و عزیمت را تنومندی دادہ نیروئے کار افزود و گوہر فطرت را فروغ دیگر بخشید للہ المنۃ کتابے کہ از پیشطاق سرنوشت من روز گار برخواند و رہی را رہین منت گردانید آنست کہ بستہ فتراک دولت ابدی اعتصام ساختہ سوانح نگار بدائع طراز دوار او دو از حسن طالع ایں کوکب افق معارف و اختر آسمان معانی آنچہ بزبان قلم مے آید و بر صفحۂ بیان رقم پذیرد و روز بروز بسمع ہمایوں مے رسد و دست آویز آفرین روز افزوں و نوازش گوناگوں مے گردد و سعادت مند بندۂ کہ خدمت او پسند شاہنشاہ افتد و نشان قبول از درگاہ یابد۔ مثنوی

بحمد اللہ ایں داستاں نخست | بطرز فریبندہ کردم درست
دریں دم کہ دوران سخن خواہ بود | سخن از من و ہمت از شاہ بود
کرم ہمت امیدواری دہد | فلک فرصت و بخت یاوری دہد
بایں جنبش کلک گیتی خرام | بپایاں برم ایں گرامی کلام

خاتمہ دفتر دوم اکبر نامہ

بنام ایزدا ے فکرت تیز رو | کہ دادی سخن را سرانجام نو
قلم یکدم از جنبش آرام یافت | سواد دوم دفتر اتمام یافت

از انجا کہ فطرت یاور و ارادت درست و بخت بیدار و سعادت مساعد بود بہ نیروئے چارہ سگالی و شوار دلی برخے سوانح قرن ثانی دولت جاوید طراز نگاشتہ آمد و بدستیاری روشناں ابداع ہمت قدری سبکدوش گشت۔ مثنوی

چو شد نیمۂ زیں بنا مہر بست | مرا نیمۂ عالم آمد بدست
دگر نیمہ را گر بود روزگار | چناں گویم از طبع آموزگار
کہ خوانندگاں را برآرد ز خواب | برقص آورد ماہیاں را در آب

بس خوئے ہائے پیشانی فطرت بدامن امید ریخت تا نیم قطرہ از دریائے آگہی تراوش نمود چہ بخار ہائے دل سر جوش زد تا سخن بدیں نمط سزاوار گوہر گوش آمد بو کہ پذیرش دہا بلند نامی

بخشند و مرا میزبان جاوید گرداند۔ بیت

من از جانش بروں دادم بپرواز — خدایش جائے در جانہا نہد باز

وقت آنست کہ جبینِ نیاز از سجود نیایش بر ندارد و ناصیۂ سپاس گزاری را از زمین ضراعت بر نگیرد ہماں نگارش ہمایوں نامہ را سجدہ گاہ خود ساختہ گوش بر فسانہ طرازی نفس خود کامہ نہ نہد و سوزیاں کیمیائے سعادت بحیلہ اندوزی آں راہزن از دست فرو نہاد و چرا بردارد کہ کارفرمائے ایداع در یوزہ ایں دہ دلہ ہزار مشغلہ پذیرفتہ۔ زماں زماں عزیمت را دل و فطرت را نیرو و ہمت را تواں مے بالاند و من کج مج زبان ہندی نژاد ہیچمدان را بر خوانده بر فراز حقیقت پژوہی و دیدگاہ نکتہ پیرائی جائے مے دہد۔ نفس نفس سموات معانی را در کشودہ بر صدر جائے شناسائی مے نشاند و از حصیص خیالات تقیدی بیروں کشیدہ بر اوجگاہ اطلاق مے رود۔ چگونہ تواند برداشت کہ نیرنگسازِ تقدیر بیا پیسانی پیرامن دل فرا گرفتہ و طلسم بلا گردان بوقلموں خود ستائی بر بیشیطاق بنیش آویختہ عنفوان آگہی در کنف عاطفت دانائے رموز انفسی و آفاقی پدر بزرگوار در آمد و از نکوہیدہ آمیزش دلفریب داستان ایں رنگیں بساط بر کنارہ شد و ہنگام شباب نارسیدہ بر غوامض علوم چیرہ دستی یافت و صبحگاہ جوانی در نورستان نظر گیہان خدیو بپایۂ اعتبار و الا سر بلندی گرفت۔ مثنوی

شاہنشہ بارگاہ عالم — اورنگ نشین صلب آدم

برہان ظفر ابوالمظفر — یکتائے زمانہ شاہ اکبر

یارب ز جمال ایں جہاندار — آشوب گزند را نگہدار

ہرگاہ در خورد سالی کہ آشوبگاہ بیخردی است و ریعان برنائی کہ پا لغزد یا فطرتاں پارسا گوہر و افروزش دانش کہ ہوش ربائے کمترین شورش او و افزایش منزلت و افزونی ثروت کہ آزمون کاران شرف نگاہ را بد مستی برد بہ تنومندی دل آسایش برگرفت و خشک رو اندیشہ را آبیاری خرد شاداب گردانید۔ دل کج گرائے نشد و رہزنان کدکیائے بشری دست یازی نیارستند۔ بل روز بروز شگرف نمائی و سترگ صفائی چہرۂ خاطر افروخت و سعادتہائے صوری و معنوی نشاط جاوید آورد۔ مثنوی

نبودی گرم زور بازوئے پیر — جوانی بر آوردی از من نفیر

دلی دولت من کہ بخت از نخست — مرادِ او پیوند پاکاں درست

امروز کہ پائے خواہش لنگ شکر خندگی روزگار بے قدر طنطنۂ پیرانہ سری در کاخ استخوانی بلند و سرہنگان آخشیج پیغولہ گزیں چگونہ آں نزہت سرا غبار آلود پراگندگی خواہد شد و چساں عزائم فطرت گرد آمود

افسردگی گشته دل از من برگیرند آں روز که از کساد بازاری و کاتچه قدرشناسی آهنگ تعلق از مکامن ضمیر برمے خاست. در نشیب آبادی بیراهی فرو نشد. اکنوں که از غوغائے پایه دانی حوش تجرد مے زند. چرا ببادیه آوارگی خواهد شتافت. خاصه دریں هنگامه که زمان زمان نقش مراتب ایں جهانی در سترده شدن و آهنگ سفر واپسین و گلگشت سرابستان علوی ودرا فزایش نفس خودآرائے عربده جوئے را که دره حسدائے ایں دیولاخ عنصریست چه یارا و کدام نیرو که بدست بردو دشمنی برخیزد. تابفیروزیش چه رسد. رباعی

نقدیکه مراست قیمتش هست بسے — آنجا نرسد هیچ گدائی نفسے
گرهردو جهان خصم من آیند بجکم — هرگز نرسد بنقد من دست کسے

پور مبارک ترا که از بخت خداداد به سعادت خانهٔ حقیقت پژوهی و چمن زار معنی شناسی گزین منزلے مکرمت شده چرا بیهوده مے خروشی و گزاف مے سرائی نه مردان زن آبستن کن مردان مردکه تبارک فطرت منازل خطرناک ایں دیوسار شیر ربائے آسمان شکوه راطے کرده اند بیاوری ره نوردان منزل شناس و بهمرهی بادیه گردان ایں راه بیم افزا از فریب بوقلموں نیرنگ ساز خویشتن ستادم آسایش برنزده اند توچگونه بدیں وژم روزگاری و تهی ذی آرمیده خاطر گام فراخ مے زنی. پیش قدماں دریادل ولب ریزان پیمانهٔ استعداد سترگ درا ندرزنامهائے خویش چناں وانموده اند که اگر آدمی زاد هزاران سال با عزیمت افروزی و همت افزائی در مبارزت ایں دانا دشمن دوست نمائے خانگی نشاط فیروزی داشته باشد. دیگر روز باید که از عربده ناکی و فتنه اندوزی حیله پرواز عقل رهائے دور اندیشه در از بود و آں گویائے خموش نیکو میسر آید. رباعی

دارم نفسے که هر نفس مه گردد — گفتم که ریاضت وهمش به گردد
هرچند بجهد لاغرش گردانم — از یک سخن فصول فربه گردد

و نیز در نصیحت هائے پاستانی طلسم ساز پر مکر و فن را به سیمابی سبو شناسانده اند تواند در هم شکست و بے پیوستن بے نشان جدائی در پے گزند ندانی که در آشوب خانهٔ شورش ایں بدی به نیکی فروش خوبی برشتی گیرا چه تفرقه اندازد و چه مایهٔ آسیب رساند. آتش حوادث بلند کاغذیں جامهٔ دل با دگیر کارگاه بیمار ابا دچهار موجه سنگ انداز عشوهٔ مرغان سیه گلیم در کار عندلیب آئینه حلبی را عکس زنگیاں در بر لیکن چه کنم و چه پیش آورم که دل از گفتن و کاغذ سیاه کردن بس گرفته واز پا ناچهائے پیشین و حال افسردگی روئے داده از تار و پود لباس عنصری واز رگ و پے کاخ استخوانی خاطر جهاں فرسوده حیران انجمن آفرینش بسردی گرائیده تا بخواهش افزونی مال و فراوانی اعتبار چه رسد. رباعی

این سوز کہ خاست باتوانم گفت　　وین واقعہ راست باکہ توانم گفت
این دم کہ مراست باکہ توانم زد　　وین غم کہ مراست باکہ توانم گفت

وازوین تقلیدی کہ باکیش برہمن وگبر وترسا وسائر سرگردانان بادیۂ اختلاف انبازی دارد. نزہتگاہ ضمیر غبار آلود وازناموس سردرگم کہ ہرکیے بہ تخیل نادرست باخود انکار وبس سیری دست دادہ شعر

درپاکشان عمامہ دوستی بسر زناں　　سیری چنیں میانہ بازارم آرزوست

نمے داند کہ چہ ترانہ سازد وچہ فساد برگیرد. خاطر مقدس پیرو پادشاہ من چہ مے خواہد. وسر نوشت ایزدی برچہ رفتہ. مثنوی

دلم مے جست دانستن کز ایام　　زیانی دید خواہم کام تا کام
کنونم مے جہد چشم گہر بار　　چہ خواہم دید بسم اللہ دگربار

جائے آنست کہ از صفائی باطن جوش بے آرامی سر برزند وسراسیمگی سراپائے دل فروگیرد وفراخنائے محیط عقل بہ تنگنائے تاریک چشمۂ میم ودریا وزرفطرت غرقۂ خشک رود خیال درروحق جوئی بادیہ شناسائی پردہ نشین وحقیقت شناسان آگاہ دل طیلسان پنہائی بردوش ہرگروہے باندازۂ غنودگی بپایۂ جماد ونبات وحیوان درماندہ وفراگرفتہ ہمگناں مقصد حقیقی انگاشتہ نیم گامے تماشا. گاہ گوناگوں روش ہا برندارند تا بتابشگاہ جویائی ودیولاخ جاتگداز شناسائی کجا گزارہ شود. ازیں آشوبگاہ نادانی نزدیک است کہ صحرا گزینان ملک تجرد ستوہ آیندہ تا بکار شناسان شہر بند چہ رسد. رباعی

دربند گرہ کشائے مے باید بود　　گمرہ شدہ رہنمائے مے باید بود
یک لحظہ ہزار سال مے باید زیست　　یکجائے ہزار جائے مے باید بود

ناسور جاں را دارو گیا بال عنقا وپزشک روحانی در جابلقا وجابلسا. این بے سامان دل بکدام نیرو تئے خاطر شرح درد بے درمان نماید وبچہ مایۂ توانائی سوگ روزگار خود دارد درایام فروختن نادانی خریدن توانائی کہ تحصیل علوم نام نہند باحق شناسی دست وگریبان بود وامید راسخ داشت کہ بزودی درمقصود کشودہ گردد وبصفو تکدۂ حقیقت راہ یابد. ہرچند قدم پیشتر نہاد بوئے خواہش کمتر بمشام رسید وچوں برعلوم عقلی ونقلی چیرہ دستی یافتہ نامہائے گروہا گروہ پیشینیاں بنظر انصاف درآمد شگرف نا امیدی بردردل نشست وناکامی سخت غمہائے گوناگوں آورد. خامہ درہنگام واگویہ وفروختن اندوختہ ہائے آگہی کہ تدریس نامند دانش وبنیش مردم رادریں مرحلہ قدرے استواری وپا برجائی بدست مے افتد وتیرگیہائے شبہ وتشکیک روی درنیستی مے نہد. مرا بیشتر حیرت وفرو ماندگی روی آورد

وبوالعجب اندوہے سراپائے خاطر فروگرفت در شناخت مراد خراشیده دل گشت واز گوناگون قرارداد بشگفت زار افتاد۔ رباعی

دل را نه ز آدم نه ز حوا است لب   جاں را نه زمیں نه آسمانست طلب
نے زہرہ که با و بگذرانم بر لب   نے صبر که تن زنم زہے کار عجب

ہرچند کہن اوراق گذشتگان در نوشت و بادا نشوران روزگار راز گوئی و چارہ سگالی در میان نہاد۔ شورش باطن برافروزد و ریش درون فی افزایش گرفت نه دریوزہ گری از ریاضت کیشان خط اندیشی سودمند آمد نه اندرز گوئی دانش پیشہہائے حکمت پژوہ کاری برساخت در ہر بارگاہے خلق پرستی را نیایش ایزدی نام نہادہ۔ ہنگامہ خودبینی گرم دارند و خویشتن آرائی را حق پژوہی پنداشتہ بہ بستر آسایش غنودہ اند۔ پشت آئینہ را روی انگاشتہ قبائے واژون در پوشیدہ و سراب را چشمہ زندگانی پنداشتہ امید جاوید زندگانی در سر۔ شعر

ترسم نرسی به کعبہ اے اعرابی   کیں رہ که تو میروی به ترکستانست

اگرچہ در پس کوچہائے شہرستان خمول چندے از غیر دا پرداختہ به پیکار نفس پائے ہمت افشردہ اند لیکن اثا نبوہ بعد تجہائے پے درپے بکشاکش طلسم حیلہ اندوز درماندہ وگروہے ربودگان حسن زار تقدلیس ہمانا نیروئے پژوہش ندارند و راہ چارہ بسیچی نمے سپرند در غنچگاہ شاہد قدسی چالش نمایند و تا بشگاہ بستگی و نزہت جائے کشودگی خرسندی اندوزند از یں گروہ بے تصنع نیز کار فروبستہ برکشود وز حیر دل را مداوائی بدست نیامد۔ راز خدیو خسرواں را گدائے کوچہ گرد چہ داند و نبض غم را طبیب شادی چہ شناسند۔ رباعی

تا جان دارم ہمچو فلک مے پویم   وز درد وصال او سخن مے گویم
آں چیز که کس نیافت آں مے طلبم   واں چیز که گم نکردہ ام مے جویم

کو بعلد برزاد را از دیدگاہ شناسائی چہ خبر دا گندہ گوش فطری را از نیرنگی آواز چہ آگہی و چوں حقیقت طرازی حکیم برزویہ نصراللہ مستوفی در اوائل کلیلہ و دمنہ آوردہ نشانی از پراگندگی خود دریافت و قدرے مایہ دارو ئے غم برگرفت۔ آنچناں جگر سوختہ خون دل پالا میسر آید۔ شعر

یک حرف آشنا بغلط ہم کسے نگفت   چندانکہ خواب خوش بہر افسانہ سوختیم

چگونہ بر زباں آردیا در دل راہ دہد لیکن کار آگاہ در رسیدہ نیکو شناسند که یاوری او از آں گونہ است که ماتم زدہ را از آمیزش شیون گزیدہ و دہد آں در معنی غم افزائی و اندوہ افزونی است نه بیمار پرستی

و تیمارداری دراں ہنگام کہ از خلوتکدۂ پدر بزرگوار سر بر دل نگرده بود خاطر ہوس پیمائے را در سر مے گذشت کہ ایں ناسور دشوار علاج از آنست کہ حکمت پژوہان ژرف نگاه بہ پزشکی توروی دل نیاورده اند و شگرف نشان سحر پرداز را نظر چاره گزینی نیفتاده چوں از روشنائی خرد بشہرستان دانائی پیوست و بسجود آستان گیہان خدیو پیشانی بخت روشنی پذیرفت دار و ئے عطوفت او من گنگ ہیچمداں را زبانِ فصیح کرامت فرمود و دل نکتہ سنج و دریاب عطا کرد۔ باہمہ کس بہمہ روش مراتب سخنوری روی داد و از فروغِ انصاف بزم ہمایوں بگرم بازاری متاع سخن بر ہمہ دانش اندوزان روزگار بچیره دستی برآمد لیکن چوں دیدہ گاہ کشایش معنوی چہ طرف بر بندد و تفسیده درونان جگر تفتہ با وزن چہ مایۂ آسودگی رساند۔ رباعی

چندانکہ بدرد عشق مے پویم من | در درد دم و درد عشق مے جویم من
کو سوختۂ کہ جانِ او مے سوزد | تا او کہ بداند کہ چہ مے گویم من

در ہر شہرے و صحرائے و در ہر خانقاہے و بتکدۂ گرد آ گروہ مردم بہ تخیل نادرست خرسندی گزیده بدیگراں زبان پیغاره کشوده داند نہ دلیل از مغالطہ باز شناسند و نہ تحقیق را از تقلید جدا گردانند و خود را دریاور حقیقت دانستہ در گفت وگو راه جستجو یکبارگی مسدود دارند مازیں شگرف بینی گاہ بہیچ گرائی خویش زبان طنز کشوده و خویشتن را ہزار گونہ ملامت کردے و زمانے بر بیرزه سگالی مردم جوش نفرت زدی و تیر دوزطعن گوناگوں ساختی ہموارہ باچنیں آشفتہ حالی در شکنجہ دل تنگی کشایش کارے طلبید و از سایۂ خود بیگانگی داشت۔ رباعی

ایں جا شکرم مگس فرومے گیرد | ہم واقعہ پیش و پس فرومے گیرد
بنگر کہ چہ صحرا طلبد آں کو را | در ہر دو جہاں نفس فرومے گیرد

و بر ساحل امید نشستہ راه انتظارے سپرد و عرصہ نظرگاہ فراخ ترمے گردانید۔ ناگاه روشن شد کہ تندباد بیدانشی نہ تنہا خانہ برانداز شناسندگان کتاب و تہی دستان حقیقت سرائی است۔ ہر گروہے بہ واژون روی پائے نگاپو کشاده و در اپناشتن مسلک سعادت کوشش دارند و بدروغ گوئی و فریب دہی و ناتوان بینی و بے حقیقی شادمانی نمایند و ہر طائفہ بخلابی تا گلو فرو رفتہ عشرت آزای مے گزینند و حساب زندگانی خود را از پیش گاه خاطر سترده دارند۔ کشاورزان را بیشترے اندیشہ آنست کہ سرانجام سرکشی چگونہ صورت بندد تا از خراج گذاری کہ در چہار پاسبانی چہار گوہر بے بہا است۔ دست بازکشند ازاں بے خبر کہ سرمایۂ زندگی گوناگوں جانوراں را آماده مے گردانند و در کاوش چشمہ ساز زندگی

تنگنا پو میرود. بازرگانان زیان عاملے را برائے سود خود مے اندیشند. ازاں غافل که به نیروئے جهان گردی فیض ایزدی مایهٔ شمول مے یابد و یاوری برادران روزگار چهرهٔ نشاط مے افروزد و سیاهی حال خسیس را بهائے جان عزیز مے انگارد و نداند که عزیمت جان نثاری نبرد افزائے کار کیا و سپند سوزی آرامش جهان است. آقا در افزائش خدمت فرودستان و باز داشتن حقوق سرگرم و از خود بینی و نخوت آرائی اعتبار داده را بچشم حقارت نگریسته روز ناکامی نه بیند. نوکر با نابکاری در گرفتن و افزودن ماهوار پے سپر بادیهٔ بے آزرمی و تنگدستی پیشی فراموش کرده بخواهش هائے گوناگون در کشاکش دوستان و آشنایان از شنودن حق گزاری تلخ رو و دیدن نقوش سهوی و خطائی از گران باری انفعال روزگاران سبکدوش گردیده بدشمنی برآیند و ترازوئے شناسائی از دست داده بهرزه گوئی و یاوه درائی گام فراخ بردارند. پیران و جوانان خوئے خورد سالی نگذاشته برنگ آمیزی خوش آمد نشاط گاه را آئین بندند و اندرز هائے طبیعت گزا در تنگنائے اندوه کالیوه گردند. تجرد گزینان فراهم بکوشش دنیا که نه معنی ناسزاگوئی میدالیده سه گانه باشد دست نوازش بر سر دوش همت کشند و نشناسند که گوشه نشینی بیگانگی است گزند نفس و دانائی در نه عالم آزردن جاندار باز دارند و مسلمانان و همزبانان را همگی آن تخیل که به پهلوئے زمانه نواخته را به نیکوئی توجیه نمایند و محاسن روزگار رنجیده را لباس ناشائستگی در پوشانند و هر که و مه بجز سوده خاکها و کهن عمارتها تبرک جوید و بدان نرسد کجا از فروغ درون آراستگان اعتبار گیرد و جوهر عقل را درین آسودگاه غبار آلوده آشفتگی سترگ در گرفته آوازهٔ شگرف جنونی تازه پریشانی آورد. فرد

گر من ز عجائبے که در جان دارم دیوانه نے شوم ز دیوانگیست

نه نیروئے سازش و نه روئے گریز و نه دل بودن و نه پائے کناره شدن بے دست و پا بادیه پیمائے در سر داشت و در گرو خویش سرگردان گاه افسانهٔ خود را نیرنگی خواب مے شمرد و دمے زمانی رقم دیوانگی از ناصیهٔ شوریده حال مے خواند. نظم

من آن مرغ محبوس پا در گلم که چون غصه نیشی زند بر دلم
پرکارم سرساز شگاف قفس صفیری زنم بازو زدم نفس

نزدیک بود که درین سنگلاخ حیرت و خارزار عبث پژوهی رخت هستی موهوم درباز دو یا بزوال بارگاه بدان نزهتگاه تقدس شتابد شهریار آگاه بکار شناسی هدیده وری خویش مرا برگرفت و بدرمان من دشوار دوا همت برگماشت از شگرف بیگانگی آن مسیحا نفس بیتابی فرو نشست و بینش را

فروغ دیگر پدید آمد چشم و گوش را پرتو خاص بافروخت نوایدی تابشی تازه آورد پیام حقیقت سامعه افروز گشت که چرا در پوست مردم افتاده و در هنگامهٔ نیکوئی تا سزا میسرائی چنانچه نکوهش جماد و نبات و جانور و سراپای دل راه ندارد چرا بدین مشتی تهمت آلود اختیار آویخته زبان بیچاره و بازداری دیده به نیرنگی مشعبد استعداد کشوده صفوتکدهٔ باطن را بملامت بر میالائی و از حسن افزون زمان زمان تازه سروری برگرفته دامن فطرت را بچون و چرا شورش آگین مساز. رباعی

اے دوست اگر تو دوستدار خویشی | تا کے زهوا بر سر کار خویشی
هر چند که بیشتر بخے آموزی | این مے کشدم که بقرار خویشی

در بینش نیک بیچان ظاهر نگاه خیر غالب طراز هستی گیرد و بعلم نارحقیقت شناسان حدود بین فسر هنجاریهٔ محال بر هرزه لائی دل کوران رسم و یافه گزاری چشم تنگان عادت شیفته مشو و خرده گیر پذیرائی راز آسمانی شده از غم و شادی روزگار کناره گزین زبان و دل بخموشی در سپار رموز ایزدی برطا انداختن بیخردی و دیوانگی حال همگنان باز نمودن غمازی و مشاطگی به بیکار بر خواستن سخت دلی و جلادی به نفرین گرائیدن هرزه گوئی و یافه درائی خواستن از دادار بیهمال آموختن و بیاد دادن باز غیر طلبیدن کار نشناختن و آبرو ریختن راه صبر سپردن سلاخ شوری و تبرد آرائی شکر پیشگی برابری و خودنمائی خاموش بودن جاسوسی و ناموس دوستی شادزیستن سبکسری و بدستی اندوه خوردن گرانجائی و شکوه فروشی پیش رفتن هیچ طلبی باز پس شدن گم کردگی برابر ایستادن بے ادبی یکجائے بودن و از زندگی سرمایهٔ راه تهی دستی و آخرین منزل نابود شناسی. رباعی

تا کے مباشی بے سروبن هیچ مباش | خاموشی جوئے در سخن هیچ مباش
تا کے گوئی که من چه خواهم کردن | تو هیچ نه هیچ مکن هیچ مباش

نوید آگهی از فراخنائے سرگردانی بگوشه جمعیت آرامش بخشید و از تباه اندیشی باز آمده بناگزیر وقت و سزاوار حال خرسندی گرفت نه عامه وش از بیم آزار و ترس آسیب بطرز خاصان بزم تقدس و پیش سواران میدان کار آگهی که از دیده کبریائے ایزدی دست از نابایست باز دارند. امید که چون خاصان خاص نقوش وهمی بنوایدو نمود بے بود بر خیزد و همچنانکه بدستگیری فطرت از ذوق خیالی و علمی فراترک شده بذوق عقلی آرامش دارد و بقلاوزی سعادت در بهارستان ذوق شهودی و کشفی و وصولی نشاط جاوید اندوزد و دانش کار آزما پیشکار پیش دید بیدار بخت گندائے پذیرائے آگهی بیشتری را شادی و استاند و بذوق خیالی ست همگی سرور عالم در خورش و پوشش و بوئے

خوش وروئے نیک وآواز مناسب و پیوند تن وتسلّط برادران وفرونی فرزندان وفراخی منزل ورنگ آمیزی فرش و پیراستن نبات وآراستن مراکب وعشرت نخچیر وفراوانی پرستار وکشایش ملک انگاشته نیم گامے ازاں بیروں نیایند والا آگہان ہشیار خرام نیکو دانند که درمعنی رنج وجانکاہی است۔ ازنجا لبہائے آشفته بدانچه بہایم خورسندی گزینند۔ باوجود صیرفی خرد چنیں ناسرہا اندوزند۔ نظم

اگر لذّت ترک لذّت بدانی　　دگر شہوت نفس لذت نخوانی
سفرہائے علوی کند مرغ جانت　　گر از چنبر آز بازش رہانی

وطائفه ازیں گروه خطرناک ووحشت جائے رستخیز که جز ضمیر آلائے ودل آسودگی بازنیارد قدم بیشتر نہاده اند وبجا نگرائی ایں منزل شناسا شده وبیروں شدن تکاپو نموده اند لیکن باز خودکامی وخویشتن آرائی درسرسب ازاز علوم رسمی وغولستان مصطلحات عرفی فرومانده واز کج گرائی و بدبختی سلم رامقصد انگاشته جشن آرایند۔ وچہره عشرت برافروزند وناکسان تیره دل آں رہبر منزل طلبان کمال رابه تباه اندیشی راہزن گردانند۔ نظم

علم که ازوے دوجہاں روشن است　　طرفه که ہم رہبر وہم رہزن است
شمع که شد شاہد مجلس فروز　　میشود از میکنیش خانه سوز

برخی از تائید یافتگان بادیه جویائی از پرستاری خوئے وپذیرائی قرار داد۔ مردم بیشتر منزل گزیده اند وبنور افروزی براہین عقلی ودریافت مجردات قدسی عشرت سترگ دربرگرفته واین ہنگامے ست که درنزہت گاه آگہی نیر خرد فروغ بخشد وچراغ شناسائی ازاں روشنائی یابد نگارنده شگرف نامه درمعج خیز ایں آتشیں دریا شناوری دارد وبه نیرنگی تلاطم چشم باز کشوده از نشان ساحل گسسته امیدا ست شعر

ہاں نشوئے اے دل بیدست وپائے　　غرفه ایں قطرهٔ طوفاں نمائے

گروہے از تیزروان عرصهٔ تقدّس وصحرائی تجرد برانند که ہرگاه فروغ خاص ایزدی برساحت نورانی عقلی پرتو اندازد۔ لذّت شہودی بشگفت آورد افزون از سرورہائے پیشین وچوں چندے دریں نزہت گاه والا آرامش گزینند وگزند یافته رہزنان درونی وبرونی نشود۔ بدستگیری روشنان ابداع ذوق کشفی بزم سودا آراید وپرتو خرد درتابش نور الٰہی محو گردد۔ وآں یقین دراں تجلّی اندراج پذیرد ہرگاه دریں دولت سرائے فردوسی نعیم روزگار بسپاس گزاری آباد دارد وہرآئینه بذوق وصولی کامیاب جاوید گردد وآں درزمانیست که چہار دیوار عنصری بویرانی گراید وپیوند مرکبات ازہم درگسلد۔ چہره بساط

بخاندیستی خرابیدہ شود و تیز بے زبانی از افق آگہی سر بر زند مثنوی

صاعقۂ عشق چو ریزد بفرق | نبض بر قصد زپیش پیچو برق
بارقۂ عشق چو گردد بلند | کوہ سراسیمہ جہد چوں سپند

زہے شگرف کاری حال و نیرنگسازی قلم پائے بند زند انکوہ بشریت پرواز آسماں بجے سوی می کند و در ساختگی چہار سوئے معاملہ بسیج نزہت گاہ تقدس مے نماید و در عیار گیری زمینیان صیرفی نقد آسمانیان مے گردد و در سپردن مراحل بندگی اسرار الوہیت مے طرازد و در افت و خیز گلزار تعلق ترانۂ آزادی میسر آید نظم

دیدۂ ما بتماشائے حقیقت باز است | عقل کل می رسد از کوکبۂ حیرت ما
سرفرو بردہ بجیبت دو جہاں میگرم | عشق از تار نظر بافت مگر کسوت ما

نیرنگ آرائی نقش بوقلموں چارہ گزیدہ روی دل را بداں کار آورد و از سر نو آمادگی ایں شغل شگرف نمود. امید کہ رشتہ سوانح نگاری گسیختہ نگردد و زماں زماں ہنگامۂ سپاس گزاری را فروغ دیگر پدید آید و بسیاری گرامی احوال نجات نامہ حقیقت گزار کہ شگاف آں مشرق دل ست در آید و گنجینہ و آں سعادت برآمود ہار مغانی آیندگان آگہی طلب آمادہ شود و شناسندگان جوہر جوئے را چہرۂ نشاط افروزد ابیات

الا تا دریں سطح رنگیں نظام | سخن را ز معنی بلند است نام
نظام سخن از کلام تو باد | طراز معانی بنام تو باد

در خاتمۂ دفتر سوم اکبرنامہ. للہ الحمد سر انجام یافت. گنجنامۂ شاہنشاہی کارنامۂ آگاہی فہرست دفتر دانائی مجمل ارقام جہاں آرائی لوح تعلیم دبستان آداب نسخۂ دار و گیر ارباب الباب دستور العمل بارگاہ خلافت منشور الادب دیوان عدل و دانش گوناگوں رنج بر کشیدہ فراواں کوشش بکار رفت تا نوشدارو ئے مزاج عالم و تریاق مسموماں عشرت و غم سر آغاز شد تیرہ شبہا بامداد آمد و دراز روزہا بشام گرائیدہ کہ ایں کان اکلیل سعادت ابدی و دریائے اورنگ سلطنت سرمدی بر ملا افتاد و چندیں آویزش گوہر فطرت را با طبیعت روداد و چہ آفت و خیز میان من و دل حیرت آور دتا نقد جستجوئے سپنجی سرائے حاصل تکاپوی سراب دریا نمائے شمردہ آمد. نیایشہا بدرگاہ ایزدی بردہ شد و دریوزہ ہا از پیشگاہ حضرت نور نمود تا ایں تعویذ بازوئے خردمنداں افسون جادوئے دانش پسنداں بخون دل نگاشتہ در پیکر حرفی جانی ریختہ آمد شعر

چہ مایہ رنج کشیدم از عشق تا ایں کار | بآب دیدہ و خون جگر گرفت قرار

بیهات بیهات راتبہ خوار فیض ایزدی کہ بافروغ حقیقت کہن پیوند است۔ چرا از رنج کشی محنت پژوہی زبان آلائے گردد چگونہ از جان کنی و جگر پالائی بر نوجۂ بیان نگارد۔ شگرف نگاری اقبال شاہنشاہی و نیرنگ سازی دولت جاوید طراز ست کہ چنیں سخن بر زبان رفت و بدیں نمط نامۂ والا سرانجام یافت آں قبلۂ توحید یک اندیشاں از بشگرف نگاری درست ہمتی و شایستگی راست کرداری گنجور گنجینۂ دانش و بینش گردانیدند و بحریم خلوت سرائے قرب راہ دادند کاں گوہر یکتائے بینائی در نیایش و اداء سپاس گزاری نعمت روزافزوں دانش نامۂ از پیر خرد بوسئے آگہی طلبان و منشوری از صفوت گاہ تقدس پیرائے سعادت پژوہان آورد و نوازش والا گروہ ایں سعادت گرائے عقیدت سرشت رانیز چنے سواد خوانی و دریا فتگی بخشید و از عموم مہر گزینی رخصت فرمود تا تمے از آں باندازۂ شناسائی بفراز گویائی بر آرد و بجوان سالا سئے فیض ایزدی چہرہ برافروزد و دور و نزدیک خویش و بیگانہ بہرہ از آں بردارند و گروہا گروہ مردم دل را بفروغ حقیقت نور آمود گردانند۔ شکرایزد را کہ بدیں گزیں کردار آباد اندیشۂ عالم صورت التیام یافت و جہان معنی منتظم شد۔ رباعی

ایں شمع کہ بزم ہفت خرگاہ افروخت از پرتو دولت شہنشاہ افروخت

ہم نابینا از و عصا کرد بدست ہم بینایاں را چراغ در راہ افروخت

ہمت را گلبن اقبال شگفت و طرب را روز جشن آمد چشم گوزیا فتہ باز شد و شب سوگوار گذشت بعا حقایق کوئی و آگہی و سوانح تقلیدی و اطلاقی بر غم حق پوشان تر فند گزار نگارش یافت و بینائی کم بینان تنگ دل و روز کوراں بحکم گدائے چراغستان آگہی افروختہ گشت از بخت بلند کہ اخلاص خالص نام دوست تلاذہ بارگاہ خرد افروختہ شد و علت غائی کہ سپاس گزاری باشد بفراز انجام بر آمد۔ مثنوی

بسر سبزی شاہ روشن ضمیر بہ نیروئے فرہنگ فرماں پذیر

یکے سرو پیراستم در چمن کہ با یادِ او مے خورد انجمن

باوجود آمد و شد چندیں قافلہ سالاران خردمندی و فراہم آمدن فرہنگ نا بہائے بستان دانش پسندی امروز عیار گوہر خرد بسے گیرند و گراں سنجی را ترازوئے دیگر و سلطان عقل را بر سریر فرمان فرمائی سے آرایند۔ و جہانبانی را آئینی تازہ دریں ہنگام عرصۂ نثار و ایثار فراخ باید کرد و ترانۂ شادکامی و زمزمۂ کامیابی را بلندی آوازہ باید گردانید نہ چوں فردوسی پست فطرت در سبکسری خواہش ورشد و پردۂ آزرم ربود گفت و گوئے داد و شد بر گرفت او سخن فروش بود بہانے دانست بدل آنرا سنگ پارچۂ چند اندیشیدہ چوں بے آزرمان بازار در کشاکش افزایش زبان زدہ گشت بہا را بے بہا

دوزن رابے وزن ساخت این مائدہ ساز فنون احسان شاہنشاہی سپاس جلائل آلائے او رادر این
اقبال نامہ مے گزارد و نیرنگی قدرت جان آفرین جہان آرا مے نویسد۔ مثنوی

من این نامہ را گر بزر گفتمی
بعمرے کجا گوہرے سفتمی

ہمانا کہ عشقم دریں کار داشت
چو من کم زبان عشق بسیار داشت

او سی سال زحمت کشید برائے نفرین ابد و من ہفت سال محنت بردم بجہت آفرین جاوید او در
لباس نظم کہ قالب معین دارد ریختہ گری کرد و من در صحرائے بے سروبن نثر جوہر آبدار در سلکِ
تحریر در آوردم۔ نظم

قلم را بخون دل آغشتہ ام
کہ نثرے کم از نظم نہ نوشتہ ام

ازاں نثر را پایہ برتر نہند
کہ ناسفتہ گوہر گراں تر دہند

خدا بندۂ را با زر پرستار چہ نسبت و سپاس گزار را با گلہ سرائے چہ مناسبت او را غرض پردہ چشم ظاہر
بیں فرو ہشت کہ دراں کارستان ہنرمندی توقع صلہ از بزرگان زماں کرا گر دیدۂ معاملہ بیں را آفتے
نرسیدی چنیں پیرایہ نرفتی و سخن بغرض نگزاردی و گوہر والا فطرتی دستمایہ گرفتی۔ مثنوی

چوں غرض آمد ہنر پوشیدہ شد
صد حجاب از دل بسوئے دیدہ شد

عیب خود یک ذرہ چشم کور او
مے نہ بیند گرچہ ہست او عیب جو

صد حکایت بشنود مدہوش حرص
در نیاید نکتۂ در گوشِ حرص

قطع نظر ازانکہ در چار سوئے شناسائی بزر و سیم روزگار سخن دلپذیر نتواں بدست آورد۔ جواہر گراں بہا
پاسنگ زر نتواند شد او دراں سخن طرازی و نکتہ پیرائی در خلود نام کوشیدہ گرامی فرزند دیر بقائے
خوشخوئے جوانمرد گذاشت تا دولتمندانِ بختِ بیدار را فروغ خرد بخشد و دانش گزینان حقیقت نش را
یادری کرامت کند سادہ لوحان سعادت پژوہ را بسود و زیاں روزگار آشنا سازد و گوناگوں
مردم غرض ناک حسد رنج را اخلاص دار و چشاند بیدلاں را مردانگی آورد و روبہ منشاں را
گردۂ شیر و آغال نہنگ دہد۔ تنگ میدانان کوچک دل را کشادہ روی و بزرگ بسیج گرداند فسحان
ہمت را نیرو ببالاند و برفراز والا پائگی سربلندی بخشد ہر چند در ظاہر خدمتی برائے بزرگان جہاں بتقدیم
رسانید در معنی شرح جواہر دانائی خود را بچہار سوئے شناسائی برد۔ اگر زیر بار ہوا و ہوس نبودی و خرد
خردہ داں را بتاراج خواہش بیجا ندادی او را از شکر ایں بزرگ عطائے ایزدی کجا فرصت بودی تا
از جہانیاں چشم تحسین و احسان داشتی بل اگر رشحۂ انصاف در سر بودی و قدرے کاردانی داشتی

ہر آئینہ غیر ایں تحفۂ معنوی ہدیۂ صوری اندوختہ بدرگاہ والا بردی کہ ذکر گرامی سرمایۂ ظہور پایۂ گوہر او شد و یادگاری بر سیم ارمغانی با بندگان آگاہی جوئے گذاشت و للہ الحمد کہ بہ نیروئے توفیق ایزدی و یاوری بخت خداداد گوہر آمائے ایں نگارین نامہ در محمدت پذیری و ستایش شنوی کہ بسیاری مردم در زندان تخیل فروشدند. دل را بگرد گانی ندادہ است. و فطرت را پائمال خواہش نکردہ نہ در خیال وسعت آباد طبیعت او چہ جائے جہاں جہاں فطرت در متاع دنیوی آرزوئی گرفتہ شد کہ فطرت عالی ندارد و ہمت بزرگ در سر نیست. بیگانہ داند کہ بوئے خرافت بمشام او نرسیدہ. و اجنبی شناسد کہ صیرفی کار دانست پرند چینی را با نخ موئے تاب چہ پیوند. آیدار مصری را با آہن پارۂ بے جوہر چہ نسبت گوہر بے ہمتائے حقیقت را بخزف ریزۂ دنیاوی چوں فروشد. دولت جاوید را بسیمین لعبتان سیمابی زود زوال چرا باز دہد. خاصہ دریں ہنگام کہ از نیرنگی زمانہ و شگرفی روزگار جواہر گراں بہا سنگریزۂ سراچۂ اقبال باشد و باطن حقیقت آمود از لوامع آگہی روشنی پذیرفتہ بر فراز شادمانی آرامش گزیں بود. اگر از کالائے دست فرسود چہار بازار صورت تہی دست بودی و زمانہ از بدخوئی غنچ آرائے دنیا را بہ پرستاری ایں کس نفرستادی آں آرزو پیرامن خاطر نگشتی و چنیں بے معاملگی برخود نہ پسندیدی بلکہ نظر نخستین حمد ایزدی ست کہ بوسیلۂ نگارش ستودہ کردار شاہنشاہی بتقدیم رسد و ملاحظۂ ثانوی طبیعت از نقصان بشری آنست کہ بزرگان آیندہ و دانش پذیران حال ازیں دریائے بیکراں جواہر آبدار برداشتہ خانۂ کردار خود را آبادان گردانند. اگر ہمت بلند داشتی غرقۂ علیائے توحید بپایان شرک نیامدی. لیکن چہ تواں کرد. ہماں سخن است کہ پیشوائے آگاہ دلاں یا آستان مولوی معنوی مے گوید. مثنوی

چونکہ جفت احولانیم اے شمن — لازم آمد مشرکانہ دم زدن

اگر اندیشۂ ایں ناشتائے صبح وجود و سراب گردنیم. روزے چیا ہر کس نفہمد و انم ایں قدر دریا بد و خاطر نشین ہمگناں گردد کہ تگاپوی سعادت نشاں خرد آموز از دو چیز نگذرد و نقد جستجوئے والا نگاہاں بخت بیدار براں بیفزاید نخستیں فراہم آوردن رضامندی ایزدی و در نزہتگاہ نشاط قدسی گزیں منزلی اساس نہادن و ایں سرمایۂ زندگانی جاوید و پیرایۂ نشاط پایندہ است. تو طن گزیناں آں یوم ہرگز بتہا نخانۂ نیستی نگرایند و تندرستان آں روئے رنجوری نہ بینند و تومندان آں ناتوانی نشناسند و برومندی آں بہ پژمردگی و توانگری آں بدرویشی نرود و ناتواں بینی راہ نیابد و آں بزینت صافی و فراہم آوردن چہار خوئے گرامی و پرہیزیدن از ہشت خصلت نکوہیدہ کہ فرہنگ تا جہا

ازاں پرست نیاید دوم نیک نامی سلیقہ سرائے کہ بزندگانی دراز و عمر دوام ازو تعبیر رود۔ اگرچہ
ایں نیز ازاں دستمایہ پیش سرانجام یابد و بہ نیروئے آں خوشۂ مقصودہ بدست آید۔ لیکن بیشترے
بزبان ولا سادہ دست کشادہ باز گردد و پیرایۂ باطن و اندیشۂ درست ناگزیر نبود۔ خوشابخت مندی
کہ بسعادت سرمدی دو مین را با اوّلین دوشادوش گرداند و ظاہر بسان باطن آبادان سازد
وشناسندگان حقیقت پژوہ بدانچہ انجمن نشاط برسازند و تختۂ دل بخرسندی نہادہ عشرت اندوزند
آنست کہ نیک سیچی و خوب کرداری را بجست وجوئے سخت و یاوری اقبال از آشوب خود بینی
و ورطۂ ریا برکنار دارند و دل در فرمان پذیری سلطان خرد و رضامندی ایزد بستہ از نکوہش خلق و
آفرین مردم یکسو زیند و بازرگانان سادہ لوح سودیکہ از عمر گراں مایہ بردارند و فائدہ کہ از دواد و کوشش
بیلفخند ذکر پائدار و اسم جمیل باشد۔ فرماں روایان چہار چمن صورت و معنی و دریادلان انجمن تجرد و
تعلق کہ از فراخی حوصلہ و کشایش عرصۂ آگہی بر غوامض ایں دو آخشیج بوالعجب قرار سند بہ نیروئے
ایزدی تائید بار دو عالم بردوش فطرت برنہند و بتوانائی فرا آگہی سبکسار بودہ چالش نمایند و کاروبار
ایں دو ضد را کہ رادمردان والا ہمت یکے را سرانجام بسزا کمتر توانند کرد برہنمونی تجیبت خدداد
چنیں گزیدہ سامان انتظام یابد کہ عقل اوّل در شگفت ماند و آسمان نیرنگ کار بحیرت او فتد و
سرمایۂ سوزیان صوری و معنوی بدست آید و در یک زماں بدیں دو آئین مختلف بزم
سور آراستہ گردد چنانچہ از ناصیۂ گرامی احوال برافروزندۂ چہرۂ دولت برافرازندۂ رایت اقبال
زمان مسعود ما کہ امروز آسماں را بکام او مے گردانند و ستارہ را بہ بلندی او سیر مے فرمایند۔ شعر

فروغ بخش شبستان ہند اکبر شاہ چراغ بارگاہ دولت تمرخانی

دل از خیال او بالد و زبان بذکر او نازد و تابش ظہور وارد و پرتو پیدائی مے دہد۔ ایزد تعالیٰ آں
یکتائے ملک را بقائے بخشد و بر جہانیاں سعادت جاوید فرستد۔ آں فرمانروائے صورت و معنی
بفروغ عقل خداداد و شب چراغ ہمت گراں سنگ چنیں دو ملک بیکران آباد دارد و چناں
بہشیاری و آگاہ دلی خرامش فرماید کہ دیدہ وران والا نگاہ بہر نشاء بدیگرے پے نتوانند برد و بہر
کدام آں گوہر جہاں افروز شناسائی را خاص خود انگارد۔ ازاں باز کہ سررشتۂ سخن سرائی و دست
آویز کارپردازی درمیان ست و شاہزادہ نامہ نویسی روائی دارد بدیں شائستگی و پابرجائے
ایں دو انباز فراوان جنگ کہ در یک ذات قدسی فراہم آمدہ۔ نشان ندہند۔ مجمع بحرین دین و
دنیا منبع چشمہ سار صورت و معنی محمل آرائے سفر و روطن شمع خلوت در انجمن گرہ کشائے

کارفرو بستگان مرہم بند ناسوز خستہ دلان کہ کثرت تعلقات صوری گرد فتوری در تابخانۂ دل آں وحدت گزیں نتواند انگیخت و فرط ایزد پرستی و یکتا دلی یاد تفرقہ در ہنگامہ ظاہر نوازند ہم قید ظاہر دار د و ہم اطلاق باطن۔ قطعہ

از لوح جبینش بینند پاک بیناں — نور خدائے بینی فر خدائے دانی
ہم تخت راست وارث ہم تاج راست والی — ہم دہر راست مالک ہم ملک راست بانی

ناگزیر بہت آنست کہ سخن سنجان گوہر آمائے بنگاشتن مناقب والائے چنیں یگانۂ بارگاہ ہستی گوش و گردن ایام را بیارائیند۔ و کنار و دامن روزگار را زیب و زینت بخشند تا بہ آیندگان قوافل وجود از معانی سرانجام یابد و جویندگان دور دست را شناسائی بدست افتد۔ اگرچہ آسمان بہ تکاپوی خویش بہ عشوۂ دست و زبان ازاں باز گوید و دست بدست گرداند لیکن از نیرنگی زمانہ حوادث بداں راہ یابد و بسا باشد کہ سررشتہا گسیختہ گردد۔ لیکن چوں ازاں کارنامہائے حیرت افزا دفترہا برسازند و بر صفائح روزگار نویسند۔ ہر آئینہ دست انقلاب کمتر بداں رسد و سالہائے دراز نشان پائداری گیرد بنائیکہ بر پایۂ نیکو کاری نہادہ آید۔ فرازایوانش بکنگرۂ ہفتم بام پیوندد و بنیادی کہ بر قاعدۂ سعادت اتفاق افتد۔ بگردش دور ہا ویرانی بداں راہ نیابد۔ شعر

جزائے حسن عمل بیں کہ روزگار ہنوز — خراب مے نکند بارگاہِ کسرے را

پیداست کہ از اور نگ نشینان والا شکوہ باستانی جز نامہائے کار آگاہاں آں دور یادگاری نماندہ و بجز داستانہائے گوہرین سخن سرایانِ نیک سگال نشانی نیست و از سال خوردگی گزند نیستی نیابد از بلند پائگی آل بویہ جز نتائج خامۂ صابی و ہلیلی خبرے نے و ہداز مکارم ملوک غزنہ بغیر از نوادر رودکی و عنصری و علیشی نمے خوانند۔ مثنوی

بسا کاخ کہ محمود شش بنا کرد — کہ از رفعت سرش را تما سما کرد
نہ بینی زاں ہمہ یک خشت برجائے — بنائے عنصری ماند ست برپائے

و ہرگاہ ایں طلسم ہوشمندی و افسون خرد پژوہی دریابد و ایں رقم خیال و جادوئے حلال بر شناسد ایں قدر داند کہ مرا اندیشہ آن ست کہ ازیں دو پایۂ والائے آگہی شاہنشاہے دور و نزدیک را آگاہ گرداند و اساس دولت جاوید اگر ایں بنیادی نہد بطفیل آں نگارندہ را ازیں خزاین ایزدی راتبہ مقرر گردد و بہرۂ فراوان از خوان افضال بر دارد۔ مثنوی

بایں نامور نامۂ دیرباز — بماندم بر و نام ادرا و راز

بنامش ازاں کردم ایں نامہ را که زریں کند نقش او خامہ را

واگر از نیرنگی خودبینی بدیں تیزنگاہ نیفتد وایں نسخ قدسی برو پوشیدہ ماند ایں مایۂ شناسائی خود بدست افتد وایں قدر سرمایۂ بینائی سرانجام یابد که دست آویز خاطر نامه پرواز د وجه همت خیر سگال سعادت پژوهی عموم مردم و دولت افزائی جمهور عالم ست نخستیں ازیں کارنامۂ آگاهی شناسائی نیک و بدگرداند که بسیارے را قدم جستجو در ساخت آں فرسوده شده و کارے برنساختند و سپس آں نتائج نیکوکاری و بدکرداری را که ایں اقبال نامه مالامال از دست دریابد از یکے آئین رفت و روب خانه بشناسد و از دیگرے چهار طاق زندگی برسازد و از بهروزی و شادی که پیش آید چوں از گذشتگان نشانی نه بیند بخود رعنائی را راه ندهد و اگر غمی گرد خاطر برآید چوں از نظائر آں در اسلاف اثرے پدید نباشد خود را دست فرسودۂ آں نگرداند و پیوسته در نیرنگسازیهائے روزگار بر نطع آگهی نشسته و نیایش و نیازمندی داد اربیهمال گراید و از عاجزی و درماندگی تنومندان گذشته شناسائی نیروئے دست قدرت برکمال شود. من گنگ زبان شوریده دل سودائی خاطر کجا و سامان سخن گزاری و نکته پیرائی کجا هستی دشمناں خمول گزیں را با حرف گزاران و بادسرایان کثرت آرائے چه نسبت و شکسته نرخ کالائے خویش را با رآیندگان کاسد متاع چه مناسبت. شعر

منم که روے دلم در شکست کار خود ست وگرنه گبر و مسلماں رواج مے طلبند

شگرفکاری روزگار را چه نویسد و نیرنگسازی سپهر را چگونه پرواز د. در عنفوان آگهی از باده هستی در تنگنائے غم بسر بردی و جاهائے شریف و زمانهائے خجسته گسیختن پیوند عنصری در یوزه کردی ناگاه علاقۂ خاطر مرا کشاں کشاں به دبستان دانش پژوهی بردو دراں شورش دل که مردم را با آوارگی بردمے مرا روئے در جمعیت آمد راه دانش رسمی کشودند و بسیاری مراتب شناسائی در پیشگاه دل پیدائی گرفت و رعونتی شگرف چهرۂ پندار افروخت. بقلاوزی سعادت ازانگاشتهائے پیشینیاں دلنشیں آمد که آدمی از سه حال بیروں نباشد نخستیں را بیهٔ گوهری و هیچا تعبیر نمایند و آں در پوستیں مردم افتادن و آهوئے ایناں برملا انداختن ست. دوم سعادت سیچی و نیک اندیشی که خداوندان آزرم مردخوانند از گشاده روئی آگهی و فراخ دامنی دریافت. عالمیاں را به نیکوئی یاد کنند. سوم والا همتی و بلند پائگی که ازاں بمردمی تمام اشارت رود صاحب آں از سترگ آهنگی مردم را یاد نکند تا به نیکی و بدی چه رسد. غیرے بشهرستان خاطر او راه نیابد و همواره در میدان گاه ضمیر خویش نفش سواری کند و به عیبهائے خود رسیده بچاره گزینی نشیند. پس ازاں نیکوئیهائے حقیقی صفوتکده باطن را

بیاراید شاید که بدست آویزان برفراز اطلاق منزل گیرد و کامیاب دولت جاوید گردد چون از نزد آگهی این نقش حریف ربائے دلفریب برخواند۔ قدرے ازاں غنودن برخاست و ردے در پژوهش آورد و دوست از همه باز داشته بکمین خویش دشمنانه نشست و بنگاشتن نامه از عیوب خویش آماده گشت۔ چوں قدرے ایں راه هولناک سپرده آمد۔ پژوهائے تو برتو بر پیشگاه بینش آویختند و چناں شد که یک گام برداشتن نے یارست و غیر از ناخوشی چند که در عنفوان حال برشمرده خویشتن را پاک دامن مے اندیشید ازانجا که بر نیرنگی ایں بوقلموں قدرے آگهی بود ره زده و یک نفس نیاید۔ ناگزیر واپس رفت و بویراں نخستین منزل نابود فرود آمد و عیب نویسی بنی نوع خویش را آئینه رونمائی آهوهائے خود گردانید و بسیاری خوهائے نکوهیده را آگاه شد و دراں کشاکش روحانی و نفسانی و آشوب درونی و بیرونی از گوشه انزوا برآمده بدرگاه همایوں رسید و ستاره بخت مندی برافق مراد تابش فرا داد و فور توجه گیهان خدیو کشایش ها روے آورد و بر مدارج صورت و معنی چیره دستی یافت۔ گنجوری گنجینه حقیقت کرامت شد امین مقالید مقال گردانید ند چنانچه در خاتمهٔ دفتر اوّل و دوم مجملی نگاشته شد در دلے خالی کرده آمد و پند نامه به تحریر رفت و در کالبد گفت جانی بر دمیده و بسیاری زمان در سامان غذا که روائی آں در نظر حقیقت پژوه سلطان خرد پسندیده باشد دل سرگردانی داشت ازانچه در کهن نامها بنظر در آمده بود پیرائیه فزونی پریشانی شد صبح گاهی بر درگاه حضرت نور دریوزه ضیائے مے کرد و پیدائی ایں طلسم دشوار کشا مے طلبید۔ ازانجا که بخت یاور و دل بیدار بود۔ فروغ نیّر اقبال پرتو انداخت و آں معمائے بدیع کشاده گشت و پیدا آمد که روزے در گرو معدلت سلطانی و خدمت گزینی بندگان سپاس گزار است چنانچه نیذی ازیں در مبادی آخرین دفتر گزارش یافت و شگفت تر آنکه هر چند آهنگ تجرد که با گوهرم سرشته اند زمان زماں جوش دیگر میزد۔ اندیشهٔ افزائش بزرگی صورت نیز در بالش بود و بسرانجام شایستگی غذا و تامهٔ تنومندی که سعادت هر کار بدو باز گردد از گوناگوں اسباب دست باز کشیده در کار سپاه گری جد افزود چوں تعلقیان دامن آلود که بسیج تقدس پیرامون خاطر شان نگردد۔ شب از روز جدا نساخته بر در انتظار نشست و ازاں جا که ایں پیشه را سرمایهٔ زندگی و پیرائیه تحصیل کمال حقیقی در یافت۔ همگی آهنگ آں داشت که فروغ تدبیر را با لمعان شمشیر پیوند داده کارے چند پرداز د و روشنی تازه بظهور آورد که کارشناسان آزموده بشگفت مانند و خوانندگان باستانی نامه بحیرت در شوند تا سپاس گزاری ایں حرفهٔ خرد گزیں نموده باشد و لوازم کار پیش گرفته بجائے آمده نفس نفس ایں آرزو افزائش مے یافت و از نارسائی وقت بر زباں نمے آورد۔ از خانقاه و مدرسه

ببارگاهِ سلطنت آمده بود. ظاهر پریشان را چیزیکه بخاطر نمی رسید. اندیشهٔ ضمیر بود و چیستان از ناصیهٔ
احوال بر می خواند که اگر این در کشوده را از دل بیروں فرستد فسون گیرند و زبان طنز برکشایند. ساز آنجاکه
باطن نور آگین کشور خدائے مرأت حقایق و جام جهاں نما است. بے عرض حال و گفت و گوئے
سفارش من کنج گزین بے یاور را در برکشیدن و بزرگ ساختن توجه فرموده به بلند پایگی اعتبار اختصاص
بخشید و مرتبهٔ والائے سپاه گری کرامت فرمود. روزے چند در هنگامهٔ دانشوران رشک افزائے
همگناں آمد و از دیر باز امرائے از من مجمع هائے حسد آرا یند. از بدائع آنکه من در گرو آهنگر خانه در
جستجوئے شمشیر و روزگار بدست کارپرداز قلم مے دهد. پژوهنده در صیقل گری سنانِ زمانه در تیزی
نوک خامه تا آنکه فرمان مقدس بنگاشتن گرامی احوال شرف نفاذ یافت بحیرانیِ گوناگوں فرو شد
از انجا که دست مایهٔ این کار نداشت و دل را بدین گونه سخن سرائی میل نبود نزدیک شد که عجز خود
را وانموده باز ایستد و خویشتن را ازین کار سترگ برکناره گیرد و ازین رو که غیب دانی گیتی خداوند
دلنشین بود و برابر نوازش خدمتی گزیده. بایست کرد یارائے آن نشد که از آن فرموده سر تابد بختی
برین اندیشه افتاد که شهریار دیده در جد کاری و فراوان کوشش من و سخنوری اشرف برادران
در نظر دارد تا آنچه به تگاپوی شگرف خواهم آورد. آن سخن سنج گوهر آمائے انتظام شایسته بخشد و
این شغل سترگ روی در انجام آورد و زمانی به پشت گرمی دل دم گیرا بکشایش معنوی چشم کشادی
با خود سرائیدی که فرمایش شاهنشاهی افسون سخن سرائی و طلسم دانش افروزیست از نیت درست
و همت عالی این اگرش اندوه و شادی بدین خدمت روی آورد و ببیشتری اعتماد براں بود که
بتوفیق بخشیِ ایزد در جمع احوال همت گمارد و هیولائی براں پیکر قدسی سرانجام بخشد. مدحت سرائے
بارگاهِ خلافت دانش آرائے دولت همایوں سر دفتر سخن گزاران روزگار پیشوائے نظم گستران نثر پرداز
شیخ ابوالفیض فیضی که برادر مهین است. و پایهٔ برتری دارد و نظر عاطفت خواهد فرمود به پیرایهٔ آن سخن
پناه دست باقی تازه حسن صورت خواهد گرفت هنوز از دفتر نخستین نیمه بروئے کار نیامده بود که زمانه چناں
نیرنگی نمود که آن آزاد خاطر دانش آمود سفر واپسین پیش گرفت و سراپائے دل را خنگرف اندوهی روی
آورد و چوں بطلسم الطاف شاهنشاهی از آهنگِ آوارگی بشهر خدمت رسید. نوازش هائے
گوناگوں مرهم بند ناسور درونی فرمودند. و بهمان شغل بزرگ اهتمام بلیغ رفت. روشنی پذیرفت
که کشور خدائے را درین فرمایش خیال چیست و نظر والائے او کجا افتاده بر همان تخییل روی دل
آورد و بنیایش ایزدی رهگرائے شد. درد تهی دستی و جان غم آمود و افزونی تعلق یک طرف که

جہاں جہاں کامروائی صورت بچارہ گرمی آں نتواند در آمد و عالم عالم مرادیابی ملک ظاہر دوائے آں ناسور نتواند کرد۔ مدد جز بردبیائے دل کہ دراں ہیچ آدمی زاد کارے نتواند کرد و در خلوتکدۂ تجرد و ہنگامہ تعلق بہیچ طور نتواں باز داشت۔ تفاوت ہائے سترگ ہمیں دو حال شگرف چگونہ نویسد و انبازی ایں دو وضع بدیع یکدام نیرو برگوید بخشتیں دریا باری و فوارہ جوشی و تراوش بارانی و ریزش شبنمی از صفوتکدۂ ضمیر پدید آرد و ہزار داستان نو برطراز دو چندیں آسماں بدایع برفراز دو ہم نشین خود را برفراز حقیقت جائے دہد و بصدر نشینی محفل ہمایوں دانش اختصاص بخشد و از دوین نشان سنگ خارا و آثار خشتی و آئینِ کلوخی و ریزش خاک تیرہ از آسماں سرچشمۂ آگہی آشکار شد چہرۂ عبرت افروز والکنی و نابہرا گوئی و لاف سرائی و ہرزہ درائی زماں زماں بہ آئین نو بر پیشگاہ ظہور خرام و حضیض گرائی و آرزوئے صف نشینی سفلگان از خصائص آں و با ایں تباہ جانی و سرگردانی زجیر بے یاوری و تنہائی زماں زماں جوش دیگر برمیر مو با آنکہ سرنوشت زمانہ بر آنست کہ پیوند یک جہتی کمتر سرانجام دہد و ہموارہ سلسلۂ دوستی از ہم بگسلاند۔ راست گوئی و مداہنہ نہ شناسی من یادر روزگار آمد۔ دوستاں بابری و آشنایانِ قدیمی دامن اختلاط برچیدند۔ بارِ تعلق بردوش کشیدن درہ کر یو شتافتن و طریق خطرناک سپردن تن تنہا کجا بہ نیمہ راہ رسید و کے بمنزل گاہ شتابد و برپاض قدس خرامیدن یکدو دوستی خدائے کہ دریں قحط سال مردمی بدست آمدہ بود برہمہ مصیبتہا چیرہ دستی نمودہ شگفت تر آنکہ با چندیں دست افراز وحشت زدگی و آویزش درونی و برونی دست از آں نگاشتن باز نمے داشت و فتورے در عزیمت راہ نمے یافت۔ و نفس نفس ہمت را نیروئے دیگر پدید مے آمد۔ و ایں جنگ شگرف افزایش مے نمود و کشاکش ظاہر و باطن مے افزود۔ تا آنکہ نور حقیقت تابش فرمود و گرہ بستہ کشایش یافت و غرائبِ آثار نفس قدسی گیہان خدیو تازگی خاطر نشین آمد و دل و دیدہ را نوری بدیع فروگرفت و نگاشتۂ خرد پژوہان باستانی لختے حقیقت خویش را آشکار کرد و دریں خراب دل ہیچ گرائے بخشود۔ گزاردۂ دانش پژوہان پیشین آنست کہ قافلہ سالار ملک تقدس را چیرہ دستی بر خواص و عوام باشد و نزہتگاہِ باطن و ظاہر از پرتوِ عاطفت آں آئینۂ جہاں آگہی آبادی پذیرد و کار کیائے صورت را کہ برائے نظم پراگندگیہائے جہاں از ہزاراں حقوق بہ سلم گشتہ اگرچہ ہمگی آدمیان در سطوت فرمانِ او باشند۔ لیکن بر ظاہر انیاں تکلم آورد و درون دہا راہ نیابد و دیگر یکتائیاں ملک آگہی جز بر بواطن صافی دست تسلط بر نگشایند۔ چنانچہ طوار عموم اولیا و سائر اصفیا ازاں آگہی بخشد و دانش پژوہان رسمی و دکان آرایان روزگار جز در دل عامہ کارے

نتوانند ساخت و تاثیر انفاس شان جز بهاں خرابه پدید نیاید ازانجا که اورنگ نشین زمان ما را فرمانروائے
ملک معنی نیز گردانیده اند نفس قدسی و همت کج زبان بے یاور بهیچ مدالی چنیں نیرنگ سازی
بظهور آورد و از حضیض گاه بیدانشی بر فراز جائے حقیقت رساند۔ مثنوی

بفرخ فالی و فیروزمندی سخن را دادم از دولت بلندی
طراز آفریں بستم قلم را زدم بر نام شاهنشه درم را

نخستیں بیاوری تائید آسمانی در فراهم آوردن احوال ایں دولت جاوید طراز اهتمام رفت و کوششے
بروں از رسم و عادت بکار برد۔ با آنکه بیشتر احوال زمان خویش نگارش یافت و در بسیاری سوانح
خود در میان معامله بود و از غوامض و خفایائے سلطنت تا بسائر امور چه رسد آگهی بر کمال داشت
ازانجا که وسواس سخن گریبان خاطر گرفته بود۔ بر حافظهٔ خود اعتماد نمے کرد۔ از بزرگان دولت و نوئینان
والاشکوه و دیگر قدیمیاں هوشمند پرسشهائے مختلف نمود و بر تقریرهائے متنوع اکتفا نکرده به
نگاشتن آں استدعا نموده و در هر سانحه زیاده از بست مرد فرو هیده احتیاط گزیں نوشتها بر گرفت
از اختلاف هائے سترگ که از بینندگان سوانح بگوش رسیده بشگفت زار افتاد و دشواریهائے
سخت روی آورد۔ بروزگار کهنگی نه پذیرفته کارپردازان وقائع و سوانح حاضر و صاحب معامله بر
مسند آموزگاری و من چشم بینش کشاده نظارگی چندیں اختلاف روئے آورد۔ بیمامن اقبال
روز افزوں بچاره گری آں پائے همت افشرده در سر انجام آں بدریوزهٔ دل نشست کار بسته
کشایش یافت و سرگردانی روی در آرامش آورد با معان نظر و تامل گزیں آنچه بیشتری بیک
طرز اتفاق داشتند بر گرفته نشاط افزود جائیکه گزارندگان سخن اختلاف داشتند کار را بر پایهٔ هوشمندی
و راست گوئی و حزم اندیشی گذاشت و دل بدیں آئین لختے بر آسود سانحهٔ که از هر دو طرف
گزیده مردم بودند یا مخالف آگهی خویش بگوش رسید آنرا بموقف عرض همایوں رسانیده خاطر را
فارغ گردانید۔ از برکات دولت روز افزوں و همت افزائی شاهنشاه دانش اندوز و بلند پایگی
اخلاص پژوهنده و یاوری بخت بیدار کامیاب خواهش آمد و بر فراز مقصود بر شد و چوں ازیں
کریوهٔ دشوار عبور بعافیت گذشت۔ کتابی سترگ انتظام یافت۔ لیکن چوں دریں منزل هولناک
در ترتیب سوانح چندیں باریک بینی نرفته بود۔ و سال و مه ها سرانجام شائسته نداشت باز از تو
آهنگ سخن بساز در آورد و نوشتن را از سر گرفت و رنج بسیار بر کشید۔ خاصته در تواریخ الٰهی مساعی
جمیله بظهور آمد۔ ازانجا که روشنان ابداع در تائید بودند ایں کار نیز بآسانی گرائید و نسخهٔ علیحده

چهرهٔ ظهور برافروخت و چون از کشایش غیبی پیام طرح نو بگوش هوش در آمد. آن ورق پیشین را برکشیده. والا خلعت تازه باف همّت در پوشانید و به نیروئے داد ارسخن آفرین شگرف کار دشوار نما نیز روی در انجام آورد و گوناگون نشاط چهرهٔ بخت مندی را افروزش داد و چون آشوب خانهٔ گیتی جائے بودن آگاه دل نیست خاصه که دم سازان سعادت اند و در نقاب خف واز ناسپاسان کارنشناس هنگامه ها و دل از رنگینی این بساط مزد و ر برگرفته هر روز آخرین ایام شمردی و جز بدانچه در سفر واپسین بکار آید نپرداختی بدین تباه حالی بسرعت راه رفتی و کارهائے شمرده دلخواه انتظام نیافتی و چون بسر نوشت آسمانی مہلتے در زندگی یافت. بار چهارم کار از سر گرفت و روے در اهتمام نهاد اگرچه بعنوان تکاپو درین هنگام آن بود که نقش تکرارهائے نکوهیده ستره آید. و در روابط سخن شادابی گیرد. لیکن تا سرانجامی آن مو دیگر بنظر در آمد. به پیرایهٔ اصلاح یافت چون نو سفر و غمزده دبے یاور بود. بدین مرتبه اندوه فراوان در گرفت که با چندین دواد و با چه پایهٔ احتیاط چندین شوریدش رفت چنین خطاها نمودار شد حال چگونه خواهد بود و کار بکجا خواهد انجامید. بار پنجم دیده یارے آغاز نهاد بعنوان تا زه نگاهی هائے تازه بکار رفت. اگرچه همگی مداعی مشکور برائے هموار ساختن آن مقاصد و انتظام و ادان آن مطالب بود. لیکن از انجا که سخن سرایان دیدهٔ در نظم را نمکدان نثر شمارند در آوردن ابیات مناسب که بدین ساز سخن هم آهنگ باشد نیز مقصود بود و کوشش فراوان رفت. ستردن و در آوردن بسیار شد. قطع نظر از آن گروها گرده فیا واحقیقت آنست که آدمی زاد در دید عیب خود و فرزند خویش چشم پوشیده دارد هرچند کوشش نماید عیب هائے او به نزرت هنر بر گیرد من که بدشمنی خود و دوستی جهانیان خو کرده ام. در دید این معنی سرمه نتوانستم ساخت و سبل بینائی را علاج نیارستم اندیشید لیکن از ین تکا پنجگانه آوازهٔ طرز تازه جهان را فرو گرفت برخی اخوان زمان به پیروی و گروهے بخیانت هنگامهٔ نشاط برساختند و نظم و نثر را در آن لباس پوشی در آوردن گرفتند با اندیشهٔ آن داشت که مرتبهٔ ششم تیز خاطر وسوسه آمود را لختے خالی گرداند و آئین دوربینی و مشکل پسندی بکار برد. لیکن افزونی طلب کشور خدائے فرصت آن نداد و ناگزیر همان نگاشته پنجمین را به پیشگاه نظر آورد و پیرایهٔ سعادت جاوید اندوخت. مثنوی

گوهر ازین پیش زکان که زاد ... نادره چندین نه زبان که زاد
در تهِ هر حرف جهانی نهان ... عرصهٔ هر نقطه جهان در جهان
هر در این زیور هر دو سراست ... گوهرشناسی تو غرامت کراست

امید کہ بیامن درستی نیت و شائستگی آں کار یکہ پیش نہاد ضمیر سپاس گزار بود نیز بدلکش آئینی سرانجام یابد و خاطر وسوسہ آمود لختے ازاں شورش باز ماند باعزیمتی درست وہمتے شگرف در عرض ہفت سال از آدم تا گوہر مقدس شاہنشاہی مجملی رقمزدۂ کلک تحقیق شد و از آغاز بدیدار شدن حضرت شاہنشاہی بر فراز ہستی تا امروز کہ سال الٰہی بچہل و دو رسیدہ و قمری بہزار و شش احوال پنجاہ و پنج سالہ آں نونہال اقبال حسن انجام گرفت و لختے خاطر ازاں بار ستر گ سبکدوش گشت۔ مثنوی

چو نیت نیک باشد بادشارا گہر خیزد بجائے گل گیارا
فراخیہا و تنگیہائے اطراف زرائے بادشاہ خود زند لاف

امید کہ نگارش احوال صد و بست سالۂ کشور خدائے کہ چہار قرن باشد۔ چہار دفتر انجام یابد و یادگاری برائے آگہی طلبان انصاف گوہر انتظام گیرد و آئین ہائے مقدس شاہنشاہی را آخرین دفتر اندیشید و بدین پنج دفتر انجام اکبر نامہ در خیال آورد۔ بیاوری کارساز تحقیق سہ دفتر بانجام رسید و بسیار راز ہائے آگہی گفتہ شد و گنج ہائے حقیقت سفتہ آمد۔ اشعار

سفتم ز درون حکمت آگاہ از بہر خزانہ خانہ شاہ
تا بو کہ مرا بدانش دواد گاہ گاہ بضمیر شد دہد یاد
امید کہ ایں متاع اخلاص گردد بقبول بندگی خاص
ایزد بدر تو جاہ و ہا دش مقبولی خود عطا و ہا دش
بادش بمقام ارجمندی از سکۂ نام تو بلندی
ا تا نام تو او جستہ رو باد ویں بندہ خجستہ نام از وباد

اگر زمانہ نیرنگساز مہلتے بخشد و روزگار بوقلموں فرصتے دہد۔ آں دو دفتر را نیز بدلکش روشنی بپایان بردہ نامۂ اعمال را سعادت آمود گرداند و اگر نہ دیگراں را توفیق رہنما گردد و بخت یاور آمد کہ سال بسال احوال ایں دولت ابد قرین بہمتے عالی و کوششے فراواں و فہمی درست و تیتے والا و خاطرے آزاد نگاشتہ خانۂ دین و دنیا آباد گردانند و سرابستان صورت و معنی را شاداب سازند و ایں ذرۂ بادیۂ حیرانی را بیاد آورند و دراں سعادت نامۂ خود منت بر من نہند کہ سر رشتۂ ایں دولت جاوید طراز را برئے کار آوردہ آئین سخن سرائی بدست داد اگر پسند خاطر نیاید وخواہد کہ بنو آئینی یا زبان روزگار از سر آغاز سرمایۂ سوانح دولت ابدی را مہیا ساختہ

باشند. فرد

آسایش کائنات بادا یارب — در سایۂ چتر دولت اکبر شاہ

راقم شگرف نامہ را چناں در سر افتادہ کہ انموذجی از حال آبائے قدسی و لختے از نیرنگیٔ اطوار خود نوشتہ رسالۂ جداگانہ سرانجام دہد و مائدۂ عبرت دیدہ دراں دور یاب گرداند. لیکن شغل گوناگوں خاصہ نوشتن ایں کتاب آگہی مرا از ہمہ بازداشت دریں اثنا پیام آرائے غیبی چناں گزارش نمود کہ یکجا روزگار تاب ایں ندارد. کہ فہرست جرائد شگرف اطوار بر فراز تحریر شاید. سزاوار وقت آنست کہ لختے ازاں دریں اقبال نامہ برگوید. دو در چند جانبذی گزاردہ گزیدہ پندے نگاہ د بدیں نوید قدسی برخے ازاں بر نوشت و دلی خالی کرد. ازانجا کہ نسب سرا شدن از تہیدستی باستخواں نیاکاں بازرگانی نمودن و کالائے نادانی ببازار آوردن است و از شوریدہ مغزے بہ ہنر دیگراں نازش کردن و آہوئے خویش نادیدن نے خواست کہ ازاں شطر بہ طرازد و افسانہ گزاری کند دریں بادیۂ دیولاخ پابند سلسلہ بجائے نرسد و آبیاری انتساب صوری در نزہت گاہ معنوی بکار نیاید. مثنوی

چو نادان نہ در بند پدر باش — پدر بگذار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند — چہ حاصل زانکہ آتش راست فرزند

در محاورات روزگار نسب را بہ تخمہ و نژاد و ذات و مثال آں تعبیر نمایند و آنرا بعالی و سافل پائے بند گردانند. ہشیار آگاہ دل داند کہ ایں بداں باز گردد کہ از آبائے میانی او یکے بفزونی ثروت ظاہر یا بشناسائی حقیقت چیرہ دستی یافتہ و بنام یا لقب یا حرفہ یا مسکن شہرت گرفتہ و گرنہ عامہ کہ مردم زادہ را از فرزندان آدم صفی شمرند بگفت و گوئے داستان گزاران دل نہادہ احتمال دیگر را راہ ندہند. پر ظاہر کہ دریں معاملہ از دوری راہ از پا اندازند و براں گوہر گرامی اعتبار نگیرند. پس چرا سعادت گزیں بیدار دل بدیں افسانہ بخواب رود و براں تکیہ زدہ از حقیقت پژوہی دست باز گیرد. پسر نوح را از ایزد شناسی پدر چہ سود و ابراہیم خلیل را از بت پرستی اصل کدام زیاں. شعر

بندۂ عشق شدی ترک نسب کن جامی — کہ دریں راہ فلاں ابن فلاں چیزے نیست

لیکن بسر نوشت آسمانی در سیمیان صورت پرست افتادہ و با طائفہ برآمیختہ کہ نسب را برحسب گزینند. ناگزیر لختے ازاں برگوید و مائدہ برائے آں گروہ گسترد و شمارہ و آبائے کرام

داستاں درازست۔ چگونہ گرامی انفاس را بنا بایست وقت بفروشد بمرخے در لباس
ولایت وگروہے در علوم رسمی وطائفہ در زی امارت وجمعی در معاملہ گزاری وطبقہ در تجرد
وتنہائی بسر بردہ انداز دبرکاہ زمین یمن وطن گاہ ایں والانژادان بیدار دل بود۔ شیخ
موسی پنجمین جد را در مبادئ حال رمیدگی از خلق روداد ترک خانماں نمودہ غربت گزید
وبہمراہی علم وعمل معمورۂ جہاں را بپائے عبرت درنوشت در مائہ تاسعہ قصبۂ ریل کہ نزہت گاہی
است۔ از سیوستان بسر نوشت آسمانی عزلت گزید واز پیوند دوستی خداکیشان حقیقت
پژوہ کہ خدا شد اگرچہ از صحرا بمدینہ آمد لیکن از تجرد بہ تعلق نشتافت بر ہماں نطع آگہی بودہ
انفاس گرامی را در آویزش خویش بکار بردے وزندگی بیدل را بہ پیراستن نفس بوقلموں
بمصروف گردانیدی۔ فرزندان وبنائر سعادت آمود پیرو آئین او بودہ۔ خرسندی داشتند
ودانش عیانی وبیانی مے اندوختند۔ در عنفوان مائۃ عاشر شیخ خضر را آرزوئے دیدن برخے
اولیائے ہند ورفتن بدریائے حجاز ودیدن انوس خود بہ سفر در آورد با چندے از خویشاں
ودوستاں بصوب ہند آمد بشہر ناگور مے رسید۔ یحیی بخاری آچی کہ جانشین مخدوم جہانیاں بودند
واز ولایت معنوی بہرۂ وافر داشتند وشیخ عبدالرزاق قادری بغدادی از اولاد گرامی آسوۂ
اولیائے بزرگ سید عبدالقادر جیلی وشیخ یوسف سندی کہ سیر صورت ومعنی فرمودہ بودند
بسا کمالات حقیقی فراہم آوردہ درگزند گاہ ارشاد ورہنمائی خلق بسر بردی وجہانیاں از راہ
آورداوذخیرہ ہا برگرفتی۔ از گرمخوئی ودلجوئی ایں بزرگان کارآگاہ واز خاک دامنگیر شگاہ روزگار
خوردہ آں راہگرائے غربت توطن گزید در سال نہصد وپانزدہم ہجری شیخ مبارک از نزہتگاہ
علم بعین آمد وطیلسان ہستی بر دوش گرفت بہ نیروئے دم گیر او چہار سالگی آگہی روز افزوں
چہرۂ سعادت افروخت ودر نہ سالگی سرمایۂ سترگ پیدا کرد ودر چہاردہ سالگی علوم متداولہ
اندوخت ودر ہر علمے تتنی یاد گرفت۔ اگرچہ عنایت ایزدی قافلہ سالار آں بیدار بخت بود۔ وبکوئے
بسیاری از بزرگان دریوزہ فرمودی۔ لیکن در ملازمت شیخ عطن بیشتر بسر بردے وتشنگی
باطن از آموزش او افزودی شیخ ترک نژاد دست۔ صد وبیست سال عمر یافت ودر زمان
سلطان سکندر لودی دراں شہر وطن گاہ ساخت ودر خدمت شیخ سالار ناگوری پایۂ والائے
شناخت بدست آورد وشیخ در توران وایران دانش اکتساب فرمودہ بود۔ القصہ شیخ خضر
بصوب سند باز گردید۔ ہمگی اندیشہ آں بود کہ برخی نزدیکاں را از آں بلا درخت بایں دیار آوردہ

روزگار او در سفر سپری شد۔ و در حدود ناگور قحطی سترگ اتفاق افتاد و وبائے عام نفرت انگیخت غیر از مادر و والدہ ہمہ را روزگار سپری شد۔ پدر بزرگوار را ہموارہ عزیمت جہاں گردی انتظار نور آگین سرمدی و دیدن بزرگان ہر سرزمین و دریوزہ فیض ایزدی نمودن بر جوشیدی لیکن آں کہ بانوی خاندان عفت رخصت نمیداد و سرکشی در خاطر سعادت منش نبود درین کشاکش باطن بملازمت شیخ فیاضی بخاری قدس سرہ پیوستند و شورش دل افزایش گرفت۔ آں پیر نورانی را از آغاز آگہی نظر بہ یگانہ بندۂ ایزدی افتاد و روشنی دل و سعادت جاوید روزی شد و دریوزۂ ارادت و گزیدن روشنی معین نمود پاسخ یافت کہ درین نزدیکی یکے را برقراز ہدایت مے برآرند و برہنمائی جویندگان آگہی نام زدے کنند عبید اللہ نام وار و گرامی لقب او خواجہ احرار خواہد بود۔ انتظار آں ہنگام نماید و آئین او برگزیند۔ خواجہ دراں ہنگام آبلہ پائے عرصۂ تگاپوی بود کہ و در جستجوئے جان واردی حقیقت دواد و داشتند۔ چوں وقت کار رسید آن پایۂ والا سرفرازی یافت و تلقین خدا پژوہی از و برگرفت۔ گمنامی را خلوت او فرمودند و بے تعینی پیشۂ او مقرر شد۔ در سخنان خواجہ بر جا کہ پدر ویشی تعبیر مے رود۔ ایں یگانۂ روزگار را مے خوانند۔ قریب چہل سال در دریا جنتا بسر برد و در دشت و کوہ عشرت تنہائی اندوخت۔ صد و بیست ۔۔۔۔۔۔

سال عمر گرامی رسیدہ بود و آثار گرئی درونی ہمچناں افزائش داشت شبے پدر بزرگوار نہ دل مقر ولادت بچندے از خدائیان سعادت پذیر داستانِ حقیقت مے گفت و بسا نکات دل افروز بر فراز ظہور مے آمد۔ ناگاہ آواز آہے بگوش رسیدہ بارقہ الٰہی پدر خشید۔ ہر چند اندیشہ رفت۔ نشان نیافتند۔ روز دیگر تبگاپوی سخت جستجوئے بسیار روشن شد کہ در خانۂ کلالی آں بزرگ معنوی عزلت گزین ست۔ از نورِ ارادت او زمانی دل برآسود خاطر بہر پناہ گرائے باز آمد پیوستہ چہار ماہ سعادت افزودند و بنظر اکسیر روز افزوں او عیاری مے گرفتند۔ دراں نزدیکی سفر ملک تقدس پدید آمد و دل را بہ گونا گوں حقائق برآمود و برہنمائی جویندگان حقیقتِ اشارت رفت و بخوشدلی و فارغ البالی رخت ہستی بر بستند و دراں نزدیکی نقاوۂ دودمان عصمت کہ تربیت پدر بزرگوار فرمودی ازیں خاکیان فنائی رو در پوشیدہ و حادثۂ مالا بد فترت انداخت۔ پدر بزرگوار بائینِ تجرد بصوب دریائے شور گام ہمت برداشت ہمگی بسیج آں بود کہ ازاں رُ چہار دیوار معمورۂ عالم پیمودہ آید و از گروہا گروہ مردم بخش فیضی برگرفتہ شود۔ در احمد آباد گجرات بوالا نحاریر در پیوستند و دانشہائے تازہ آگہی آوردو ہر فن بزرگ سند عالی بدست آمد و در آئین مالک و شافعی و ابوحنیفہ و حنبل گونا گوں دریافت اصولاً و فروعاً بہم آوردند و بہ تگاپوئی سخت پایۂ اجتہاد روی نمود۔ اگرچہ با قتضائے

بناکان بزرگ بروش ابوحنیفه انتساب داشتند. لیکن همواره کردار را باخوط آرایش دادی و
بدانچه نفس را دشوار آید برگزیدی و از سعادت نفسی و روشن ستارگی از علم ظاهر بحقائق معنوی گزاره شد و
نزهتگاه صورت رهنمائے ملک حقیقت گشت. بسا کتب تصوف و اشراق برخواندی و فراوان کتاب نظر وقالة
دیده شد بخاصه حقائق شیخ ابن عربی و شیخ ابن فارض و شیخ صدرالدین قونوی و بسیاری از
اصحاب عیانی و بیانی نظر عاطفت انداختند و نصرتهائے بے اندازه روداد و روشهامی و العجب
روشنی افزود و از جلائل نعم الٰهی آنکه بملازمت خطیب ابوالفضل گازرونی شرف اختصاص یافتند
و از قدردانی و آدم شناسی بفرزندی برگرفت و به آموزگاریٔ گوناگون دانش همت برگماشت و
مراتب تجرید و بسیاری غوامض شفا و اشارات و دقائق تذکره و مجسطی را تذکار فرمودند و سرابستان حکمت
را طراوتے دیگر پدید آمد و تهذیب بینش را رواں پایه دیگراں فرو هیده مرد خرد پژوه بسعی فرمانروایان
گجرات از شیراز بدیں دیار آمده بستان شناسائی را فروغے تازه آورد و از گروها گروه دانشوران روزگار
دریوزه آگهی کرده بود. لیکن در علوم حقیقی عقلی شاگرد مولانا جلال الدین دوانی است. جناب مولوی
نخست نزد والد خود اوائل مقدمات را اندوخت و پس از اں در شیراز در درس مولانا محی الدین
اشکبار و خواجه حسن شاه بقال بدانش آموزی نشست و ایں دو بزرگ از سر آمد تلامذهٔ
سید شریف جرجانی اندوختے در دبستان مولانا همام الدین گلباری که بر طوالع حاشیهٔ مفید
دارد آمد و رفت نمود و چراغ دریافت افروخت و از بخت رهنمونی او را کشایشهائے غریب روداد و
کتب حکمت را بمغز رسیده مطالب آنرا بشیوا زبانی آرایش داد. چنانچه تصانیف او براں دلالت
کند و محمدت برگوید. و هم دراں مدینهٔ فیض پدر بزرگوار را بشیخ عمر تتوی که از اکابر اولیائے زمانه بود.
عادت ملازمت روداد آں گوهر شب افروز دستگاه عیارمندی تمام یافته آئین بزرگ منشی و سترگ دانائی
را بطرز کبرویه تلقین فرمود و بسیاری باستانی سلاسل را شطاریه طیفوریه و چشتیه و سهروردیه دریافته فیض
پذیر آمدند و هم دراں شهر مبارک بهم نشینی شیخ یوسف که از هشیاران سرمست در بودگان آگاه دل بود
رسیدند و سرمایهٔ دیگر آگهی اندوختند و همواره مستهلک دریائے شهود بودی و هرگز ادبی از آداب عبودیت
از دست نرفتی از برکات گرامی صحبت دراں آرزوئے آں شدند که نقوش علمی از ساحت ضمیر سترده آید
و دست از رسمیات باز داشته محو جمال مطلق گردند. آں خزانائے رموز صفوت آگاه دل شناسا شده
از آں عزیمت باز داشت و بزبان گوهر آمود گزارش نمود که سفر دریا را در بسته اند بصوب دارالخلافه
آگره گام طلب باید زد و اگر آنجا کام بر نکشاید. قدم بصوب ایران و توران برداشت و هرجا اشارت

رعد وفرمان در رسد. رحل اقامت انداخت و علم رسمی طیلسان احوال خود گردانید. بدین اشارت همایون عزی اردی به هشت سال چهار صد و شصت و پنج جلالی مطابق چهار شنبه ششم محرم نهصد و پنجاه بمقر سعادت دار الخلافت آگره حَرَسَهَا اللّٰهُ عَمَّا یَکْرَهُ نزول سعودی فرمودند. درآن معمورهٔ دولت بشیخ علاؤ الدین مجذوب که بر صفایح قلوب و خفایائے قبول آگهی داشت. اتفاق صحبت افتاد. ایشان ازاں مستی به هشیاری آمده فرمودند که فرمان ایزدی چنانست که درین شهر اقبال توقف افتد و ترک گردش نماید و گزین نویدها رسانیدند و خاطر سفر گرا را آرامش بخشیدند. بر ساحل دریائے جون در جوار میر رفیع الدین صفوی الحسینی فرود آمدند و بایکے از دودمان قریش که با علم و عمل آراستگی داشت نسبت تاهل روداد و بدان مرزبان محلهٔ آشنائی بدوستی کشید و آں دانائے حقیقت آمود مقدم این نوبادهٔ شناسائی را مغتنم شمرده بگرم خوئی وکشاده پیشانی پیش آمد. چوں اسباب ثروت فراواں داشت. چناں خواهش فرمود که بداں لباس در آیند. از رهنمونی ستاره و یاوری توفیق نه پذیرفتند و آستانهٔ توکل خدایگاں همت بے نیاز برگزیده بمراقبهٔ درونی و مباحثهٔ برونی پائے سعادت افشردند میر از سادات بزرگ حسنی حسینی اند. لختے حال نیاکان او در مصنفات شیخ سخاوی مذکور است. اگرچه وطن گاه ایشان قریهٔ انگ شیراز ست از دیر باز سیر حجاز نمایند و همواره یک چندے دریں دو جا بسر برند و هنگامهٔ افاضت و استفاضت گرم دارند. اگرچه معقول و منقول را در پیش نیاکان قدسی نهاد اندوخت. لیکن تلمذ مولانا جلال دوانی جلائے دیگر یافت و در جزیرهٔ عرب انواع علوم نقلی از شیخ سخاوی مصری قاهری تلمیذ شیخ ابن حجر عسقلانی برگرفت و چوں در نهصد و پنجاه و چهار رخت بمنزل گاه قدسی کشید والد بزرگوار ملتزم زاویه خود شد. همواره بشست و شوی باطن و پاکیزه داشتن گوهر ظاهر همت گماشت و بکار ساز حقیقی روی نیاز آورد و بدرس گوناگوں علم اشتغال فرمود و گفتگوئے باستانی را روپوش حال خود گردانید و خواهش را زبان اژدها وش برآید. نا اهل ارادت گروهے احتیاط گزین سعادت آمود. اگر معلومی برسم اخلاص آوردی لختے ازاں پذیرفتی و قدرے به بایست گرفتی و دیگر مردم را معذرت گفتی و دست همت بداں نیالودی بکمتر فرصتی نشستگاه او پناه دانشوران و جائے بازگشت. بزرگ و کوچک آمد از حسد انجمن ها برساختند و از دوستی خلوتها آراستند. نه از نخستین اندوه راه یافتی و نه از پسین شادی. شیر خان و سلیم خان و دیگر بزرگان در مقام آں شدند که از وجوه

سلطانی چیزے برگیرند و بتولی در خور قرار یابد۔ از انجا کہ ہمت بلند بود و نظر عالی سر باز زد و پیرایۂ
افزایش منزلت گشت چوں رہنمائی مردم در نہاد سرشتہ بودند و از درگاہِ ایزدی فرمان راست
برابری داشت و اشارہ اولیائے زماں یاد ر و مہربانی ہواداران روز افزوں ہموارہ بآیندگان مجلس
و جویندگان آگہی بدہ گوئی فرمودی و بر خوئے تباہ مردم سرزنش کردی۔ ظاہر پرستان
خویشتن دوست رنج زدہ گشتی و اندیشہائے ناسزا نمودے چوں بسیج ہنگامہ آرائی در سویدائے
ضمیر نبود و عزیمت معرکہ گیری و دکانداری پیرامون خاطر نگشتی در حق سرائی و نکوہش
بدکاران تخفیف رفتی و نہ بچارہ سگالی رمیدگان پُرخاش جوی توجہ برگماشتی و بدایں معنی ایزد
بیہمال دوستان حقیقت منش و فرزندان سعادت گزیں کرامت فرمود۔ اگرچہ ہموارہ در
گفتگوئے علمی گرامی اوقات گزارش یافتی۔ لیکن در زمان افغانان دانشہائے حقیقی کمتر
بہ بیان آمدی و چوں ماہچۂ رایات جہانبانی جنت آشیانی بتازگی ہندوستان را فروغ
دیگر بخشید چندے تورانی و ایرانی بہ دبستان آں شناسائی رموز انفسی و آفاقی پیوستند و انجمن
دانائی را رونقے دیگر پدید آمد۔ و تشنگان خشک سال تمیز را میزابہا لبریز شدہ
و راہ سپارانِ اندیشہ گرائے در نزہت گاہ آرامش جا گرفتند۔ ہنوز ہنگامۂ گرمی نہ پذیرفتہ بود کہ چشم
زخمے رسید و بیہودہ دست چیرگی برکشاد۔ نیکان روزگار بگوشۂ خمول در شدند و سفر ناکامی
پیش گرفتند۔ پدر بزرگوار راز بیروئے دل در ہماں زاویۂ عزلت ثبات پائی فرمود از تائید
ایزدی ہیموکار دیدگان فرستادہ بمعذرات خواست و از سفارش آں حق سگال بسیاری
از تنگنائے غم بہ نزہت گاہ شادی در آمدند۔ و در نخستیں سال جلوس شاہنشاہی برادرنگ
خلافت چنانچہ سپند بر دولت افروزند و دفع عین الکمال انگارند۔ قحط سالی سترگ پدید
آمد و گرد تفرقہ بلندی گرفت آں معمورۂ خراب شد و غیر از خانۂ چند اثرے نماند۔ و وبائے
عام سرباری آں و شورشے بے اندازہ بر جہانیاں آسیب رسانید۔ در اکثر ہندوستان ایں تنگدستی
و جانگزائی بود آں پیر روشن ضمیر در ہماں زاویۂ قدسی پائے ہمت افشردہ و گرد فتورے براں
صفوتکدۂ نشست راقم شگرف نامہ دراں ہنگام در سال پنجم بود و نیز آگہی چناں برپیش طاق
بینش مے تافت کہ شرح آں بہ کالبد گفت نگنجد و اگر در آید بہ تنگنائے شنوائی زمانیان در نشود
و ایں سانحۂ نیک بخاطر داند و آگہی دیدہ دراں دیگر معاضدان سختی روزگار خاندانہا برافگنند
و گروہا گروہ مردم فرو شدند۔ دراں کاشانہ ہفتاد کس از ذکور و اناث و خرد و بزرگ ماندہ

باشد. احوالِ روزگار را افراخ حالِ نشاط و حزن شان حیرت افزودی و کیمیاگری و سحر طرازی گمان بردی. گاه یک سیر غلّه روزی بهر سیدی و آن را بدیگهائے سفالین چو شاید می آب تفسیده بدین مردم قسمت یافتی و شگفت تر آنکه غم روزی دران منزل نبود و بجز اندیشهٔ پرستش ایزدی چیزے بخاطر راه نگرفت و بجز محاسبهٔ نفسانی و مطالعهٔ اسفار حقیقت شغل دیگر نبود. تا آنکه رحمت ایزدی بر همگنان تافت. دنعائے سترگ چهرهٔ شادمانی برافروخت ماهچهٔ رایت شاهنشاهی پرتو انداخت و جهان را به معدلت روزافزون بشناسی خاص بخشید بارگاه خرد در بالش آمد و کالائے آگهی را بهائے بزرگ نهادند. فنون حکمت و انواع دانش درمیان شد و بیانهائے تازه [illegible] دیدهائے بلند و دریافتهائے گزیده پیدائی گرفت و گوناگون مردم از خزینهٔ عقل فوائد بیکران برداشتند و خلوتکدهٔ آن نورانی سرشت مجمع دانشهائ هفت کشور آمد و سخن بلندی گرا شد. جسدهائے افسرده برافروخت و ناتوان بینی بدگوران افزایش یافت و او بر آئین خویش سرگرم بوده راه رسم نه سپردی و بر در بے خواست نشسته راه در بایست نه شناختی و مردم کم گذار کوتاه بین بیتاب شده راه افترا سپردند. بیشتری بگروه مهدویه پیوند دادی و از گفتار پریشان داستانها پرداختی و ساده لوحان روزگار را بر آغالیدی و نجیال تباه بدل آزادی تگاپو نمودی. همگی دست آویز تباه بسیجی ایشان سانحهٔ شیخ علائی است گروهے در هند باشند بے رسید. محمد جونپوری را مهدی موعود شمرند. دران مبالغه نمایند. با علم و عمل و تهذیب اخلاق چندین نصوص را فراموش کرده درین مذهب غور نمایند درزمان سلیم خان شیخ علائی نام جوانی با راستگی ظاهر. طعن بدین ورطه افتاده دران مقر سعادت نخستین به مناسبت انزوا اختیار و تجرد بدیدن پدر بزرگوار آمد. فتنه اندوزان بهانه جو را از بان هرزه سرائی واشد و سرمایهٔ گفتگو پدید آمد. علمائے زمان که نادان دانش فروش و زهرگیاهائے نوش نما اند. بکین او برخاستند و به گسیختن پیوند عنصری و شهها آراستند و سجلها درست. پدر بزرگوار بدیشان موافقت ننمود و عقل و نقل را معاضد ایشان نیافت. در پیشگاه مرزبان هند وستان معرکه آراستند و باندیشهٔ تباه خویش راه کوششها سپردند و مسند آرائے حکومت دانش فشان روزگار بانفراهم آوردو در جستجوئے حکم شرعی تگاپو نمود و پدر بزرگوار را نیز در انجمن طلب داشتند. چون سخن از ایشان پرسید بر خلاف حرف سرایان جاه طلب پاسخ دادند. از ان روز کمر کین بسته بدین آئین متهم گردانیده و درچنین معاطه

کہ وجودِ مہدی از خبر احادست بعض عناد چنداں کوشش نمود ندکہ از کار او سیری شد و برخے بدگوہران آئین شیعہ را کنون ضمیر پنداشتہ راہ نکوہش سپردند ودانستند کہ شناسائی دیگر خاصہ دریں ہنگام یکے از سادات عراق را کہ یگانۂ زمانہ بود و علم را بعمل مقرون داشتی وگفت باکردار یکتائی بخشیدی۔ دامن آلودہ تہمت گردانیدند واز توجہ شاہنشاہی دست بدامن او نمے رسید۔ روزے در محفل ہمایوں گزارش نمودند کہ پیش نمازی میر روا نیست کہ ہرگاہ گواہی او مردود باشد۔ اقتدا از چگونہ سزاوار بود و روائتے چند از حنفی نامہائے پاسپانی بہ استشہاد آوردند کہ اشراف عراق را شہادت نتواں شنود و کار بر میر دشوار شد۔ چوں رابطۂ اخوت داشت حقیقت را باز نمود۔ پدر بزرگوار بسا سخنان ہوش افزا فرمودہ تسلی داوند و بر گفت وگوئے بدسگالاں دیر تر گردانیدند و پاسخ آں نقل چناں برزباں گوہر آمود گذشت کہ معنی آں روایت نہ فہمیدہ اند۔ آنچہ در کتب حنفی ازیں باب نقل آوردہ اند۔ عراق عرب مرادست نہ عراق عجم چندیں جا بدیں معنی تصریح رفتہ و نیز تمیز نکردہ اند درمیان اشرف اشراف واشراف چہ در مراتب پاداش فرمان پذیران را چہار گونہ ساختہ اند نخستین اشرف اشراف یعنی حکما و علما و سادات و اتقیا دوم اشراف وآں عبارت است از امرا وکشا وزان و امثال آں باشد سوم اوساط وآں را در محترفہ و اہل بازار منحصر دانند چہارم اواتی کہ بپایۂ ایناں تر شد مانند پاجیاں و ہرزہ گرداں و ہر یک را باد افراہ جدا انگاشتہ اند تا ہنگام نیکوئی چساں سلوک رود و کیفر بدکرداری ہر کدام چگونہ بود والحق اگر ہر بد کنندہ را یکساں مالش نمایند۔ پائے از شاہراہ معدلت یکسو کردہ باشند۔ میر ازیں آگاہی بیالید و گوناگوں نشاط اندوخت واز پاکدامنی خود و ناشناسائی حال بدگوہران نگاشتہ تشنیع بنظر ہمایوں در آورد وایں خیرہ رویان ہرزہ سرا در گوحیرانی افتادند و چوں معلوم شد کہ از کجا برگرفتہ افروزینہ حسد ساختند و مثل ایں یاد رہبا چند بار بر ملا افتاد و سرمایۂ شورش ناشناسندگان گشت سبحان اللہ باآنکہ گروہا گروہ مردم اتفاق دارند۔ دریں کہ ہیچ کیشی نہ آنچنانست کہ یک امر خلاف واقع ندارد و نہ ایں چنیں کہ ہمہ بطلان آمود باین معنی اگر یکے از شناسائی در مسئلہ بخلاف آئین خویشتن تحسین نمایند۔ بسر آں نرسند و بکیں آں برتیزند و پس از رہ از ی سخن از آں نکوہش بازبہ تشیع منسوب گردانیدند لیکن از حمایت الٰہی بدگو را پیوستہ گرد۔ شرمساری بر نشستی وتشویر زدہ پائمال غم گشتی واز بدگوہری و نابینائی عبرت نگرفتی و برہماں بدسگالی حیلہ اندوختی تا آنکہ نیرنگی

تماشا و بوالعجبی روزگار نقشی شگرف درمیان آورد و تفرقهٔ سترگ چهرهٔ عبرت افروخت سال
چهار و نهم الٰہی مطابق نهصد و هفتاد و هفت هلالی پدر بزرگوار از گوشهٔ انزوا برآمد و سخنهائے
غریب رو آورد. لختے ازاں بر نویسد و عبرت نامهٔ برگوید. اگرچه همواره زنبورخانهٔ حسد شورش
داشت و مارسوراخ دشمنی در جوش و شب چراغ دوستی بے فروغ و نیکاں روزگار
دل دربدی بسته و در بیگانگی باز کرده بودند. چنانچه ایمائی گزارش یافت. لیکن درین هنگام
که پایهٔ دانش بلندی گرفت و بزرگان روزگار در تلمذ پا افشردند و هنگامهٔ مردم گرمی پذیرفت
و پدر بزرگوار بر آئین خویش خوهائے نکوهیده بر شمردی و دوستان و نیک خواهان را ازاں
باز داشتی. علمائے زمانه و مشائخ روزگار که ذات خجسته را مرآت عیوب خود دانستی به تباه
سگالی و چاره اندوزی نشستند و خود را بسیار هیچ اندیشهائے تباه یافتند و با خود درمیان
آوردند که اگر انموذجی دلنشین شهریار عدالت پژوه گردد. کهن اعتبارهائے ما را چه آبرو خواهد ماند و
انجام کار بکدام حال نکوهیده قرار یابد. پامال غم و اندوه شده بکین توزی نشستند و به
بهتان سرائی گام فراخ برداشتند و بدوستان گزاری و حیله اندوزی بسیاری نزدیکان عتبهٔ
همایوں را بگفتارهائے گریه آلود از راه بردند و بعض بدگوهری را به تعصب دینی فروخته بشورش
درآوردند. اگرچه از دیر باز طرز ناستوده همیں بود. لیکن در هر زمانے بیاوری حق گزاران سعادت
آمود بازار جوش بدگوهران پراگنده شدی و درین هنگام آں گروه راستی پیشه درست
پیوند دورتر شد و سرآمد حرف سرایان بزم همایوں بکیں آرائی نشست و تباه
سرشتان بے آزرم و دیو نژاداں ناپارسا گوهر قابو یافتند. پدر بزرگوار بمنزل دوستی الٰهی
تشریف برده بود و من سعادت همراهی داشتم آں رعونت فروش غرور افزا
نیز اندراں انجمن حاضر شد و حرف سرائی پیش گرفت. مرا مستی دانش و شباب
درسر بود. از مدرسه بمعامله جاگامی برنداشته و بے صرفه گوئیهائے او مرا زبان کشودند
وسخن را بجائے رسانیدم که او بخجالت رفت و نظارگیان بحیرت فرو شدند. ازآں روز
بانتقام بیدانشی همت گماشت و آں گروه گسسته امید را تیزتر گردانید و پدر بزرگوار
از کید اینان فارغ دل و من در مستی آگهی بے خبر نخستیں آں بیدینان و دنیا پرست بآئین
سالوسان هوشیار حق گزاری و دیں آرائی نشسته انجمنها ساختند و بر درون آزمندان شب
خون کرده بسیاری به بیغوله جائے نیستی فرستادند هرگام خدیو عالم از خیر سگالی و نیک بسیجی

معامله کیش ودانش وداد را بگروہے نیکو ظاہر گذاشته باشد وخود طیلسان بے توجہی
بر دوش گرفته حق گویان راستی منش را بازار کاسد باشد ودیو کیشاں دانش نا راست رو د بزرگان
دولت بآں مشتے حیله گر یاور باشد وتعصب یا روز بازار جائے آنست که خاندان ها
بر افتند وناموسها تمام تباه گردد. درچنیں ناہنگام که بدگو بر ایں تباه کاری نیکی نام برداشته
ماشند غربدی که بد وتیزگی فروشند وغرزان بر آیند ودنیاداران بے آزرم در چیره دستی وتنگ
چشمان دل کور یکرو ودو ستداران ہواخواه دور دست وراست گزاران کنج گزیں وہنگامه
کشش سبک دینان گرم وزبان بایکدیگر انجمن راز گوئی ساختند وپیمان دل آزاری تازه
گردانیدند یکے از دورویان دودله وہاروت سیه چال افسون ونیرنگ راکه از بدیاه بازی ۳
در دانش گاه چند چند گواله به نیکوئی خریده بود وبآں گروه ناراست یکروئی ویکتائی داشت ۱
پیدا کردند وافسون خدا آزاری وفسانه بیہوشی برخوانده نیم شبے فرستادند. آں شعبده کار نیرنگ
ساز وراں تاریک شب بدلے لرزاں وچشمے گریاں ورنگے شکسته ودر وئے ودژم بخلوت
کده مہین برادر شتافت واز طلسمات تذکاری آں ساده لوح را بے آرام ساخت وآں
نشناس مکر وفن را از جا برد. خلاصه سخن آنکه بزرگان زمانه از دیرگاه دشمنی دارند وکم عیاران
ناسپاس بے آزرمی امروز قابو یافته ہجوم نموده اند. بسیاری از ارباب عمائم را شہود وبرخی را
مدعی قرار داده وبرائے تشخیص مفتریات بہانہائے شائسته انگیخته ہمه دانند که ایں مردم را دریں
بارگاه مقدس چگونه محل اعتبار است وبرائے گرم بازاری خود چه سرفراز مردم را از میان برداشتند
وچه ستم گاری ہائے زبردست نمودند. محرمی در خلوت ایشاں داشتم دریں نیم شب
مرا آگہی داد ومن بیتابانه بشما رسانیدم. مباد ا روز شود وکار از علاج گذرد. اکنوں رائے آنست
که ہمیں زمان شیخ را بے آنکه کسے آگاہی یابد. بگوشه برید وروزے چند بر کناره باشید. تا دوستاں
فراہم آیند وحقیقت حال بغرض ہمایون رسد آں نیک ذات را واہمه فرو گرفت وبصد بیتابی
بخلوت گاه شیخ رفت وماجرا گزارش نمودند فرمودند. ہر چند دشمنان چیره دستی دارند. ایزد وبیہمال
آگاه وبادشاه عادل بر سر ودانایان ہفت کشور حاضر اگر مشتے گروه بیدین ودیانت را بدمستی حسد
بے آرام داشته باشد. دست پیمائی بر جائے خود ست وپرستش را در نه بسته اند. وتیز
اگر سرنوشت ایزدی بر آزار ما نرفته است. اگر ہمه بر آیند آسیبی نتوانند رسانید تباه کاری نیاز نه
باخت وہیچگونه گزندی بما نرسد واگر خواہش جہاں آفریں بریں ست ما نیز بکشاده پیشانی وتازه روئی

تفقد زندگی را مے سپاریم و دست از خاک سینچی باز مے داریم چوں عقل ربوده بودند و غم افزوده حقیقت طرازی را افسانه سرائی و شور انگیزی را سوگواری دانسته دست حریر برکشاد که کار و معامله دیگر است و داستان تصوف دیگر اگر نمے رسید من خویشتن را ہمیں زمان قصد مے کنم۔ دیگر شما دانید من خود بارے روزگار ناکامی را نه بیم از پیوند پدری و عاطفت ابوت پذیرائی خواہش شدند بفرموده آں پیر نورانی من نیز بیدار شدم ناگزیر دراں تاریک شب ایں سه تن پیاده برآمدند راہبری معین بود نه رفتار را پائے استوار پدر بزرگوار در تماشائے نیرنگی تقدیر بوده خموشی داشت میان من و برادر که در کار ملک و شغل معامله دراں ہنگام از خود نادان تر ہی گمان نداشتیم گفت و گو شد و در پناه جا سخن رفت۔ ہر کرا او پیدا مے ساخت من ناخن مے زدم و ہر کرا مے شمردم او دست برمے افشاند۔ قطعه

دشمناں دست کیں برآورده اند	و دوستے مہربان نمے یابیم
یک جہاں آدمی ہمے بینیم	مردمے در میان نمے یابیم
ہم به دشمن درون گریزیم از آنک	یاری از دوستان نمے یابیم

ناگزیر بہرحال را آنگاه پوی بخانه یکے از مردم که حقیقت منشی او یقین برادرم بود و من ناشناسے صبح وجود زیانکاری عنصری بازار ترکیب را گمانی ہم نه در رسیده شد او را از دیدن ایں بزرگان آسوده روزگار دل از جائے رفت و از برآمدن پشیمان شد و بر روئے درماند ناگزیر جائے برائے بودن اختیار کرد۔ چوں دراں شوریده مکان رفته شد پریشان تر از خاطر او بود۔ شگرف حالی پیش آمد و طرفه اندوہے سراپائے گرفت ہمین برادر در من آویخت که باوجود فرزانه شناسائی غلط رفت و تو بداں کم اختلاطی درست اندیشیدی ساکنوں چاره کار چیست و راه اندیشه کدام و دم آسایش کجا تواں برگرفت چناں پاسخ دادم که ہنوز ہیچ نرفته است برگشته بنادیه خود رفت و مرا نائب سخن گردانید۔ امید که طیلسان زمانیان برداشته آید و کار فروبسته کشوده گردد۔ پدرم آفریں نموده بدیں سخن گردید و برادرم بر ہمه آئین سر باز زد و بگفت ازیں سر گذشت ترا خبرے نیست و از مکر اندوہی و ہاروت منشی ایں مردم آگہی نداری ازیں وادی بگذر۔ سخن در راه بگو با آنکه در بادیه آزمودن نه پیموده بود و سود و زیاں خود از مردم برنگرفته بالقائے الہی یکے را بخاطر آورده گزارش نمود که چناں بر پیشگاه باطن پرتو مے افتد که اگر کار دشوار نشود ہمانا یاوری تواند نمود۔ لیکن ہنگام سخت گیری بس دشوار که ہمپائی نماید۔ چوں زمانه

تنگی داشت و خاطر پریشان بصواب او گام برداشته آمد به آبله پائے دد گلزار ہائے لزج خراش نے شد و از شگرف کاری روزگار عبرتہا می اندوخت و عروهٔ وثقائے توکل از دست رفته راه بے دلی پیش گرفته عالم را جوپائے خود انگاشته گامے بدشواری برداشته مے شد و نفسے بسختِ جانی مے زد و غریب دل نگرانی و نزدیکی روز رستاخیز بدگوہران روبروئے صبح صادق بر در او رسیده شد. آزیں آگہی گرم خوئی پیش گرفت و شائسته خلوتکده معین گردانید و غمہائے گوناگوں لختے برکناره شد. وریں آرام کده پس از دو روز آگہی آمد که تفسیده دلان حسد پژوه آزرم برداشته مکنون خاطر خبث آگین خود را بر ملا انداختند و با آئین پخته کاران رو باه باز صباح النسب بموقف عرض ہمایوں رسانیدند و خاطر اقدس مشوش ساختند از بارگاه خلافت فرمان شد که مہمات ملکی و مالی بے استصواب ایشاں صورت نمے یابد. ایں خود کار مذہب و ملت است. انجام آں خاص بدیشاں باز مے گردد. در محکمهٔ عدالت باز طلبند چیدا نچه شریعت غرا فرماید و اکابر روزگار قرار دہند بعمل آورند. چاؤشاں شاہنشاہی را برا نمالیده بطلب فرستادند چوں بر حقیقت کار آگہی داشتند. در پیدا ساختن کوششہا نمودند و بدکاران شرارت اندیش را ہمراه ساختند. چوں بخانه نیافتند. گفتار بے فروغ راستی را درست اندیشیده خانه را گرد گرفتند و شیخ ابوالخیر برادر را دراں منزل یافته بعتبهٔ اقبال بردند و بصد آب و تاب داستاں پنہاں شدن را باز نمودند و آں رانجت سخناں با آزرم اندیشیدند از بدائع تائیدات آسمانی ازاں ہجوم بدگویان و طرز ہرزه سرائی شہریار دیده ور شناسائی پذیرفت و پاسخ داد کہ ایں ہمه سخت گیری در کار درویشی گوشه نشینی و دانش منشی ریاضت کیش چراست و چندیں آویزش بیہوده برائے چه مے کنند. شیخ بہوا ہ بسیر مے رود. اکنوں ہم به تماشا رفته باشد. آں خرد را برائے چه آورده آید. و منزل را چرا تورق کرده در ساعت آں خرد سال را رہا کردند. از گرد خانه برخاستند نسیم عاقبتی بداں سر منزل آمده از انجا که قدرے ناکامی در راه بود و ہمچہره دستی داشت و خبرہائے مختلف نقیض آں مے رسید. باور نداشته در اختفا کوشیدند. بدگوہران فرومایه خجل زده دریں خیال افتادند که امروز که بے خانماں شده اند. چارهٔ ایں کار باید ساخت و سیه درونان تیره رائے را باید گماشت تا بہر جا که نشاں یابند از ہم گذرانند. مبادا ازیں حال آگہی یافته خود را بعتبهٔ ہمایوں رسانند و ہنگامهٔ داد بفروغ دانش خویش بیارایند پاسخ شاہنشاہی را پنہاں کرده سخناں وحشت افزائے وہشت انگیز از زبان مقدس درمیان انداختند و آشنایان

سادہ لوح و دوستان روزگار را بیم افزودند دوست آویزہائے رنگین برمے با فقد مردم در اندیشہ درازے افتادند۔ دوست از یاوری تخیل بازمے داشتند۔ ہفتہ چوں سپری شد صاحب خانہ نیز از دست رفتہ راہ بے آزرمے گرفت و ملازمان او آئین آشنائی برگردانیدند۔ عقل زیردست واہمہ آمد و خاطر سراسیمہ را یقین شد کہ آں حکایت نخستین اصلی ندارد و پادشاہ در پژوہش و عالم در تگاپو و جستجو است۔ ہمانا صاحب خانہ گرفتہ مے سپارد۔ اندوہے بوالعجب سراپائے خاطر گرفت و اندیشۂ سترگ در دل راہ یافت۔ گفتم از ماجرائے دربار خود ایں قدر دانم کہ حکایت راستی دارد و گرنہ برادر را رہا نمے کردند و مردم از گرد خانہ برنمے خاستند ایں ہمہ سختی کہ بخاطر مے رسید۔ ظاہر انیا شد۔ ہرگاہ در زمان ایمنی ہرزہ سرائی بگوش مے رسید دگر دیدہ مردم فریب زدہ بکیں برمے خاستند۔ امروز اگر فی الشش غدیو خانہ درہم زار افتد چہ دور باشد واگر در مقام گرفت و گیرے شد۔ تغیری در سلوک ظاہر نمے رفت و توقفی دریں کار نمے بود۔ ہمانا افسانہ سازی بد سگالان بدگوہر اوراکالیوہ ساختہ است و مردم را بریں داشتہ تا از دید خوئے نکوہیدہ منزل او را بحلیم و اورا از آں بار خاطر آوردیم۔ لختے بحال آمدہ بچارہ بسیجی رو آوردیم۔ دشوار تر از شب اول سیاہ روزی پدید آمد و دژم روزگاری رو نمود برا شناسائی نخستین و داستان حال من تحسین نمودند و سر استشار مو تمن اندیشیدند و از خرد سالگی چشم پوشیدہ عہد بستند کہ دیگر خلاف رائے نشود چوں شام در آمد۔ بادلے ہزار تخبش و مغزے شوریدہ و سینۂ خم اندوز و خاطرے گراں بار غم از آں غمکدۂ وحشت افزا پا بیروں نہادیم۔ نہ یاوری در خاطر و نہ پائے استوار و نہ پناہ جائے پیدا و نہ زمانہ آرمیدہ۔ ناگاہ دراں دیولاخ ظلمت آمود برقے بدرخشید و نشاطے چہرہ افروخت یکے از تلامذہ را منزل پدیدار شد و لختے دم آسایش گرفتہ آمد۔ ہر چند خانۂ او تنگ تر از دل او و دل او سیاہ تر از شب نخستین لیکن قدرے برآسودیم و از سرگردانی بے سروبن باز آمدیم و در انجام کار در زاویۂ خمول فکر رو دادہ شد در ایہا بسگالش گام فراخ برداشت چوں آسایش جا پدید نیامد و اطمینان رو نیاورد و پاسخ آراست حال بہترین دوستان و دیریں ترین شاگردان و محکم ترین مریدان در ہمیں چند روز پرتو ظہور انداخت۔ اکنوں صلاح دید وقت آنست کہ ازیں شہر پر نفاق کہ وبال خانۂ دانش و گزند گاہ کمال است۔ رخت بیروں کشیم و ازیں آشنایان و دردرد دوستان نایائے برجا کہ پایۂ وفاداری ایشاں برباد بہامد۔

است. درخت پائداری بر سیل تند زود بر کناره شود، باشد که کنج خلوتی پدید آید و بیگانهٔ سعادت
آمود بر نهاد خود گیرد و در انجا بحال خدیو روزگار شناسائی بدست افتد و اندازهٔ لطف و قهر گرفته آید.
اگر گنجائی داشته باشد یا بهم آوریک اندیشان انصاف طراز حرفی و بیانی آورده شود
و استشمامی از مزاج زمانه نموده آید. اگر وقت یاوری نماید و زمانه بختیاری دهد، باز برجوع
بخیر شود و گرنه فراخ نائی عالم را تنگ نه ساخته اند هر مرغ را سر شاخی و کنج آشیانی
هست و برات اقامت دائمی بدین مصر نکال نیامده. در حوالی شهر فلان امیر
امیر رخصت اقطاع یافته فرود آمده. نخستے نور راستی از روز نامچهٔ احوال او خوانده می شود
و بوئے محبتی از و بمشام عقل دور اندیش می رسد. اکنون دست از همه باز داشته
بدو پناه بریم باشد که نخستے دران جائے بے نشان آسایشی یافته شود. اگرچه آشنائی دنیا
داران بر اعتمادی و ثباتی نباشد. این قدر هست که او را آمیزشی دیگر بدان مردم نمی شود
برادر گرامی تغیر لباس نموده قدم در راه نهاده بدین صوب سرعت نمود. او از یں
آگهی شادمانی اندوخت دیکشاده پیشانی مقدم را مغتنم شمرد و از انجا که روز بازار بیم بود
ترکی چند را همراه آورد که در راه گزندی نرسد و پابند پژوهندگان بدگوهر نگردیم. در شبیا
ناامیدی آن تیز دست آگاه دل رسید و نوید آسودگی رسانید و پیام آرامش آورد
همان زمان لباس گردانده قدم در راه نهاده آمد و بطریق مختلف با تاق او رسیده شد
بشاشی سترگ دخدمتی گزین بجا آورد و آرامشی بزرگ مژدهٔ سعادت داده روز بدان سر
منزل آرمیدگی بود و از عربده ناکی روزگار در پناه که یکبارگی پریشانی سخت تر از انچه
رو داده بود از آسمان تقدیر فرو بارید. همانا آن مرد را بدربار طلب داشتند و ازان باده
که دو مین مرد بے هوش شد. در کار این ساده لوح نیز کردند و مدهوش تر از نخستین گشته
ورق آشنائی یکبارگی در نوردید. شبے از انجا بر آمده بدوستی پیوسته شد او مقدم گرامی را
بس مغتنم شمرده از انجا که در همسایگی بدگوهری شورش منشی جا داشت. سراسیمگی سترگ
رو آورد و حیرتے بے اندازه کالیوه ساخت. چون دم بخواب در شدند. بمقصدگاه نامعین
گام حسرت برداشته آمد. هرچند اندیشه بکار رفت و تامل بجا آمد. آرام گاہے پدید نیامد
ناچار بادلے پر آشوب و خاطرے غم آمود. بدان سر منزل رفته شد. شگفت تر آنکه مردم آن
زاویه آگهی از رفتن ندا شتند. زمانکی این گسسته رشتهٔ توکل آسائش گرفتند و از ان پراگندگی برکنار شدند

رائے بروراں کہ برآمدن ازیں جا بحکم واہمہ بود نہ بفرمان خرد ہر چند گزارش رفت کہ بوقلمونی احوال او رہنمونی است۔ روشن اختلاف اوضاع پرستاران دلیلے است۔ پیدا سود مند نیامد ہر چند علامات گرانی افزائش داشت۔ چارۂ دیگر بدست نمے آمد۔ چوں آں سبکسر کوتاہ عقل دراز سودا دید کہ ایں قباحت ناقہمان متنبہ نمے شوند دخیمۂ او را خالی نمے سازند۔ روز روشن بے آنکہ صلاح گونۂ زند و حرف آشنائی بر زبان راند کوچ نمود و زر بندگان خیمہ باز کردہ روانہ شدند تا سہ کس دراں صحرا کہ نزدیک او نخاس آراستہ بود نشستہ ماندیم و شگرف حالتی پدید آمد نہ جائے بودن و نہ پائے رفتن و نہ پردۂ درمیان از ہر طرف آشنایان دوروی دشمنان صد رنگ و نادیدگان سخت پیشانی و عہد گزاران ناپایدار دزنگاپو و ما در دشت بے پناہ بر خاک بیچارگی نشستہ یا روزگارے و زم وردی کارے پراگندہ بدر از نالے اندوہ در شدیم۔ بہر حال برخاستن و بجائے گام برداشتن ناگزیر نمود۔ دراں ہنگامۂ بد سگالاں راہ سپردیم حراست۔ الٰہی پردہ بر چشم مردم فروہشت۔ بیاوری پاسبانی ایزدی ازاں ہمیگاہ برآمدہ وحشت خانہ ہمراہی و دمسازی ہمگناں برسلیگاہ نہادہ از نکوہش بیگانگاہ وخیسہ باد آشنایان رستگار بہ باغچۂ اتفاق افتاد و پناہے رد نمود۔ نیروئے رفتہ باز آمد و دل را قوتے سترگ روداد۔ ناگاہ پدید گشت کہ چندے از پژوہندگان نافرجام گزارہ دارند از تگاپو بستوہ آمدہ زمانکی آسایش گزیدہ اند یا دلی شرح شرح وظاہری پراگندہ بیروں شدیم بہر جا کہ رفتہ مے شد۔ بلائے ناگہانی سیاہی مے کرد و گرم ناکردہ چارہ گرائے یا دیۂ خطرناک مے گشتیم۔ تا آنکہ دراں ودادو بیتابی در وارد کو راہ باغبانی بشناخت و حال دگرگوں گشت۔ نزدیک بود کہ قالب تہی گردد و نقد زندگی سپردہ آید۔ آں سعادت سرشت بگوناگوں مہربانی دل را باز آورد وازراہ نکوئی بخانۂ خود بردہ بغمخوارگی برنشست۔ اگرچہ برادر گرامی ازاں نکوہیدہ حال بیروں نشد و زماں زماں رنگ او دگرگوں شدی۔ لیکن مرا برخلاف آں مسرت افزودی و آثار دوستی از ناصیۂ احوال آں لابہ گر بیرخواندی پدر بزرگوار خود یا ایزد بیہمال بود بر نطع آگہی خرامش فرمودی نیرنگی تقدیر را تماشا کردی۔ لختے از شب گزشتہ بود کہ خداوند او پیوستہ بدل دہی آمد زبان بچارہ دراز کرد کہ با وجود مثل من دوستی ارادت گزیں دریں شورش گاہ بسر بردہ مے شد و دامن از من چرا برگرفتہ بود بدانچہ بخاطر نمے رسد۔ آں برگزیدہ مرد بود۔ پاسخ گزاردم کہ دریں طوفان دشمن کامی از ہمہ آشنایان یکرنگ و ہواخواہان یک دل دوری جستہ

آمد کہ مبادا ازیں رہگذر آزاری بدیشان برسد لختے بشگفتگی درآمد و گفت اگر گوشۂ مرا خوش
نمے کنید. اندیشہ بکار میبرد. سہا نخا نہائے امن را نشان داد آثار دوستی از گفتار او پدید
آمد. خواہش او را پذیرفتہ بمنوں جائے گزیدہ فرود آمدیم چنانچہ دل مے خواست صفوتگاہی
بدست افتاد. ازاں سرمنزل نامہائے حقیقت طراز بسعادت منشان انصاف گزیں و
آشنایان راستی اندوز ارسال یافت و ہر یک شناسائے حال شدہ بچارہ گری
درآمد و اغرق را الطیبان رواداد و یکماہ دکسری دراں آرامش جا بسر بردہ مے شد و آں برادر گرامی
از آگرہ بہ فتح پور شتافت تا دراں اردوے بزرگ پیوستہ چارہ گرایان دلسوز را گرم تر گرداند.
صبحی آں تمام مہر دور اندیش باہزاراں درد و غم آمد و پیام روزگار سخت رو آورد و ہمانا یکے از
بزرگان دولت و آق سقالوی بارگاہ خلافت از آگہی داستان طرازی حاسدان بدگوہر
بشورش درشدہ بے آنکہ آئین نیازمندی پیش گیرد و آداب بندگی بسپرد بخدیو عالم
بدرشتی پیش آمدہ [illegible] نمود کہ مگر دورۂ سپہر آخر مے شود و روز رستخیز نزدیک کہ دریں دولت
بدکاران شوریدہ مغز فراغت ہا دارند و مردم نیک سرگردانی ایں چہ آئیں است کہ بجامے
آید و چہ ناسپاسی کہ روے دہد. آں بردبار آزرم دوست بر نیکوئی او بخشودہ گزارش
فرمود کرامے گوئی و ازیں چہ کس مے خواہی خواب دیدۂ یا مغز ہوش مندی شولیدگی راہ
یافتہ چوں نام برد حضرت بر کج گرائی او برآشفتند و برزبان او زند کہ ہمگی اکابر وقت بد
بشکری و جانگزائی او ہمت بستہ اند و فتوا ہا درست کردہ زمانی مرا آسایش نے دہند. و با آنکہ
مے دانم کہ شیخ در فلاں جاست و نشان ایں خلوت دادند دیدہ و دانستہ تغافل مے رود و ہر
یکے را بپاسخی فرو مے نشانم و توانا دانستہ مے خروشی و پا از اندازہ بیروں مے نہی صباح کس
مے رود و شیخ را حاضر گرداند. و ہنگامۂ علما فراہم آید. برادر گرامی ہماں زماں ایں شورش شنیدہ
شبا شب بایلغار خود را رسانید و بے آگہی مردم بار بآئین پیش بلباس دیگر برآمدہ راہی شدیم
و آشفتگی دشوار تر از ہمہ ایام ناکامی شورش درباطن افزود. اگرچہ لختے روشن شد کہ مردم تا
کجا ہمراہ اند و باشہریار دادگر چہا گزارش نمودہ اند و غیب دان را چگونہ برحال آگہی است
لیکن پریشانی سخت تر شورش دروں آورد. بے آگہی یافتن آں مردم دراں بیگاہ سر
آوارگی گرفتہ آمد. نورستان آفتاب و تاریکیاں بدگہر و ہجوم سالک شہر و ہنگامۂ پژوہندگان
نافرجام و یاوری ناپدید و بار انداز نایافت قلم چوبیں را چہ یارا کہ قدرے ازاں حال گزارد. ہرگاہ

زبان فصیح را الکنی رو دہد۔ ایں شگافتۂ زبان راکدام نیرو ناگزیر یا سراسیمگی گوناگوں بخرابہ روآوردہ
شدہ و لختے از شورش شہر و دیدۂ دشمنان برآسودیم۔ ازانجا کہ نوازش گیہان خدیو بتازگی
معلوم شدہ بود۔ رایہا چناں گرفت کہ اسپے چند سامان نمودہ آید و ازاں خرابہ بداں
مقر اقبال شتافتہ شود و برخت گاہ فلانی کہ راستبازی دیرین درمیان است رفتہ آید
باشد کہ ایں غوغا فرونشیند و پادشاہ دست بخشایش برکشاید ناگزیر بآئین بخیگاں سامان
رانمودہ شبے تیرہ تر از درون حسد سگالان و دراز تر از افسانہائے بیہودہ سرایان براہ درآمدیم
باخامکاریہائے قلاؤزو کجرویہائے او در نورگاہ سحری بداں تیرہ جائے رسیدہ شد آں ناشناسا
اگرچہ از جا نلغزید۔ اما چنداں داستان ہم برخواند کہ بگفت در نیاید و از راہ مہربانی برزبان آورد کہ
اکنوں وقت گزشتہ است و خاطر اقدس قدرے آزردہ اگر پیشتر ازیں آمدن میشد گزندی
نمے رسید و بآسانی کار دشوار ساختہ مے شد و دریں نزدیکی دہی نشان دارم۔ روزے چند
دراں خمول گاہ باید بسر برد تا خاطر مقدس شاہنشاہی بنوازش گراید و در گرد وتی نشاندہ و آنرا نصیب
گردانید۔ بگوناگوں اندوہ ہم آغوشی دست داد۔ چوں بدانجا شدیم ہماناکشاورزیکہ با میداو فرستادہ بود
غیبت داشت۔ دراں خرابۂ معمور بیجا فرود شدیم۔ داروغہ را نخواندن نامہ احتیاج افتاد و
آثار دانائی درنواصی ما یافتہ طلب داشتہ ازانجا کہ تنگی وقت بود براہ انکار شتافتہ شد و دیر
زمانی پدید آمد کہ ایں قریہ منسوب بہ یکے از سنگین دلان شوریدہ متعرضت و از سادہ لوحی
بدیں جا فرستادہ بصد بیتابی و اندوہ ناکی خود را ازاں مرحلہ بیروں انداختیم و راہبری ناشناسا
گرفتہ بدہی از دار الخلافت آگرہ کہ بوئے آشنا ازانجا مے آمد۔ رہ نورد دیدیم آں روز قریب
سی کردہ بیراہہ شتافتہ بداں عزیمت گاہ پیوستیم۔ آں نیکو خصال مردمیہا بظہور
آورد۔ لیکن پیدا شد کہ دراں جا نیرنگی از باطل ستیزان گشت و کاردار دو در چند گاہ بدیں اسلوب
گذارہ نماید۔ دست ازاں باز داشتہ نیم شبے بادلے تژندہ نورد شہر گشتیم و سحری بدار الخلافت
آگرہ درآمدہ زاویۂ دوستی بدست آوردہ شد و لختے دراں خاکدان نامرادی و خوابگاہ فراموشی
و دیوسار نااہلی و تنگبار کم نیستی دم آسایش گرفتہ آمد لیکن زمانی نگذشتہ بود کہ ازاں خیرہ
رویان خدا آزار و کام گزاران بے آزرم برزبان رفت۔ ہماناکہ در ہمسائگی چنیں نا راستی آشفتہ
رائے شوریدہ کاری پریشان مغزے باشد۔ ساحت ضمیر را غمے تازہ گرفت و سرگردانی
شگرف رو آورد۔ ازانجا کہ قدم از تکاپوی و سر از آہنگ شبگیر و گوش از بانگ درائے و چشم از

سنان بیخوابی فرسوده شده بود. بوالعجب دردی دل رافرا گرفت و گرانبار غمی به پیشگاه دل آمد. ناگزیر در فکرهائے دیگر اندیشه برآمد و خدیو خانه نیز به پیدائی چاگام ہمت برداشت. دو روز بدیں کشاکش و رنی بسر بردیم و ہر زماں را واپسیں انفاس دانسته روزگاری سپری مے شد. تا آنکه سعادت منشی بخاطر مقدس آں پیر نورانی گذشت و بکوشش صاحب خانه و جستجوئے سخت او پیدا گشت و ہزاراں مژدهٔ عافیت آورد در ساعت بداں خلوت گاه رفته شد و از شگفتگی دل و کشادگی پیشانی خدیو خانه گوناگوں مسرت رو داد و نسیم کامیابی بر گلبن آمال ورزید و آبی دیگر بر روئے کار آمد. اگرچه از ارباب یقین نبود از سعادت بهره فراوان داشت. در گمنامی به نیکنامی مے زیست و در کم مایگی توانگری مے نمود و در تنگدستی کشادگی و با پیرزالی برنائی از ناصیهٔ حال او مے تابید. خلوتے دلگزیں بدست افتاد و بازار سرنامه نویسی بنیاد شد و چاره گرائی پیش آمد. دو ماه دریں آسایش جا اقامت شد و در مقصود کشائش یافت. خیر سگالاں حق بسیج به یاوری برخاستند. و کاردانان بخت بیدار به مددگاری نشستند نخستین سخنان مهرافزائے دوستی و بگفتار دلآویز آشنائی فتنه سازان حیله اندوز و کم عیاران ناسنجیده کار را چاره فرمودند و پس از آں داستان نیکوئی شیخ مرا به پیشگاه خلافت رسانیدند و بطرز دلکشا د آئین عاطفت افزا عرضه داشتند. اورنگ نشیں اقبال آرا بمقتضائے دوربینی و قدرشناسی پاسخهائے مهرآمود گزارش نمود و از راه مردمی و بندگی طلب داشت چوں مرا سر تعلق فرو نیامدی. ہمراہی نگزیدم و آں پیر نورانی با مہین برادر روی نیاز بدرگاه ہمایوں آورد و بگوناگوں نوازش پادشاهانه پایه والا یافت و یکبارگی زنبور خانه ناسپاساں خموشید و عالم برہم خورده آرام گرفت و ہنگامه درس و خلوتگاه تقدس را آئین بستند و زمانه آئین نیکواں پیش آورد رباعی

اے شب نکنی آں ہمه پرخاش که دوش | رازِ دل من چناں مکن فاش که دوش
دیدی چه دراز بود دوشینه شبم | ہاں اے شب وصل آنچناں باش که دوش

و ہم دریں نزدیکی پدر بزرگوار بمطاف حضرت دہلی توجه فرمود و مرا با برخی مستفیدان محفل قدسی ہمراه گرفت. سازاں سال که بدارالخلافت رحل اقامت انداخت. دراں زاویه نورانی چنداں بتماشائے عالم علوی مشغول بود که نوبت نگاه کردن بدائع عالم سفلی نمے رسید. یکبارگی ایں خواہش گریبان دل را گرفت و دامن ہمت برکشاد. مرا که بجز نسبت طینی نبوت پیوندہائے معنوی بود بهنگامه نوازش اختصاص داده بارکشائے راز گشتند. اجمال ایں تفصیل آنست که در لوامع سحری که دل

بآسمان پیوسته بود برنطع نیایش گری نیازمندی مے رفت۔ درمیان خواب و بیداری خواجۂ قطب الدین اوشی و شیخ نظام الدین اولیاء نمودار گشتند و بسیاری بزرگاں را انجمن شد و بزم مصالحت آراستہ آمد۔ اکنوں بعذر خواہی بر سر تربت اینان رفته مے شود و دریں سرزمیں لختے بآئین ایشاں پرداختہ آید۔ پدر بزرگوار بطرز نیاکاں سعادت فرجام حفظ ظاہر مے فرمود۔ باستماع اغانی و نیرنگی ابریشم نمے پرداخت۔ دوجد و سماعیکہ درمیان صوفیہ شیوع دارد نمے پسندید و خداوندان آں طرز را طعنہ زدی و ہموارہ بزبان گوہر آمود گذشتی کہ بر تقدیر برابری غنی و فقیر و ستایش و نکوہش و خاک و طلا کہ از شرائط روائی ایں کار ست بیکسری تلوین باخود دارد و لغزش گاہ آگاہ دلاں شمردی و پرہیز سخت فرمودی و کنارہ گرفتی۔ دوستاں را ازاں باز داشتی۔ ہماناں دریں شب ایں غنودگان شبستان آگہی کہ بدیں کردار سفر واپسین نمودہ اند از درستی نیت و راستی کردار چنیں پژوہش فرمودند و دل ایں پیر ایزد پرست را ربودند دراں سفر سعادت بر بسیاری از خفتگان آں گل زمین عبور افتاد۔ و نورہا در دل تابید و فیضہا رسید۔ اگر سرگذشت را بتفصیل نویسد۔ جہانیان افسانہ پندارند و بہ بدگمانی دامن آلائے عصیاں آیند تا آنکہ مرا از زاویۂ تجرد ببارگاہ تعلق بردند و در دولت کشودند و پایۂ اعتبار والا یافت۔ حال بد ہوشاں حرص دره زدگان حسد کالیوه شد۔ مرا دل بدرد آمد و بر پراگندگی اینان خاطر بخشود و با ایزد بیہمال پیمان درست دربست و باخود قرار داد کہ زیانکاری ایں نابینایان کہ چراغ بے نور و نشان بے نشان اند از رستۂ خاطر درست کار برخیزد و دربرابر آں جز نیکوئی بدل راہ نیابد۔ بیاوری توفیق ایزدی بریں اندیشہ چیرہ دستی یافت مرا نشاط دیگر پدید آمد و ہمت را نیروئے تازہ مردم از تباہ کاری عشرت گزیدند و دم آسایش برگرفتند۔ پدر بزرگوار باندرزگوئی برنشستند و بآرزم سپہری و کج گرائی و ناحق گوئی و نارسائی مردم گزارش نمود و در سزائے بدکاران اہتمام فرمود و لختے درافشائے آں راز سربستہ کشیدہ عناں بود و از پاسخ آں ولی نعمت شرمندگی داشت آخر الامر ناگزیر سرگذشت خویش بموقف عرض رسانید و جوش درونۂ اورا چارہ گر شد۔ و صد گرہ خاطر کشود و ناسور کہن فراہم آمد۔ القصہ بطولہا چوں ایات ہمایوں در دار السلطنت لاہور بجہت مصالح ملکی توقف فرمود۔ خاطر از جدائی آں پیر حقیقت سراسیمگی داشت۔ درسال سی و دو الٰہی مطابق نہصد و نود و پنج ہلالے التماس مقدم گرامی نمود وآں شناسائے انفس و آفاق آرزو پذیرفتہ بست و سوم فروا و ماه الٰہی سال سی و دوم موافق شنبہ ششم رجب سال مذکور سایۂ عاطفت بریں کثرت آرائے وحدت گزیں انداخت

وگوناگوں نوازش سربلندی بخشید. همواره درگوشهٔ انزوا خرسندی افزودی و دست از همه باز داشته بآواره نویسی روزگار خود و پیرایه نفس ابوالبدائع روزگار گذرانیدی. اگرچه بعلوم ظاهر کمتر پرداختی لیکن همواره در ذات و صفات ایزدی سخن فرمودی و عبرت را مایه برگرفتی و برکناره آزادی نشستی و دامن رستگاری گرفتی. تا آنکه مزاج قدسی لختے از اعتدال انحرافی دگرگونی پذیرفت هرچند ازیں قسم رنجوری بسیار شدی. ایں بار از سفر واپسیں آگهی پذیر فتند و ایں شورید را طلب داشته سخنان هوش افزا بر زبان رفت و لوازم وداع بظهور آمد. چنانچه همواره در پرده سخن مے رفت و دلی در من گمان برده باز گردانیده بودند. پس خونِ دل فرو خورده خویشتن را بصد بیتابی قدرے نگاهداشت و بنفس گیرائی آں پیشوائے ملک تقدس لختے آرمید و پس از هفت روز بکمال آگهی و عین حضور بیست و چهارم مرداد ماه الهی مقتدا هم ذیقعده هزار و یک به ریاض قدسی خرامیدند نیز سپهر شناسائی در حجاب شد و دیدهٔ عقل ایزد شناس تاریک گشت. پشت دانش دوتائی گرفت. دانائی را روزگار سپری آمد. مشتری روا از سر نهاد عطارد قلم در شکست. شعر

رفت آنکه فیلسوف جهان بود و بر جهاں　　درهائے آسمانِ معانی کشوده بود

بے او یتیم و مرده دل اند اقربائے او　　کو آدمِ قبیله و عیسٰی دوده بود

چنانچه در جائے خود لختے گذارده آمد و چوں برخی احوال گرامی نیاکان خود را نگاشت لختے از خود مے گوید و دل خالی مے کند و سخن را آبے مے دهد و زبان را بندی مے کشاید. نفس قدسی مرا بابدن عنصری در سال چهارصد و هفتاد و دوم جلالی مطابق نهصد و پنجاه و هفت هلالی پیوند و در شب بیست و ششم دی ماه سال چهارصد و هفتاد و سه جلالی موافق شب یکشنبه ششم محرم نهصد و پنجاه و هشت هلالی از مشیمهٔ بشری بنزهتگاه دنیا خرامش شد و در یک سال و کسری شیوا زبانی کرامت فرمودند و در پنج سالگی آگاهیهائے غیر متعارف رو آورد و دریچهٔ سواد کشودند و در پانزده سالگی خزائن دانش پدر بزرگوار را گنجور آمد و جواهر معانی را پاس دارد. امین شد و پا بر سر گنج نشست و شگفت تر آنکه از گردش سپهر بوقلمون همواره خاطر از علوم مکتسبی و رسوم زمانی دل مرده و خواهش رمیده و طبع در گریز بود. بیشتری اوقات کمتر می فهمید. پدر بر نمط خویش افسون آگهی دمیدی و در هر فنے مختصری تالیف فرموده بیاد دادی و مرا اگرچه هوش افزودی اما از دبستان علم چیزے دلنشین نیامدی. گاه مطلقاً در نیامدی و زمانی اشتباه پیش راه گرفتی و زبان یاوری نکردی که تا برگوید. حجاب الکنی آوردی با

تنومندی سخن گزاری نداشت۔ دراں انجمن بگریہ افتادی و بہ نکوہش خود در شدی۔ ودریں ثنا مرا بہ یکے از مظاہر کوفی علاقۂ خاطری پدید آید۔ دل ازاں کم بینی و کوتہی شناخت باز ماند۔ روزے چند بریں نگذشتہ بود کہ ہمزبانی و ہمنشینی او جویائے مدرسہ گردانید و خاطر سرتاب رمیدہ را بدانجا فرود آوردند۔ از نیرنگی تقدیر یکبارگی مرا ربودند و دیگرے آوردند۔ رباعی

در دیر شدم ما حضری آوردند	یعنی ز شراب ساغری آوردند
کیفیتِ او مرا ز خود بیخود کرد	بردند مرا و دیگرے آوردند

حقائق حکمی و دقائق دبستانی پرتو ظہور انداخت و کتابی کہ بہ نظر نہ در آمدہ بود۔ روشن تر از خواندہ نمایش داد۔ اگرچہ موہبتی خاص بود کہ از عرش تقدس نزول صعودی فرمود۔ لیکن انفاس گرامی پدر بزرگوار و بیاد دادن نقادہ ہائے ہر علم و ناگسستہ شدن ایں سلسلہ یاوری سترگ نمود و گزیں اسباب کشایش گشت۔ دہ سال دیگر بر داگوئیہ خویش و افادہ مردم شب از روز نشناخت و گرسنگی از سیری جدا نیارست کردہ خلوت را از صحبت متمیز نتوانست گردانید و یارائے جدا کردن غم از شادی نداشت۔ غیر از نسبت شہودی و رابطۂ علمی چیزے نے فہمید۔ آشنایان طبیعت از اینکہ دو روز و سہ روز سیری مے شد و غذا از رنجے آمد نفس دانش اندوز بدو میل نمے شد۔ بحیرت در مے افتادند و اعتقاد مے افزودند۔ چناں پاسخ داد کہ استبعاد از الفت و عادت برخاستہ بیمار را طبیعت او بمعارضہ مرض چگونہ از خوردن دست باز مے دارد و ہیچکس را شگفت نمے آید۔ اگر توجہ معنوی بفراموشی برد چرا عجیب نماید۔ اکثر متداولات از بسیار گفتن و شنودن از بر گشت و مطالب والا از متن اوراق بتازہ صفحۂ دل آوردند۔ بیشتر ازانکہ کشایش یابد واز حضیض بیدانشی براوج شناسائی برخواند و سخناں بر پیشنیان مے یافت و مردم خردسالی را در یافتہ سر باز مے زدند و خاطر بشوریدی و دل تا آزمودن بر جوشیدی۔ یکبارگی در مبادی حال حاشیہ خواجہ ابوالقاسم بر مطول آوردند۔ آنچہ بر ملا میر مے گفت و برخی دوستاں مسودہ کردی۔ درانجا یافتہ شد و حیرانی افزائے نظارگیاں آمد۔ دست ازاں انکار باز داشتند و بنظر دیگر دیدن گرفتند و زوزن نایافت برآوردند و در شناسائی کشادند و در نخستین ہنگام تدریس حاشیۂ اصفہانی نظر در آمد کہ از نصف بیشتر دیوک خوردہ بود و مردم از استفادہ نا امید۔ ورق کرم زدہ را دور ساختم و کاغذ سفید پیوند دادم و در نورستان سحری باندک تاملی مبداء و منتہی ہر کدام دریافتہ باندازۂ

آں مسودۂ مربوط نگاشتہ بہ بیاض بردم دریں اثنا آں کتاب درست پدید آمد. چوں مقابلہ
شدہ دو جا تغییر بالمترادف و سہ چہار جا ایراد بالمتقارب شدہ بود. ہمگناں بشگفت زار افتادند. ہر
چند آں نسبت فوادی افزودی فروغ دیگر باطن را افروختی در بیست سالگی نوید اطلاق رسید و دل
را از اولیں پیوند گرفت و سراسیمگی نخستیں رو آورد. آراستگی فنون با نوبادۂ جوانی شورش افزاود من
داعیہ فراخ و آئینۂ جہاں نمائے دانش و بینش در دست و طنطنۂ جنون تازہ بگوش رسیدن گرفت.
دوست از ہمہ باز داشتن آویزش نمود دراں ہنگام شاہنشاہ فرہنگ آرائے اورنگ نشیں مرا یاد
فرمود و از گوشۂ خمول برگرفت. چنانچہ لختے درخاتم و برخی بتقاریب آوردہ نیایشگری نمودہ
ایں جانفزا مرا عیار گرفتند و گراں سنجی را بازار پدید آمد و زمانیان بنظر دیگر نگریستند و چہ گفت و گوہا
رو داد و چہ نفرتہا چہرہ افروخت. امروز کہ اواخر سال چہل و دوم الٰہی ست. باز دل پیوندے
گسلاند و شورش نو در باطن پا افشردہ.

مرغ دل من نغمۂ داؤد نداند آزاد کنندش کہ نہ مرغ قفس ست ایں

نمے دانم کہ کار بکجا خواہد انجامید و در کدام بار انداز سفر واپسیں خواہد شد. لیکن از آغاز
ہستی احال تواتر آلائے الٰہی مرا در کنف حمایت خود گرفتہ است. گرانبار امید است.
کہ آفرینندۂ نفس در رضامندی مصروف گردد و سبکدوش خود را بآرام گاہ جاوید رساند و ازاں جا
کہ شمائۂ نعم ایزدی یک گونہ سپاس گزاریست. لختے ازاں مے نویسد و دل را نیروے بخشد
نخست نعمتی کہ در خود یافت. نژاد بزرگ بود کہ تردامنی ایں کس بپاکی نیاکاں چارہ گیر شود و
گزیر تداو علاج شورش درونی آید. چنانچہ دردا ایداردو آتش را بآب و گرم را بہ سرد
وعشق رہا پدید ارد دوم سعادت روزگار و ایمنی زمان ہر گاہ بزرگان باستانی بعد لبت
بیگانگان تفاخر نمایند. من اگر بہ نیروئے بادشاہ صورت و معنی نازش کنم چہ سرا
سلامت نماید. سوم طالع مسعود کہ مرا درچنیں خجستہ روزگار از مشیمۂ تقدیر برآورد و ظلال قدسی
سلطنت برمن افتاد. چہارم شریف الطرفین از پدر لختے گزارش نمود. ازاں کدبانوے
دودمان عفت چہ نویسد. مکارم رجال را فراہم داشت و ہموارہ وقت گرامی بستودگی اعمال
آرایش دادی. آرزم را با نیروئے دل یکجا کردہ بود و کردار را بگفتار پیوند یک جہتی دادہ
پنجم سلامتی اعضا و اعتدال قویٰ و تناسب آں ششم امتداد و ملازمت ایں دو گرامی
ذات قدسی حصاری بود از آفتہائے درونی و بیرونی و پناہے از حوادث انفسی و آفاقی. ہفتم

بسیاری صحت و نوشدارو ئے تندرستی۔ ہشتم منزل شائستہ نہم بے غمی از روزی و خرسندی بحال۔
دہم شوق روز افزوں رضاجوئی والدین۔ یازدہم عاطفت پدر کہ پیش از حوصلۂ روزگار بعنا یتہائے
گوناگوں نواختی و بہ ابوالآئی دودمان والا اختصاص دادی۔ دوازدہم نیاز مندی درگاہ ایزدی۔
سیزدہم دریوزہ زاویہ نشینان حق گزیں و خرد پژوہان درست عیار۔ چہاردہم توفیق بردوام۔
پانزدہم فراہم آمدن کتب در اقسام علوم کہ بے لذت خواہش راز داں ہر کیش آمدو
دل از بیاری و اسوخت۔ شانزدہم پیوستہ تحریض نمودن پدر بر شناسائی و مرابہ خیالات
پریشان نگذاشتن ہفدہم ہمنشینان سعادت فزا۔ ہیژدہم عشق صوری کہ شورش خاندانہا
و زمین لرزہ بالیستہا باشد۔ مرا رہبر بمنزل گاہ کمال آمد۔ از نیرنگی بوالعجب لحظہ لحظہ شگفتگی
نو بر او روز و زماں زماں تحیر فرو شود۔ نوزدہم ملازمت گیہان خدیو کہ ولادتے دیگر بود و
سعادتی تازہ بستم۔ برآمدن از رعونت بمیامن ملازمت گیتی خداوند۔ بست و یکم رسیدن
بصلح کل ببرکات التفات قدسی لختے از گفت بخموشی آمد و برخی بہ نیکاں ہر طائفہ آشتی
نمود۔ آخر بداں نا عذر پذیرفتہ طرح مصالحت انداخت۔ اللہ تعالےٰ از لوامع آگہی نقش
بدی دور سازد۔ بست و دوم ارادت خدا آگاہ۔ بست و سوم برگرفتن و اعتبار بخشودن اورنگ
نشین فرہنگ آرائے بے سفارش مردم و نگاپوی من۔ بست و چہارم برادران دانش آمود
سعادت گزیں رضاجوئے نیکوکار از مہین برادر خود چہ گوید کہ باآں کمالات صوری و معنوی بے
رضائے من شوریدہ قدمی برنمے داشت و خود را وقف دلجوئی من کرد و سپردگی را پامرد بودی
و نیک اندیشی را دست مزد و در تصانیف خود چناں برمے سرآید کہ مرا توانائی سپاس نیست
چنانکہ در قصیدۂ فخریہ مے فرماید قصیدہ

جائیکہ از بلندی و پستی سخن رود — از آسماں بلند ترا از خاک کمترم
با ایں چنیں پدر کہ نوشتم مکارمش — در فضل مفتخر زگرامی برادرم
برہان علم و فضل ابوالفضل کز دمش — دارد زمانہ مغز معانی معطرم
صد سالہ رہ میاں من و اوست در کمال — در عمر گر از دو سہ سالے فزوں ترم
در چشم باغباں نشود قدر او بلند — گر از درخت گل گذرد شاخ عرعرم

ولادت او در سال چہار صد و شصت و نہ جلالی مطابق نہصد و پنجاہ و چہار ہجری است۔ محرت
او را بکدام زبان نوسد۔ لختے دریں نامہ نگاشتہ و درد دلی بیروں دادہ و آتشکدہ را بآب بیان فرد

نشاندہ وسیلاب را بند شکستہ و ناشکیبائی را پامرد شدہ تصانیف او کہ ترازوئے گویائی و بینائی است و مرغزار مرغان دستان زن مدحت سرائی کنند و خبر کمال او گویند و یاد شمائل او نمایند دیگر شیخ ابوالبرکات ولادت او در شب ہشتم بہمن ماہ جلالی سال چہار صد و ہفتاد و پنج موافق شب ہفدہم شوال نہصد و شصت قمری اگرچہ پایۂ والائے آگہی نیندوختہ۔ لیکن بہرۂ فراوان دارد و در معاملہ دانی و شمشیر آرائی و کارشناسی از پیش قدمان شمارند و در نیک ذاتی و درویش پرستی و خیرسگالی امتیاز تمام دارد دیگر شیخ ابوالخیر ولادت او در آبان وسیم اسفندارمذ سال چہارم الٰہی مصادف دوشنبہ بست و دوم جمادی الاولی سال نہصد و شصت ہفتم ہلالی مکارم اخلاق و شرائف اوصاف خوئے ستودۂ اوست۔ مزاج زمانہ را نیک شناسد و زبان را بسان سائر اعضا بفرمان خرد دارد دیگر شیخ ابوالمکارم ولادت او در شب اورمزد غرہ اردی بہشت سال چہاردہم مطابق شب دوشنبہ بست و سوم شوال نہصد و ہفتاد و شش اگرچہ لختے بشورش در شد۔ نفس گیرائی پدر بزرگوار او را بر جادہ درستی و ہنجار آورد بسیاری از معقول و منقول پیش آں دانائے رموز انفسی و آفاقی گذرانید و لختے پیش تذکرۂ حکمائے پیشین میر فتح اللہ شیرازی تلمذ نمودہ۔ بدل راہ دارد امید کہ بساحل مقصود کامیاب گردد دیگر شیخ ابو تراب ولادت او در روز رش ہیزدہم بہمن ماہ سال بست و پنجم الٰہی موافق جمعہ بست و سوم ذی الحجہ نہصد و ہشتاد و ہشت قمری اگرچہ والدۂ او دیگر است۔ لیکن سعادت در بار دارد و بکسب کمالات مشغول دیگر شیخ ابوحامد ولادت او در روز خرداد ششم دے ماہ سی و ہشت الٰہی موافق دوشنبہ سوم ربیع الآخر ہزار و دوم دیگر شیخ ابوراشد ولادت او در اسفندارمذ پنجم بہمن ماہ الٰہی سال سی و ہشت مطابق دوشنبہ غرہ جمادی الاولی سال مذکور ایں دو نوبادۂ خاندان سعادت اگرچہ از تمار اند لیکن آثار سعادت از جبین ایشاں پیداست و آں پیر نورانی از تقدم ایشاں خبر دادہ نام مقرر گردانیدہ بود بیشتر از ظہور آنہا رخت ہستی بربست امید کہ از انفاس گرامی او دولت ہمنشیں نیک روزی گردد ..... تا نکوئیہا گوناگوں فراہم آید۔ اگرچہ برادر نخستیں رخت ہستی بربست و عالم را داغ غم انداخت امید کہ دیگر نونہالان برومند را در نشاط و کامرانی و سعادت دوجہانی دراز عمر گرداناد و بخیرات صوری و معنوی و دینی و دنیوی سربلندی بخشاد و بست پنجم پیوند کدخدائی بخاندان آئذم شد۔ و بدو دمان دانش و خادمان بنیش اعتبار پذیرفت و کاشانۂ ظاہری را رونقی و نفس کجگرائے را مہارے پدید آمد و ہندی ایرانی و کشمیری نشاط خاطر

گشتند۔ بست و ششم گرامی فرزندِ سعادت افزائے روزی گشت ولادت او
در شب رش بیره سهم دی ماه سال شانزدہم الٰہی موافق شب دوشنبه دوازدہم شعبان
نہصد و ہفتاد و نہم پدر بزرگوار او را بہ عبدالرحمٰن موسوم گردانید۔ اگرچه ہندوستانی
نژاد ست۔ اما مشرب یونانی دارد و دانش مے اندوزد و از سود و زیان روزگار فراوان
آگہی اندوخته و آثارِ نیک بختی از ناصیهٔ او پیدا ست۔ خدیو والاقدر او را بکوکہانئ
خود منتسب گردانید۔ بست و ہفتم دیدار تیره شب امیزان سی ام۔ مرداد ماه الٰہی سال
سی و شش الٰہی مطابق جمعه سوم ذیقعده نہصد و نود و نه ہلالی در ساعت سعادت افزا
فرزندے نیک اختر پدید آمد و عنایت ایزدی روآورد و گیتی خداوند آن نونہال
سرابستان سعادت بشوتن نام نہاد۔ امید که بجلائل کمالاتِ دینی و دنیوی فائز گردد
و بسعادت جاوید نشاط اندوزد۔ بست و ہشتم دولتی مطالعهٔ کتب اخلاق بست و نہم آگہی
یافتن از نفس ناطقه سالہائے دراز بمقدمات بیانی و عیانی طلبگار بود و صاحبدلان ایں
دو روش آمیزش بسیار شد و دلائل ذوقی و شہودی و اکتسابی و نظری بتقرر درآمد
راه شبہه بستگی نیافت و خاطر آرام نگرفت۔ بپامن عقیدت گره ایں کشود و دلنشیں آمد که نفس
ناطقه لطیفه ایست۔ ربانی سوائے بدن او راست۔ تعلقے خاص با ایں پیکر عنصری سی ام۔
آنکه از پارسا گوہرے شکوهٔ بزرگان صورت مرا از گفتار حق باز داشت و دانش و بینش
اندوزی را راہزن نیامد و ہم گزند مالی و جانی و ناموسی تفرقه دریں عزیمت نینداخت و رفتار
آب کردار جویباری کرد سی و یکم بے میل دل با عتبارات دنیا۔ سی و دوم توفیق نگاشتن ایں
گرامی نامه اگرچه عنفوانِ ایں کتاب الٰہی محمدت ایزدیست که بزبان نیرنگی اقبال روز افزوں
میسر آمد و سپاس نعمت رسیدگی بزبان قلم مے گزارد۔ لیکن ہرگونه آگہی را چشمه سار ست
و گروہا گروه دانش را معدن جد پیشگان کارگزار را رہنموئی و ہزل سرایان خنده فروش را از رو نصیبه
خردان را سرمایهٔ نشاط و جوانان را اسباب رعونت و پیران تجارب روزگاران یکجا
یابند و بخشندگان زر و سیم آئین مردمی از آں شناسند۔ گوہر بینائی را دراں نگاه خرم گیائے
آزادی را زمین پرورده صبح سعادت را زرین بہره کارگاه ہنر شگرف دریائے گوہر آفرینش
ناموس آرایان سعادت نہاد روش از و آموزند۔ دیندارانِ حق پژوه بدید بانی
نامهٔ اعمال عشرت اندوز یازدگانان ہر متاع آئین سود برگیرند و جان نثاران

عرصۂ کند آوری بوحۂ ہمت آموزی از ویرخوانند۔ تن گزاران دانش آرا آئین نیکوکاری ازو بردارند۔ اخلاص طرازان بخت آورازو ذخائر بے منتہی فراہم آورندو آرامش گزینان نزہتگاہ حقیقت بیاوری۔ آں کامیاب خواہش گردند۔ مثنوی

یکے نامۂ خاتم پرشگفت — کہ ہر دانشے زو تواں برگرفت
چناں گفتم ایں نامۂ نغز را — کہ روشن کند خوانندش مغز را

ازیں نعمتہائے گوناگوں مژدہ آں مے رسد دل سامعہ افروز مے شود کہ خاتمہ کار بر نیکوئی شود و ابدی سعادت یاوری نماید اگرچہ پور مبارک امروز مورد اضداد و عبرت نامہ جہانیانست و ہنگامہائے مہرو کیں ازو در شورش ایند پرستان حقیقت پژوہ ابوالوحدت گویند و یگانہ بندۂ داد ربیہال شمارند و کند آوران عرصہ دلاوری ابوالہمت نام نہند و از یکتائیان ہستی دشمن اندیشند و خرد ہموارہ با بوالفطرت مے سراید و اگزیدہ مردم ایں دودمان عالی شناسد و در دفاتر عوام کہ آشوب خانۂ بے تمیزی ست۔ برخی بپرستاری دنیا نسبت دہند و از فرو رفتگان ایں گرداب پندارند و طائفہ از منہمکان کفر و الحاد انگارند و از نکوہش و سرزنش انجمنہا برسازند۔ فرد

صد داستان بوالعجب آمد برئے کار — حیراں شوند گر دو سہ حرفی رقم کنم

ﷲ الحمد کہ ازیں مراتب از تماشائے شگرف کاری روزگار بیروں نمے شود و بہ نکوہندگان و مدحت سرایان از خیر سگالی بیروں نمے رود و زبان و دل بہ نفرین و آفرین نمے آلاید۔ مثنوی

شناسندہ گر نیست شوریدہ مغز — بنہرہ شناسد ز دینار نغز
ہنر تا بد از مردم گوہری — چو نور از مۂ و تابش از مشتری

دفتر سوم تمام شد

ملنے کا پتہ:۔ شیخ جان محمد الہٰ بخش تاجران کتب علوم شرقیہ کشمیری بازار لاہور

نام کتاب	قیمت
اتالیق فارسی - فارسی ترجمہ کے لئے بہترین کتاب	عہ/
قرۃ العین در ترجمتین	
پرچہ جات منشی عالم ۳۲ء تا ۴۰ء	۱۰/

منشی فاضل ۱۹۴۶ء

نام کتاب	قیمت
پرچہ (۱) دبیر عجم	للعہ/
العروض والقوافی از مولانا روحی	۱؎/
جواہر البحور (حصہ نثر، حصہ مقامات بدیع الزمانی خارج)	۱؎/
شعر العجم حصہ چہارم کاغذ سفید ڈمی	عہ/
کلمات الشعراء	عہ/
(۲) چہار مقالہ معہ مقدمہ و فرہنگ	۱۲/
انشائے ابوالفضل دفتر اول و سوم	صہ/
حاجی بابا اصفہانی کاغذ سفید ڈمی	للعہ/
سیاحت نامہ ابراہیم بیگ حصہ دوم	عہ/
دو کلاسکے مراغہ	۸/
(۳) انتخاب قصائد قاآنی جدید الطبع	عہ/
غزلیات نظیری معہ حالات (تا ردیف م)	۱۲/
قصائد عرفی محشی اعلیٰ	۱۲/
منطق الطیر	۱۴/
رباعیات بابا طاہر معہ ترجمہ و حالات از ڈاکٹر سید محمد عبداللہ ایم اے۔ ڈی لٹ	۴/
رباعیات ابوسعید ابوالخیر معہ حالات	۶/
(۴) مطلع السعدین از کمال الدین	صہ/

نام کتاب	قیمت
عبدالرزاق ص۱ تا ۹۲۰	
انتخاب سیر المتاخرین تا اخیر عہد جہانگیر	صہ/
نوٹ:- اس پرچہ کے سوالات عبارتی و تاریخی دونو طرز پر ہوں گے۔	
(۵) اخلاق جلالی (بحث لمعہ خارج) مطبوعہ نولکشور اعلیٰ	۱؎/
علم الکلام از علامہ شبلی نعمانی	عہ/
درۃ الاخبار مطبوعہ یونیورسٹی	عہ/
کشف المحجوب (تا اختتام احوال صوفیہ کرام) اعلیٰ خوشخط کاغذ سفید ڈمی کامل کتاب	عہ/
(۶) ترجمہ اردو سے فارسی میں اور جواب مضمون فارسی	

اختیاری مضمون اردو

نام کتاب	قیمت
(۱) روح الاجتماع	عہ/
افادات مہدی	للعہ/
انتخاب مخزن حصہ دوم (نثر)	۱؎/
رویائے صادقہ	عہ/
ادبی خطوط غالب از محمد عسکری	
(۲) دیوان حالی معہ مقدمہ شعر و شاعری	۱۲/
دیوان غالب اردو معہ حالات و فرہنگ	۸/
بانگ درا مجلد	للعہ/

کتب امدادی

نام کتاب	قیمت
حدیقۂ ارم اردو حل دبیر عجم کاغذ ڈمی اعلیٰ	عہ/
العروض والقوافی از مولانا محمد شفیع	
منشی فاضل ۔ مولوی فاضل	۸/

نام کتاب	رعایتی قیمت	نام کتاب
اردو ترجمہ بی۔ اے۔ کورس عربی جدید		اردو خلاصہ سیر المتاخرین معہ حالات مصنف
مقبولہ ۱۹۳۶ء (حصہ نثر)	عصر	اردو خلاصہ مطلع السعدین . . . .
خلاصہ شعر العجم حصہ چہارم از مولانا		اردو ترجمہ اخلاق جلالی معہ فرہنگ . .
محمود الحسن صاحب	۸ر	جواہر اخلاق خلاصہ اردو اخلاق جلالی از
خلاصہ کلمات الشعراء	عہ ر	حضرت ساحل بلگرامی منشی فاضل . . .
اردو ترجمہ چہار مقالہ از مولانا محمود الحسن صاحب		معیار شرافت یعنی اخلاق جلالی حصہ فلسفہ
صاحب ایچ۔ اے۔ ایچ۔ پی۔ او۔ ٹی . . .	۱۲ر	اخلاق بطور سوال و جواب۔ قریباً تمام سابقہ
اردو ترجمہ ابو الفضل دفتر اول و سوم معہ فرہنگ		امتحانات کے سوالات مع جوابات . .
[illegible] فاضل و فاضل ادب		خلاصہ علم الکلام شبلی . . . . . .
[illegible]	عالہ ر	مفتاح الحقیقت یعنی بہترین اردو خلاصہ
اردو ترجمہ وکلائے مراغہ از مولوی جان محمد		کشف المحجوب معہ حالات مصنف از ثاقب
صاحب منشی فاضل	۶ر	رامپوری منشی فاضل و کامل الہ آباد . .
بہترین اردو ترجمہ حاجی بابا از حضرت		اردو ترجمہ کشف المحجوب . . . . . .
مونس بھوپالوی	۴ ر	اردو ترجمہ منطق الطیر از مولانا محمد نذیر عرشی
اردو ترجمہ سیاحت نامہ ابراہیم بیگ مع		فاضل عربی۔ فارسی۔ اردو . . . . .
فرہنگ و دیباچہ از باقی عباسی . . .	عہ ر	اتالیق فارسی ترجمہ کیلئے بہترین کتاب . .
بہترین اردو ترجمہ جدید انتخاب قصائد قاآنی		در مکنون در جواب مضمون از پروفیسر رشید احمد .
اردو شرح غزلیات نظیری تا اخیر ردیف		سوال جواب اردو حل درۃ الاخبار از زبدۃ الحکماء
(ی) از مولانا خوشی محمد صاحب فاضل		مولانا گل احمد خاں فاضل عربی۔
ادب عربی۔ اردو۔ فارسی	عہ ر	فارسی۔ اردو . . . . .
اردو ترجمہ قصائد عرفی از منشی جان محمد		پرچہ جات منشی فاضل ۱۹۲۷ء و ۲۸ و ۳۰ تا ۱۹۳۳ء
منشی فاضل	۲ عہ ر	رہبر کامل یعنی حل پرچہ جات منشی فاضل
اردو شرح رباعیات ابو سعید ابو الخیر حامل متن از		۱۹۳۰ء تا ۱۹۳۷ء . . . . .
مولانا محمود الحسن صاحب منشی فاضل، مولوی فاضل	عہ ر	حل منشی فاضل ۱۹۴۱ء و ۱۹۴۲ء و ۱۹۴۳ء . .